

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Kuram / İktisat Tarihi

OYA KÖYMEN • SERMAYE BİRİKİRKEN

Oya Köymen
sermaye
birikirken
osmanlı,
türkiye, dünya

2.
BASIM

Yordam Kitap

Oya Köymen

1967-1977 yıllarında ODTÜ, 1977-1983 ve 1990-2003 arasında Boğaziçi Üniversitesi ekonomi bölümlerinde öğretim üyesi olarak çalıştı. 1973'te doçent, 1979'da profesör oldu. *Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları; Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma ve Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi: 1923-1938* başlıklı kitaplarının yanı sıra, yurtiçinde ve yurtdışındaki dergilerde 22 makalesi yayımlanan Köymen'in uzmanlık alanları 19.-20. yüzyıl Avrupa, 19. yüzyıl Osmanlı, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihi ve tarım ekonomisidir.

SERMAYE BİRİKİRKEN

Osmanlı, Türkiye, Dünya

Oya Köymen

Yordam Kitap: 16 • Sermaye Birikirken • Oya Köymen • ISBN-978-9944-122-04-07
Düzeltilme: Nurtan Tuç • Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • Sayfa Düzeni: Gönül Göner
Birinci Basım: Mart 2007; İkinci Basım: Ekim 2007 • Yayın Yönetmeni: Hayri Erdoğan
© Oya Köymen, 2007 © Yordam Kitap, 2007

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.

Nuruosmaniye Caddesi Eser İşhanı No: 23 Kat:1/105 Cağaloğlu 34110 İstanbul

T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09 W: www.yordamkitap.com

E: info@yordamkitap.com

Baskı: Ayhan Matbaası

Yüzyıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi

5. Cadde No: 47 Bağcılar-İstanbul

Tel: 0212 629 01 65

iktisat tarihi

SERMAYE BİRİKİRKEN

Osmanlı, Türkiye, Dünya

Kızım Yıldız'a

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
I. BÖLÜM	
İKTİSAT: KAPİTALİZM VE İKTİSADİ DÜŞÜNCENİN EVRİMİ	21
1. Klasik İktisat ya da Ekonomi Politik (1776-1870)	22
2. 1873 Dünya Krizi ve Klasik İktisadın Sorgulanması	34
3. 1929 Dünya Krizi ve Keynesçi İktisadın Doğuşu	43
4. 1973-76 Krizi: Neoliberalizmin Doğuşu ve Neoklasik İktisadın Şahlanması	48
II. BÖLÜM	
OSMANLI: SINIFLAR VE SERMAYE BİRİKİMİ	65
1. Halkın “Devlet Babası”, Aydınların “Devlet Anası”	65
2. Osmanlı-Avrupa Karşılaştırması	73
3. 16. Yüzyılda Osmanlı Toplumsal Değişiminin Başlaması	79
4. 19. Yüzyılda Osmanlı’nın Batı’ya Açılması	87
III. BÖLÜM	
TÜRKİYE: KIRILMALARIN ALTINDAKİ SÜREKLİLİK	97
1. Tarihsel Arka Plan	97
2. ABD Yörüngesine Giriş: 1950-1959	104
3. İlk Darbe (27 Mayıs 1960) Sonrası: 1960-1969	111
4. İkinci Darbe (12 Mart 1971) Sonrası: 1970-1979	116
5. Üçüncü Darbe (12 Eylül 1980) Sonrası... ..	126
6. Küreselleşmenin Etkileri	137
IV. BÖLÜM	
DÜNYA: İNGİLİZ İMPARATORLUĞU’NDAN ABD HEGEMONYASINA	153
1. Kapitalizmin Doğuşu ve Sanayi Devrimi	153
2. İki Dünya Savaşı Dönemi	168

3. ABD Hegemonyası Başlıyor	174
4. Kalkınma Sorunu: Modernleşme mi? Bağımlılaşma mı?	200
5. ABD Tarım Politikası:	
Bolluk İçinde Yoksulluğun Yaratılması	211
EK 1: 1970-12 EYLÜL 1980 ARASINDA İŞLENEN	
SİYASİ CİNAYETLERDEN ÖRNEKLER	221
EK 2: 1990-2000'LER ARASINDA İŞLENEN	
SİYASİ CİNAYETLERDEN ÖRNEKLER	228
EK 3: KISA YAŞAMÖYKÜLERİ	231
1. ABDULLAH ÇATLI	231
2. TANSU ÇİLLER	233
3. CEM ERSEVER	235
4. MAHMUT YILDIRIM-YEŞİL	237
EK 4: 1947-2003 ARASINDA ABD MÜDAHALELERİ	240
KAYNAKÇA	251
DİZİN	261

ÖNSÖZ

Kapitalizmin “sihirli” sözcüklerinin “sermaye” ve sermaye biriktirmek olduğunu biliyoruz. Neden “servet” değil de sermaye kapitalist sisteme adını verecek kadar belirleyici bir kavram? Geri kalmış ülkelerin sermaye birikimleri olmadığı için az gelişmiş oldukları, sanayileşmiş ileri kapitalist ülkelerin ise sermaye birikimleri sayesinde bu konuma geldikleri klişeleşmiş değerlendirmelerdendir.

Büyük toprak, para ya da gayrimenkul sahipleri servet sahibidir ama sermayedar değildir. Sermayedar olabilmek için kişinin var olan parasal birikimini sürekli artırma gayreti içinde olması gerekli olsa da yeterli bir koşul değildir. Örneğin paradan para kazanmak, faiz geliri elde ederek ya da malları ucuza alıp pahalı satarak da mümkün. Kentlerin civarında arazi alıp, bekleyip kent nüfus artışının baskısıyla arazisinin fiyatı artınca satıp büyük paralar kazananlara sermayedar demiyoruz da, ahlaki bir değerlendirmeyi de içeren “havadan para kazanmak” anlamında bir nitelime olan “rantçı” diyoruz. Bütün bu örneklerde eksik olan bir şey var. Emek vermeden sahiplenilen toprak parçasından ya da değer katmadan var olan malları ucuza alıp pahalıya satarak elde edilen gelirlerle servet sahibi olunuyor ama sermayedar olunamıyor.

Tarihsel olarak sermayedarlar kendileriyle servet sahipleri arasındaki farkı emek vermeye, çalışmaya, yeni değerler yaratmaya bağlamışlardır. Sermayedarların kimliğini tanımlama çabalarından “iktisat bilimi” doğdu. İktisat, sanayi devrimlerinin nasıl sermayedarların eseri olduğunun teorilerini kurdu. Gene

tarihsel olarak sermayedar kavramı yeni bir toplumsal sistem olan kapitalizmin ve sanayileşmenin yaratıcı gücü olarak iktisat tarihi yazınına geçti. Sermayedarlar tarihlerini yazarken özellikle şunları vurguladılar: Onlar ayrıcalıklı, servet sahibi soyluların egemen olduğu ortaçağdan, yeniçağa geçişin öncülleri olurken bütün ayrıcalıklı sınıflara karşı da mücadele etmiş ve herkesin yasalar önünde eşit olması gerektiğini savunmuşlardı. Emek vererek, çalışarak yeni değerler yaratılması, toprakların en verimli bir biçimde işlenmesi, fabrikaların kurulup kitlelere yeni iş sahalarının açılması, yeni teknolojilerin bulunması ve toplumsal refahın artması ancak sermayedar düzeninin kurulmasıyla mümkün olabilmişti. Herkesin çalışmasının karşılığını aldığı, varsayıldığı yeni düzen; emeğe saygı, eşitlik, adalet, serbest rekabet ve ticaretle özdeşleştirilen kişisel özgürlükler sistemiydi. Ortaçağdaki gibi üreticilerin soylulara, toprağa, cemaatlara bağımlılığı yok edilmiş, kulluğun yerine eşit özgür vatandaşlar toplumu kurulmuştu.

Bu kitapta sözü edilen toplumsal tarih yazınına izleyerek, tarihsel ve güncel verilerle “Gerçekten böyle mi olmuş?” sorusunun peşine takıldım. Sermaye birikirken diğerlerine, sermaye biriktiremeyenlere neler olduğuyla ilgilendim. Kitabın her bölümünün kendi başına bir bütün oluşturmaya çalıştım; dört ayrı makale gibi değerlendirebiliriz. Birinci bölümde, iktisadi düşüncenin dönüşüm noktaları ile kapitalizmin dünya çapındaki krizleri arasındaki ilişkiyi vurguladım. İkinci bölümde, Osmanlı’da sınıfların ve sermaye birikiminin olmadığına ilişkin savlara karşıt görüşlerim çerçevesinde konuyu işledim. Üçüncü bölümde, Türkiye’deki ekonomi-siyaset-sermaye birikimi süreçlerini ilişkilendirdim; ekonomideki liberalizm ile siyasetteki baskıcı politikalar ve askeri darbeler arasındaki bağlantıları vurguladım. Dördüncü bölümde, dünya ekonomisinden bir seçki sundum. Kapitalizmin doğuşundan ABD hegemonyasına giden yolun önemli gördüğüm dönüşüm noktalarının üstünde durdum. Eklerde, Türkiye siyasetinde şiddetin dökümünü yaparken, bu süreçteki bazı “aktörler”in kısa

yaşamöykülerine yer verdim. Son ekte de ABD hegemonyasının önemli göstergelerinden biri olan başka ülkelere çeşitli biçimlerdeki müdahaleleri gösterildi.

İktisat ya da iktisat tarihi eğitimi almamış okurların da yazdıklarımı anlamasını istediğim için bu alanların kendine mahsus dilini ve kavramlarını az kullanmaya çalıştım; ya da kullanırken açıklamalar getirdim. Ama iktisat ve iktisat tarihi akademik geçmişimin bu çabamda beni zorladığını itiraf etmeliyim. Çünkü içinde bulunmuş olduğum akademik ortamlarda insan ister istemez bazı alışkanlıklar ediniyor ve belirli bir yazı biçimini benimseyebiliyor. Aşırı uzmanlıkla birlikte her alanın özel bir dili oluyor. Akademik çalışmaların başlıca özelliği de araştırmacının bir konuda onlarca dipnot, rakam, grafik matematiksel modeller vb. kullanarak o konuyu bildiğini kanıtlama çabasıdır. Böyle olunca da ancak ilgili alanın küçücük bir alt alanında çalışanlar birbirini anlayabiliyor. Bu küçücük alt alanların dışındaki akademisyenler birbirinin ne yaptığını anlamadığı, bilmediği gibi akademik dünyanın dışındakiler ise anlaşılmasın şeyler söyledikleri için akademisyenleri ya küçümsüyor ya da yüceltiyor. Örneğin, bir depremin ardından TV ekranlarından birçok deprem uzmanının açıklamalarını dinlerken fay hatları ve jeolojik katman labirentlerinin arasında kaybolmamak neredeyse imkânsızdır.

Hava durumu ve spor yani futbol programları kadar yaygın olan ekonomi programlarında ise genellikle şöyle şeyler duyuyoruz: “Fed’in faizleri yükseltme ihtimaline karşı borsa endeksi düşmeye başladı, piyasalar tedirgin, sıcak para çıkışı durumunda, ekonomi durgunluğa girebilir; o zaman da faiz dışı % 6,5 fazlayı tutturmak ve cari açığı finanse etmek güçleşebilir.” Bu tür yorumları iktisat okuyan öğrencilerin çoğunun da anlayabildiğini sanmıyorum. Özellikle iktisat dilindeki pek çok kavram kimi gerçekleri gizlemek için de kullanılmaktadır. Örneğin bu cümlelerin anlamı şudur: Dünyanın en borçlu ülkesi ABD’nin Merkez Bankası (FED-Federal Reserve Board) yabancılara daha çok devlet tahvili satarak daha da borçlanmak için faizleri biraz yükseltince, başka

ölkelerin borsalarında azami kâr etmek için spekülasyon yapan yani “oyunan” büyük para sahibi kişiler, bankalar, şirketler vb. ellerindeki tahvil ve hisse senetlerini satıp dolara çevirerek ABD tahvillerini alır ve Türkiye’deki borsa endeksi değer kaybetmeye başlar. Spekülatörlerin borsalar arasındaki bu tür işlemleri “sıcak para”nın ülkeye girişi ya da çıkışı olarak yorumlanır. “Piyasalar tedirgin”in anlamı borsalarda oynayan yerli ve yabancı para babalarının hangi borsalara yönelmeleri gerektiği konusunda tedirginlik ya da kararsızlık yaşamasıdır. Sıcak para Türkiye’den çıkınca, ithalat düşer; ithal girdiler azalınca bunlara bağlı sanayi kollarında maliyet artar; fiyatları yüksek bir düzeyde tutmak için üretim düşürülür; bu da ekonomide işsizliğe ve durgunluğa yol açar. Ayrıca Türkiye’den döviz çıkışı, ihracatımızla, ithal edilen malların karşılığını ödeyememe durumunu gösteren “cari açığın” ödenmesini güçleştirir; yeni dış borçlanma ihtiyacı doğar. Bütçede % 6,5 fazla meselesine gelince, IMF dayatması sonucunda, dış borçları ödeyebilmek için siyasi iktidar borç faizleri ödendikten sonra da bütçe gelirlerinin, giderlerinden % 6,5 fazla olmasını kabul etmiştir. Böylece borçların ödenmesi garanti altına alınır. Bunu sağlamak için de devlet öncelikle sağlık ve eğitim harcamalarını azaltıp, özelleştirmelere hız verir.

Ekonomi “yorumcuları”, ekonomiyi borsa-faiz-döviz kuru üçgenine indirgeyerek ekonominin halkın anlayamayacağı kadar teknik bir mesele olduğu izleniminin yaratılmasına aracılık eder. Böylece halk anlamadığı bir biçimde söylenen şeylerin kendisini ilgilendirmedığı sonucuna varabilir. Ekonomi ile siyaset birbirinden koparılarak ancak “uzmanların” bildiği “özel alanlar”a dönüştürüldükten sonra, uzmanların vardıkları sonuçlar bizlere anlayabileceğimiz bir dile dönüştürülerek iletilir; mesela “Biraz daha kemerler sıkılacak ki, filan yılda ekonomi düzlüğe çıkabil-sin,” denir. Kimlerin kemerlerinden bahsedildiği her yıl ücret ve maaş artışları açıklandığında görülür; ama başka kemerlere ne olduğu bilinmez.

Şimdi sıra özel tarihimle ilgili bazı bilgileri değerli okurlarım-

la paylaşmaya geldi. Kitabı bitirip önsözü kaleme alırken, Türkiye bölümünü askeri darbelere göre altbölümlere ayırdığımı fark ettim. Bu dönemlendirmeyi aynı zamanda yaşamımın dönemeçlerini de belirlediği için böylesine doğallıkla yapmış olabileceğimi düşündüm.

27 Mayıs 1960 darbesinde ABD’de üniversite birinci sınıftaydım ve biyoloji okuyacaktım. Annem 27 Mayıs’ı çok heyecanla karşılamış; benim o yaz mutlaka Türkiye’ye gelip bu tarihi olayı daha yakından görmemi istemişti. Geldim ama, yaz sonunda, DP’nin önde gelenlerinden biriyle soyadı benzerliği, falan derken, yurtdışına gidebilmemin epey gecikeceği ortaya çıkınca, arkadaşlarım eşyalarımı Türkiye’ye gönderdiler. Ben de ABD’de aldığım dersleri geçerli sayan tek kurum olan Robert Kolej Yüksekokulu’nun yeni açılmış olan İdari Bilimler Fakültesi’ne kaydımı yaptırdım. İktisat Bölümü’nün ilk mezunu dört kişiden biri oldum. Yakın arkadaşım Murat Sertel ile ODTÜ Ekonomi Bölümü asistanlık sınavını kazandık ve İngiltere’ye doktora yapmaya gönderildik. Doktora konum, 19. yüzyıl İngiltere’sinin Osmanlı İmparatorluğu’yla yaptığı serbest ticaret anlaşmalarının Osmanlı ekonomisi üstündeki etkilerinin incelenmesiydi. Tez hocamın Marx’ın serbest ticaret üstüne bir yazısını önermesiyle ilk kez Marx’la tanışmış oldum.

12 Mart 1971 darbesinde ODTÜ Ekonomi Bölümü’nde hocaydım. İsrail Konsolosu Elrom’un İstanbul’da öldürülmesinden sonraki fırtınada birçok hoca, öğrenci ve yazarla birlikte kendimi Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu’nda buldum. Bu arada evdeki pek çok kitabım da çuvallara doldurulup gözaltına alınmıştı. Burada Behice Boran’ın yanık sesiyle söylediği türkülerin tadına vardım. Bu “misafirlik” kısa sürdüğü için ODTÜ’deki işime tekrar dönebildim. Kitaplar için açılan basın davası epey sürdükten sonra amcam avukat Süleyman Köymen sayesinde kitaplar aklandı ve onları geri alabildim.

6 Mayıs 1972, hiç unutamayacağım bir tarih oldu. Ofis saatlerimde sık sık konuştuğumuz sevgili öğrencim Hüseyin İnan’ın,

Deniz Gezmiş ve Yusuf Aslan ile birlikte idam edildiği gün. O sabah ders yaptığımız İdari Bilimler büyük amfisi her zaman-
kinden de kalabalıktı. Çıt çıkmıyordu. Hüseyin'in her zaman
oturduğu ön sıradaki yerinde bir kırmızı karanfil vardı. O günkü
dersimin konusu faşizm oldu.

1977'de Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'ne girmiş;
1979'da profesör olduktan sonra Ekonomi Bölümü Başkanlığı'na
seçilmiştim. Bu görevi vekâleten yürütmekte olan Doçent Tansu
Çiller'den fiilen devralmam ancak genç hoca arkadaşlarımla
gayretleriyle gerçekleşti.

12 Eylül 1980 darbesinde, kendini kırımdan kurtarabilen
birçok arkadaşım ve o zaman henüz 5 yaşında olan kızım Yıldız
Silier'in babası yurtdışına gitti; onlar için on yılı aşan sürgün, be-
nim için hasret dönemi başlamıştı. 1983'te 5000 kamu görevlisi ve
300'e yakın üniversite hocasıyla birlikte 1402 sayılı Sıkıyönetim
Yasası'yla "1402'lik" oldum; bu kanuna göre, yaşam boyu kamu
hizmetlerinden men edilmiştik.

Yaşamın çok tuhaf bir rastlantısıyla, kanun maddeleriyle dol-
durulmuş dört satırlık hocalıktan atılma belgem, o zaman deka-
nımız olan ve Ocak 2003'teki ölümüne kadar dostum olarak kalan
Prof. Dr. Murat Sertel'in eline tutuşturulmuş. Murat, gece 12'ye
kadar bu belgeyi evirip çevirdikten sonra postayla göndermeye
gönlü elvermemiş olacak ki, bize geldi. Gürültüye uyanan kızım
"Ne oluyor?" diye sorduğunda, "Murat, bana okuldan atıldığımı
söylemeye gelmiş," dedim. Uykulu haliyle "Beni de mi okulumdan
atacaklar?" dediğinde, "Yok canım, sana böyle şeyler olmayacak,"
gibi birtakım laflar ettiğimi hatırlıyorum. Murat'la sabaha kadar
oturduk, konuştuk. Murat "Ben şimdi bu kâğıdı ne yapacağım?
Bunu sana veremem," deyince, "Kolay, yarın okula gidince, ben
bu kâğıdı kendime 'tebliğ' ederim," dedim. Sabah fakültede dakti-
lonun başına geçip rektörlükten, dekanlığa gelen yazıyı, Ekonomi
Bölüm Başkanı Oya Köymen'e hitaben yeniden yazdım, Murat
imzaladı; tebligatımı cebime koyup şahsi eşyalarımı toplamak
için Bölüm Başkanlığı odasına gittiğimde öğrencilerim, çiçeklerle

bekliyordu. Okuldan atıldığımı gece 12’de öğrenmiştim, dolayısıyla uğurlamaya gelen öğrencilerin bu olayı ne zaman, nasıl öğrendiğini bugüne kadar çözebilmiş değilim. Bir saat içinde özel eşyalarımı aldım, öğrencilerimin alkışları ve çiçekleriyle 1990 yılına kadar dönemeyeceğim üniversitemden ayrıldım.

Atıldığımda aylardan mayıstı ve daha sömestir bitmemişti. Öğrendiğime göre, öğrenciler benim yerime ders vermeye gelen hocaların derslerine girmedeği için yönetim, haziran ayında not verme formlarını bana yolladı. Yaşam boyu kamu hizmetlerinden men edilen bir hoca olarak, kendi imzamlı daha önceki sınav sonuçlarına göre notlarımı verdim. Bir sürü “hukuka dayandırılan madde ve sayılarla” insanlar mesleklerinden men ediliyor ama sıkışınca, hukuk filan göz ardı edilip, “yasadışı” olarak not vermem istenebiliyordu.

İstanbul’da sıkıyönetimin kalktığı 1985’ten 1990’a kadar, kendileri de 1402’lik olan değerli hukuk profesörleri Aydın Aybay ve Rona Aybay’ın öncülüğünde “İstanbul 1402’likleri” olarak idare mahkemeleri ile Danıştay arasındaki yolculuğumuz beş yıl sürdü. İstanbul Birinci İdare Mahkemesi görevlerimize dönebileceğimize karar verdikten sonra Boğaziçi Üniversitesi’nin tek 1402’liği olan benim hakkımda, BÜ Yönetim Kurulu şöyle bir karar aldı: “1402 sayılı kanunun ikinci maddesinde 2301 ve 2766 sayılı kanunlarla yapılan düzenlemeler ile Sıkıyönetimin istemi üzerine işlerine son verilen kamu görevlilerinin *bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılmayacakları hakkında açık bir hüküm getirildiğinden*, üniversitemizde yeniden göreve başlamanız için yapılacak bir işlem bulunmadığı anlaşılmıştır. Rektör Prof. Dr. Ergun Toğrol.” Mahkeme kararını uygulamayan yönetim 1989’da Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu’nun lehimize aldığı karara direnemedi.

Altı yıl yayın sektöründe çalıştım. Önce *Yeni Düşün* edebiyat dergisinin sonra da *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*’nin yayın yönetmenliğini yaptım. 1990’da Boğaziçi Üniversitesi’ne geri döndüğümde iktisat ders kitaplarında, akademik dilde ve

üniversitenin “havası”ndaki değişiklik oldukça çarpıcıydı. Ders kitaplarında makroekonominin kurucusu Keynes, dipnota atılmıştı. İktisatta, giderek artan karmaşıklıkta matematiksel modelleriyle neoklasik iktisat tam bir egemenlik kurmuş; ekonomi programında “iktisat tarihi” seçimli derslerin arasında bile marjinalleşmişti.

Bir yandan, YÖK öğrenci kontenjanını inanılmaz ölçüde artırmış (1983’te yaklaşık 3000 olan öğrenci sayısı 10.000’e çıkmıştı), öte yandan neoliberal politikalar nedeniyle devlet sürekli dış borç ödediği için başka sosyal alanlar gibi, eğitime de çok sınırlı kaynak ayırabilir duruma gelmişti. Siyasi iktidarlar, üniversitelere “piyasa zorunlulukları”na uymalarını ve kendi kaynaklarını bulmalarını öğütlüyordu. Üniversite yönetimleri, özel sektör yöneticileri gibi davranmalıydı. Tabii burada atlanan bir nokta vardı, hiçbir siyasi iktidar, şirketlere kaç kişi istihdam edeceğini söyleyemez ve şirketin içişlerine karışamazken, üniversitelerde bunun tam tersi yapılıyordu.

Böylece artık akademik dilde “araştırma”dan çok, “projelerden” söz edilmeye; eğitimde *paralı* sertifika ve mastır programları yaygınlaşmaya başlamıştı. Projelere “sponsor” bulmak ve onların önemseddiği alanlarda proje yaparak para kazanmak iki açıdan zorunlu hale getirilmişti. Birincisi, öğretim üyelerinin asgari geçim koşulları, onları ek para kazanmaya zorluyordu; ikinci olarak, önce YÖK dayatması olan, sonra üniversite yönetimlerinin daha da sıkılaştırdığı koşullarda, her yıl belirli sayıda yayın yapmak gerektiği için bu projeler adeta başlıca yayın kanalı olmuştu. Böylece “üniversite-sanayi işbirliği” genel başlığı altında “araştırma-projeleri” dönemine girilmişti. Üniversite ya da ticari yayınevleri yerine artık araştırma-projelerinin yayıncıları TÜSİAD, Odalar Birliği ya da Dünya Bankası gibi kuruluşlar olmaya başlamıştı. Bu ilişkinin, bilimsel özgürlük ve özerklikle bağdaşıp bağdaşamayacağı tartışma konusu bile olamıyordu, çünkü bu hal sanki üniversitenin “doğal” bir durumuymuş gibi sunuluyordu.

1980 öncesinde duymadığım bir söylem ortaya çıkmıştı.

Boğaziçi Üniversitesi kitlesel eğitime geçerken anlaşılan “imaj” yaratıcıları da kolları sıvamıştı. Öğrencilerimize şunlar söyleniyordu: “Siz *farklısınız* çünkü Boğaziçilisiniz”, “Boğaziçililer iş *dünyasında başarılıdır*” çünkü “bireysel rekabette” donanımlıdır, “liderlik” nitelikleri vardır ve böylece sürüyor. “Bireycilik”, rekabette başkalarını ezip geçmek ve “lider” ya da başkalarını yöneten konumuna gelmek “başarı” ölçütü olarak sunuluyor, “iktidarda olmak” kutsanıyordu. Öğretilen konulara “Ne işime yarayacak?” mantığıyla bakan bir öğrenci kitlesi oluşmuş; az emek harcayarak iyi not almak yaygın bir strateji olmuştu. 1967-1977 arasında ODTÜ’nün havasını soluduktan, hocalığını tattıktan sonra yabancılaştığım bu akademik ortama dayanmak güç oldu. Ama, her sınıfımdaki sayıları az da olsa bir grup öğrencinin ilgisi, soruları, aydınlık yüzleri ile dostluğumuzun sürdüğü meslektaşlarım, dayanma gücümü artırdı ve umutlarımın sürmesine yardımcı oldu.

*
* *

Kitabın planlanma aşamasından başlayarak, her aşamasında, Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi biricik kızım Yardımcı Doçent Dr. Yıldız Silier’in moral desteği, düşünsel, eleştirel ve teknik yardımları olmasaydı, bu yazıları kitaplaştıramazdım.

Dostum ve redaktör-düzeltenim Nurten Tuç için “teşekkür” sözcüğü, onun katkılarını anlatmaya yetmese de mecburen bu sözcüğü kullanarak “sağ ol sevgili dostum” diyorum. Son olarak değerli okurlar: Bu kitapla genel olarak daha önce üstünde fazla durmadığınız tarihsel-toplumsal süreçler arasında bazı köprüler kurabilmişsem, yazılarım amacına ulaşmış olacak.

I. BÖLÜM

İKTİSAT: KAPİTALİZM VE İKTİSADİ DÜŞÜNCENİN EVRİMİ

İktisat teorisi, kapitalizmin değişik evrelerine açıklama getirmek amacıyla geliştirilmiştir. Dünya çapında her kriz, yeni iktisat teorilerine ya da yeni yönelişlere yol açmıştır. 18. yüzyıl Sanayi Devrimi sırasında doğan klasik iktisat, 1873 dünya bunalımıyla yerini neoklasik iktisada bıraktı ve mikroiktisat ortaya çıktı. 1929 krizinde Keynesçi iktisat ve makroiktisat doğdu. 1973 krizinde neoklasik iktisat, neoliberalizmin eşliğinde yeniden yükselişe geçerek, Keynesçi iktisadı unutturdu. İlk iki kriz, birbirine benzerken, 1973 krizi oldukça farklıydı.

16. yüzyıl Batı Avrupa için önemli bir dönüm noktasıdır. Denizaşırı ticaretin gelişmesi, Kuzey ve Güney Amerika'nın "keşfi" ve sömürgeciliğin başlaması, yeni keşfedilen yerlerden değerli madenlerin Avrupa'ya getirilmesi ve sömürge-lerin Avrupa mallarının satışı için yepyeni pazarlar olması, Avrupa'da sermaye birikimi bakımından ticaretin olağanüstü önem kazanmasına yol açmıştı. Zenginleşen Avrupa tüccarları, devletlerini kendilerine uygun iktisat politikaları yürütmeye

zorladı. Kral ve iktidardaki soyluların en büyük borç kaynağı artık tüccar olmaya başladığı için Sanayi Devrimi'ne kadar, ülkeden ülkeye farklılıklar olmakla beraber merkantilizm (tüccar politikası) adı verilen politikalar uygulandı. Merkantilizmin özü, her ülkenin kendi pazarını ve sömürge pazarlarını başka ülke tüccarına karşı yüksek gümrük duvarlarıyla koruması; en çok ihracat, en az ithalat yaparak elinde altın, gümüş gibi değerli madenlerin birikmesini sağlaması; devletin denizaşırı ticaret yapan ve aynı zamanda sömürge yönetimlerinde olan büyük ticaret şirketlerine tekelci imtiyazlar vermesi ve her ülkenin hem kendi kendine yeterli olmaya, hem de dünya pazarlarında egemenlik kurmaya çalışmasıydı. Yeni sömürgeler peşinde koşan devletlerin, aynı zamanda ulusal tüccarı lehine ekonomiye aşırı müdahalesi söz konusuydu. "Ticari kapitalizm" adı da verilen bu dönemde ticaret, donanma ve orduların açtığı yollardan geliyordu.

18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bir grup Fransız düşünürü kendilerini "iktisatçı" olarak nitelendirmeye başladı. *Fizyokratlar* olarak da anılan bu düşünürler, merkantilizmin aşırı devlet müdahaleciliğine karşı çıkarak, toplumsal düzenin de doğanın gibi yasaları olduğunu öne sürüyorlardı. Doğanın düzeni nasıl Tanrı'nın koyduğu yasalara göre işliyorsa, toplumsal düzen de böyleydi ve Tanrı yasalarına devlet müdahale etmemeliydi. Sloganları *laissez faire, laissez passer* (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) idi. Devletin tek görevi can güvenliğini ve özel mülkiyeti koruyarak, kişi özgürlüğünü sağlamak olmalıydı. Ticaret ve sanayi, devlet müdahalesi olmaksızın, özgürce gelişebilmeliydi. Fizyokratların bu düşünceleri İngiliz klasik iktisatçılarını etkiledi.

1. Klasik İktisat ya da Ekonomi Politik (1776-1870)

İngiltere, dünyada feodal düzenin en erken çözüldüğü (14. yüzyıl) ve Sanayi Devrimi'nin ilk gerçekleştiği ülkeydi. 1850'lere

kadar dünyanın tek sanayi ülkesi olan İngiltere, 18. yüzyıl sömürgeciliğinde Fransa ile birlikte egemen güçlerden biriydi.

Adam Smith ile başlayan klasik iktisadı İngiliz iktisatçıları kurdu. Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* (1776) adlı kitabı, iktisadın "bilim" olarak doğuşu kabul edilir. Smith daha çok "Ülkelerin zenginliğinin kaynakları nelerdir?" sorusu üstünde durdu. Ona göre, iktisadi büyümenin kaynağı, verimliliği ve ulusal serveti artıran işbölümüydü. David Ricardo ise ulusal gelirin değişik sınıflar arasında nasıl bölüşüldüğünü açıklamaya çalıştı.¹ Ekonomi politik de denen klasik iktisat 1870'lere kadar egemenliğini sürdürdü.

Klasik iktisat 17.-18. yüzyıllardaki doğa bilimlerinden ve özellikle fizik alanındaki gelişmelerden etkilenmiştir. Fabrika üretimi öncesi bu dönemde, atölyelerde basit aletlerle yapılan üretim (manüfaktür) egemendi. Galileo'dan Newton'a kadar bilim insanları manüfaktür üretiminin işleyişini gözlemleyerek, mekaniğin genel bir matematiksel formülünü bulmaya çalışıyorlardı. Manüfaktür döneminde işbölümü son derece önemliydi. İşbölümü ve uzmanlaşma geliştikçe, işçi sayısı artırılarak üretim artabiliyor ve maliyet düşüyordu.

Klasikler de fizik alanındaki gelişmelerden etkilenerek, mekanik bir süreç olarak gördükleri üretim sürecine ilişkin genel yasalar bulmak istediler. Bunun için "emek-değer teorisi"ni geliştirdiler. Buna göre malların değişim değeri, bir malın üretimi için harcanan ve işgücü saati olarak ölçülen işgücü miktarına bağlıydı. Klasiklerin ikinci önemli ismi David Ricardo'ya göre, bütün mallar emek ürünüydü ve eğer bu malları işçiler üretmeseydi, hiçbir değerleri olmayacaktı. İşgücünün değeri (yani asgari ücret), asgari geçim için gerekli malların fiyatına bağlıydı. Örneğin, buğdayın dolayısıyla ekmeğin fiyatı düşerse, asgari ücret de düşmeliydi. Emek-değer teorisi, dönemin egemen görüşü-

1 Borsa bankerliğinden zengin olan Ricardo, Adam Smith'in kitabını yayımlanışından 23 yıl sonra okuyunca çok etkilenir; 42 yaşında malikânesine çekilerek iktisatla ilgilenmeye başlar; 47 yaşında da Avam Kamarası'na girer.

nü yansıtan bir ahlaki ilkeyi de içermektedir: İktisadi değerler ancak çalışarak üretilir. Ortaçağ egemen bakış açısından² farklı olarak, kapitalizmin değerler sisteminde özel mülkiyet ve yaratılan değerler, kişisel çabaya bağlanıyordu.³

Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1905) adlı eserinde, Batı Avrupa'nın erken kapitalizm döneminde şu ilkelerin yol gösterici olduğunu söyler:

- Amaç, hep daha çok sermaye ve servet biriktirmektir.
- Başarılar nicel ve ölçülebilir olmalıdır.
- Çalışmak hem Tanrı'ya karşı bir görevdir; hem de tek kabul edilebilir yaşam biçimidir.
- Doğadaki güçlülerin hayatta kalması ilkesine benzer bir biçimde insanlar, birbiriyle rekabet ederek başarılı olabilir.
- İnsanlar duygusallıktan kaçınarak yaşamlarını akılcı bir biçimde yürütmelidir.
- Lüks tüketim yerine, tasarrufa önem verilmelidir.

Erken kapitalizm döneminde temel sorun, sermaye biriktirilmesi ve üretimin artırılmasıydı. Bu sorun doğal olarak klasik iktisatçıların da ana konularından biriydi. Adam Smith, teorisini bazı ahlaki ilkelere göndermeler yaparak geliştirir. Örneğin, ona göre “üretken emek” değer yaratan çalışmadır (sanayici ve işçi gibi). Üretken emek sermaye birikimini artırır. Toplumun üretken olmayan kesimleri ise ancak üretken kesimlerin yarattığı değerler sayesinde ayakta kalır. Smith, üretken olmayan emeğe örnek olarak kilise, ordu, hizmet sektörü çalışanlarını (doktor, avukat gibi) ve edebiyatçıları gösterir.

İşsiz olmayı kınayan Smith, insanların çalışmak isteyip de iş bulamadığı bir durumu aklının ucuna bile getirmez. Bu nedenle ileride göreceğimiz gibi, klasik iktisatçıların temel varsayımla-

2 Eski Yunan'da çalışma hor görülür; ancak kölelerin yapabileceği bir şey olarak düşünülürdü. Ortaçağda, Katolik Kilisesi, kâr amaçlı üretim yapmayı, paradan para kazanmayı yani faizi günah ve ahlaksızlık sayıyordu.

3 Weisskopf, Walter A. (1955), *The Psychology of Economics*, University of Chicago Press.

rından biri “tam istihdam” yani herkesin iş bulabildiği bir ekonomidir. Klasiklere göre işsizlik, kişisel tercihlerin bir sonucu olduğu için ayıptır ve işsizlere yardım edilmemelidir. (Smith’ten 300 yıl sonra, neoklasik iktisada dayanan günümüz iktisadının ve neoliberalizmin de bu ilkeyi savunduğunu hatırlayalım; şu tuhaf durumu da belirtelim: Dünya ekonomisi ve kapitalizm hızla değişirken, yeni (neo) klasik iktisadın teorilerinin temel varsayımları 18. yüzyıldaki klasik iktisadın varsayımlarıdır.) Adam Smith’e göre, kişinin kendini daha iyi bir konuma getirmeye çalışması, yani tasarruf ederek sermayeye dönüştürmesi, bütün insanlarda olan öylesine doğal bir içgüdüdür ki, bu “ana rahminden mezara girinceye kadar” sürer. Sermaye ve servet birikimi tamamen kişisel gayrete ve çalışmaya bağlandığı için kaba kuvvetle Afrikalıların ve Amerika yerlilerinin köleleştirilmesine dayanan sömürgecilikten kaynaklanan sermaye ve servet birikimi, iktisat teorisinin kapsama alanı dışında kalır.

Smith, emek-değer teorisinin erken kapitalizmdeki sermaye birikimini açıklayabildiğini söyler. Çok büyük sermaye birikimlerinin gerçekleştiği, toprakta özel mülkiyetin yaygınlaştığı Sanayi Devrimi döneminde ise artık kullandığı her kavramın önüne “doğa ve doğal” sözcüklerini koyacaktır.⁴ Doğa yasaları ile toplumsal yasalar arasında benzerlik olduğunu iddia eden Smith ve klasik iktisatçılara göre, doğada nasıl en güçlüler ayakta kalabiliyorsa, toplumda da öyledir. Rekabet, piyasaların otomatik işleyişi ve ekonomilerin her zaman, tam istihdamın sağlandığı doğal dengeye (istikrara) ulaşacağı, Smith’in iktisadi analizini dayandırdığı “görünmez el”in temel kavramlarıdır.

Klasiklerin akıl yürütme biçimi şöyleydi: Her kişi çıkarını (kârını) azamileştirmeye çalışırken aynı zamanda toplumun çıkarına da hizmet eder. Aralarındaki rekabet, üretim maliyetini düşürür, böylece fiyatların düşmesine yol açarak, tüketicinin yararına olur; rekabet edemeyen üreticiler batır; bu da iyidir. Bu

4 18. yüzyılda fizyokratların “doğal yasa” felsefesinden etkilenen klasik iktisat, 19. yüzyılda faydacılık felsefi akımının etkisine girdi.

süreçte “arz” ve “talep” denen “piyasa güçleri” otomatik olarak (bir taş, yerçekiminin etkisiyle nasıl yere doğru düşerse) fiyatları, arz ve talebin eşitlendiği denge fiyatına getirir. Bu noktada bütün üretilen mallar satılmıştır ve tam istihdam vardır; sermayedar “normal” kâr eder, işçi de asgari geçimine yetecek bir ücret alır. Bu tür piyasalara “serbest rekabetçi” piyasa adı verilmiştir. Görüldüğü gibi klasikler, “doğal fiyat” ve “doğal denge” gibi kavramları kullanarak, bir yandan piyasaların işleyiş mekanizmasını meşrulaştırmış, ahlaki olarak gerekçelendirmiş; öte yandan da “normal kâr”ı, işçinin asgari ücreti gibi “çalışma” ile ilişkilendirmiş; farklı gelir türlerini “üretim maliyeti” şemsiyesi altında toplamışlardır.

Klasik iktisatçılara göre uluslararası ticarette ülkeler, göreceli avantajlarına uygun biçimde uzmanlaşmalıdır. İngiltere, (dünyanın tek sanayi ülkesi olduğu için) bütün sanayi mallarını üretmeli ve serbest ticaretle dünyaya satmalıdır. İngiltere tarım ürünlerini de diğer ülkelere göre daha ucuz ürettiği halde, ülkeler arası ticarette “maliyet farkları” dikkate alınmalıdır. Örneğin, İngiltere’yle karşılaştırıldığında sanayileşmemiş bir ülkede, pamuklu dokumanın üretim maliyeti ile buğdayın üretim maliyeti arasındaki fark en çok sanayi mallarındaysa (yani İngiltere’nin sanayi malı üretmekte göreceli avantajı daha fazlaysa) o zaman İngiltere sanayi malları alanında uzmanlaşmalı, sanayileşmemiş ülkeye bu malları satmalı; öbür ülke de buğday üretiminde uzmanlaşmalı ve İngiltere’ye buğday satmalıdır. Ricardo’nun ortaya koyduğu “göreceli avantajlar” teorisine göre, az gelişmiş ülkeler hiçbir zaman sanayileşmeye teşebbüs etmemelidir. Her ülke göreceli olarak en ucuza üretebildiği ürünlerde uzmanlaştığı için bütün ülkelerin zenginliği ve refahı artacaktır. Yüz yıl boyunca İngiliz iktisatçıları da İngiliz ekonomisi gibi dünyada egemen ve rakipsiz bir konumda oldu.

Bugün de dış ticaretin temeli olan bu teoriye göre, az gelişmiş ülkelerin tarımcı kalmaları gerekiyor. Daha çok katma değeri olan işlenmiş sanayi mallarının fiyatı, tarım ürünleri fiyatından

her zaman daha yüksek olduğundan; ayrıca pazarlık gücü fazla olan sanayici ülke, tarımcı ülkelerin ürünlerine daha da düşük fiyatlar dayatabileceğinden, böyle bir ticaret geri ülkeleri şöyle bir duruma mahkûm etmişti: Tarımcı ülke gelirini artırmak için daha çok üretmeye çalıştıkça fiyatlar düşüyordu; düşen fiyatlar, düşen gelir demek olduğundan, geliri aynı düzeyde tutmak için bile hep daha çok üretme çabasına girilmekteydi. Nafile bir çaba. Dahası örneğin İngiltere, diğer ülkelerden gelen tarım ürünlerine 19. yüzyıl ortalarına kadar yüksek gümrükler koyarak kendi tarım üreticilerini koruyordu.

Serbest ticaret ve serbest rekabetten yana olan klasik iktisatçılar, merkantilist devlet müdahalesine, tüccara ve büyük toprak sahiplerine verilen imtiyazlara karşıydılar ve ancak bunlar kaldırıldığında sanayinin özgürce gelişebileceğini savunuyorlardı. Örneğin 1815'ten beri yürürlükte olan Tahıl Yasaları başka ülkelerden ucuz tahıl ithalatını imkânsız kılıyordu. Eğer başka ülkelerden gelen tahıl, İngiltere'de üretilen tahıldan ucuzsa gümrük vergisi konarak, İngiltere'deki fiyatıyla eşitleniyordu. Klasiklere ve sanayicilere göre, yüksek tahıl fiyatı dolayısıyla ekmek fiyatı düşürülemediğinden, asgari ücret yüksek oluyor ve sanayicinin kârının azalmasına yol açıyordu. Büyük toprak sahibi çiftçilerin çıkarını koruyan Tahıl Yasaları'nın kaldırılması mücadelesinde klasikler, sanayiciler ve işçiler birlikte mücadele etmiştir. Tabii işçiler ucuz ekmek yiyecekleri için mücadeleye katılmıştı; ucuz ekmeğin ücretlerini düşüreceğinden haberleri yoktu. Bu yasaların 1846'da kaldırılmasıyla İngiltere'nin serbest ticaret dönemine girdiği kabul edilir.

Klasik İktisat: Bilim mi, ideoloji mi?

En geniş anlamıyla bilim, fiziksel evrenle ilgili bilginin sistematikleştirilmesi; teorilerin doğruluğu veya yanlışlığının sınanabilmesi ve ileriye dönük tahminlerin yapılabilmesi olarak tanımlanmaktadır. İktisadın da dahil olduğu, konusu insan ve toplum olan sosyal bilimlerde ise durum temel bilimlerden fark-

lıdır. Laboratuvar koşullarında kontrollü deneyler ya da gökyüzü cisimlerinin hareketlerinin belirli sürelerde gözlemlenmesi gibi yöntemlerin kullanılmasının mümkün olmadığı sosyal bilimlerde, teoriler kurulurken yapılan soyutlamaların niteliği, bilimsel yaklaşımın olup olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Soyutlamanın anlamı, karmaşık görünen toplumsal olgular ve değişim süreçlerinde en önemli etmenlerin, önemsizlerden ayrılarak, teorilerin, önemli kabul edilen az sayıda etmene dayanarak yapılmasıdır. Ortaya çıkan teorinin gerçeği açıklaması ve ileriye dönük tahminlerde bulunabilmesi beklenir. Örneğin, eğer bir ülkede ya da dünya ekonomisinde az sayıda çok büyük üretim biriminin egemen bir konumu varsa (tekeller ya da oligopolleler gibi) ve bunlar belirli alanlarda, üretimin tamamına yakınını gerçekleştiriyorlarsa, aralarında anlaşarak piyasa fiyatlarını belirleyebiliyorlarsa, böyle tekelci, oligopolcü piyasalar nasıl incelenecek; önemli-önemsiz etmenler nasıl ayrılacak? Eğer bu piyasalar, serbest rekabet teorisi için uygulanan soyutlama ve varsayımlara göre (milyonlarca küçük üreticinin bulunduğu, hiçbir üreticinin piyasa fiyatını belirleme durumunda olmadığı, her isteyen üreticinin özgürce piyasaya girip çıkabileceği vb.) incelenirse, teorinin gerçeği açıklama ve tahminde bulunabilme gücü olmayacaktır. Ya da tek başına bir adada yaşayan Robinson Crusoe tipi örnek alınarak, çeşitli toplumsal ilişkilerin içindeki bireylerin davranışlarına ilişkin teoriler kurulabilir mi?

İşte iktisatta ve diğer sosyal bilimlerdeki bilimsel yaklaşımın ilk adımı, gerçeği yansıtan soyutlamalardır.⁵ Önemli etmenleri, önemsizlerden ayırırken gözlemlerden, tarihsel ve istatistiksel verilerden yararlanılır. Klasik ve bugünkü neoklasik iktisadın ne ölçüde bilimsel yaklaşımla çalıştığını ileride örneklerle açacağız. Ama şimdiden şu kadarını belirtelim: Sıradan insanlar bile dev şirketlerin dünya ekonomisindeki egemen gücünün farkında olduğu halde günümüzde okutulan iktisat kitaplarındaki

5 Dobb, Maurice (1946), *Political Economy and Capitalism*, George Routledge & Sons.

analiz serbest rekabeti esas alır. Tekelci ve oligopolcü piyasalara, serbest rekabet düzenini bozan önemsiz “sapmalar” olarak yalnızca birer bölüm ayrılır.

Bilim ile ideoloji kavramları arasındaki farka değinmeden önce “ideoloji” kavramının nasıl ortaya çıktığına bakalım. Fransız Devrimi sırasında doğan bu kavramın isim babası Destutt de Tracy’nin tanımına göre, “ideoloji”nin başlıca özelliği bir grup, sınıf, ülke vb. açısından var olan durumun analizini yaparak ya da teorisini kurarak, geleceğe dönük bir değişim programı sunması, bunun için ilgili grubu mücadeleye çağırmasıdır. Yani ideoloji, teori-pratik bütünlüğünde belirli bir kesimin bakış açısı ve gelecek programıdır.

Tarihsel olarak belirli ideolojiler, radikal taleplerin gerektirdiği radikal eylemlerin gerekçelendirildiği teorilerin kurulmasına yol açmıştır. Belirli bakış açılarından dünyayı açıklamayı ve değiştirmeyi amaçlayan ideolojilere iki örnek verelim: Tracy ve izleyicilerinin ideolojisi, laik, akılcı ve din yerine bilimin egemen kılındığı bir Fransa yaratmaktı. Bunun için bireysel özgürlüklerin sağlanmasına ve kaynakların planlı kullanımına ilişkin bir programları vardı. Direktuvar döneminde (1795-99) bu, Fransa’nın resmi programı olmuştu. Programın ve ideolojisinin karşısına aldığı gruplar, monarşi yanlısı aristokrasi ile Kilise idi. İkinci örnek 17. yüzyıl İngiltere’sinden: John Locke, mutlakiyete karşı bireysel özgürlükleri ve mülkiyet hakkını savunurken neler yapılması gerektiğinin programını 1690’da yazdığı *Two Treaties of Government* eserinde açıklamıştı.⁶ Locke, emek-değer teorisine dayanarak, kapitalizm öncesi feodal düzene karşı çıkışını gerekçelendirmiş ve önerdiği yeni düzene (kapitalizme) ilişkin teorik açıklamalarda bulunmuştu.

Günümüzde “ideoloji” ve ideolojik” sözcükleri, kapitalist düzenin savunucuları tarafından kapitalizm karşıtı görüşleri aşağılamak, bunların bilimdışı olduklarını vurgulamak amacı-

6 Locke, John (1988), *Two Treaties of Government*, Cambridge University Press.

la kullanılmaktadır. Örneğin, kapitalist düzenden daha iyi bir sistemin olamayacağını söyleyenler, bu düzenin belirli toplum kesimlerinin değil de herkesin yararına olduğunu iddia ederken, kendi görüşlerinin bilimsel olduğunu, ideolojik olmadığını öne sürerler. Buna karşılık, emekçilerden yana talepleri olan, bunların gerçekleşmesi için nelerin yapılması gerektiğini kapsayan programlar sunan solcuların görüşlerinin “ideolojik” ve bilim dışı olduğunu vurgularlar.

Oysa, sosyal bilimlerde soyutlama, yani önemli-önemsiz etmen ayrımı yaparken, sosyal bilimci tarafsız değildir. Örneğin bir sosyal bilimcinin teorilerini üretirken, kapitalizmin en iyi sistem olduğu önkabulünü benimsemesi nasıl taraf tutmaksa, başka bir sosyal bilimcinin, kapitalizmin emekçileri ezdiği varsayımı da karşı konumda bir taraf tutmaktır. Orijinal ideoloji tanımına göre, sözünü ettiğimiz iki sosyal bilimcinin teorileri de ideolojiktir ve belirli sınıfların bakış açılarını yansıtır.

İktisadın varsayımları

Klasik iktisat, Sanayi Devrimi sırasında çok büyük iktisadi ve toplumsal altüstlüklerin yaşandığı, yeni teknolojilerin ve buluşların hızla yaygınlaştığı İngiltere’de doğarken, klasikler, sanki böyle bir toplumda yaşamıyorlarmış gibi teorilerini toplumsal uyum, denge, değişmeyen teknoloji gibi varsayımlara dayandırdılar. Bu dönemde aklın, dinsel açıklamalara göre üstünlüğü savunuluyordu. Klasikler bir yandan duygularını kontrol edebilen, aklını kullanan ve çıkarını azamileştiren “rasyonel birey” varsayımıyla çalışırken, öte yandan Sanayi Devrimi’yle ortaya çıkan büyük toplumsal adaletsizliklerin açıklanması ve gerekçelendirilmesi için Tanrı’nın düzenine, yani doğa yasalarına başvuruyorlardı. Bu görüşler Kalvencilik ve Lüthercilik gibi Protestan mezheplerin öğretileriyle de çakışıyordu. Böylece bu yasalar, karşı çıkılması gereken yol gösterici bir ilke, bir buyruk oluyordu. Devletin ekonomiye müdahale etmeme ilkesi hem bu yasalara, hem de piyasaların “otomatik” işleyişine dair teorilerine dayanıyordu.

“Kişisel çıkarını azamileştiren insan”ı rasyonel (akılcı) olarak tanımlayan klasikler, dünyada yaşayan bütün insanları hiyerarşik bir biçimde ele alıyorlardı. Hiyerarşinin zirvesinde beyaz, İngiliz, Hristiyan, erkek mülk sahipleri vardı. Daha alt basamaklarda “tutkularını kontrol edemeyen kadınlar”, eğitimsiz ve yoksul oldukları için hayvanlar gibi yaşayan ve davranan işçiler; bunların altında, Hristiyan olmayan sömürge halkları ile Avrupa ve Amerika dışında yaşayan diğer “akıldışı” insanlar yer alıyordu. Ama akıldışı insanlar olarak tanımlananların “çıkartlarını azamileştirmesi”ne de karşı çıkılıyordu. Kişinin öz çıkarını azamileştirme çabasını her insanın doğal bir içgüdüğü olarak gören Smith, kadınlara kocalarının mutluluğu için “yetinmecı ve neşeli” olmalarını öğütlüyordu. “Uygar Batı dünyası” dışında, sömürgelerde yaşayanlar ise “Hristiyanlığın ahlaki ilkelerinden nasibini almamış vahşiler” oldukları için akıldışıydılar. Bu nedenle sömürgecilikle “vahşilere uygarlık götürdüklerini”, bunun da “beyaz adamın sırtındaki büyük yük” olduğunu öne sürebiliyorlardı. Öte yandan, adaletsiz gelir ve servet dağılımını “Tanrı’nın buyruğu olarak” değerlendiren Calvin’e göre, işçi kitleleri yoksul kaldıkça Tanrı yolundan sapmayacaklardı. Bu görüş, asgari ücret savunusunun temelindeki dinsel ilkeydi. Teorilerini, mutlak ve evrensel doğrular olarak savunan klasik iktisatçıların dışladığı kategorilere bakınca, tabii “ötekiler”in de bu “evrensellik” iddiasını akıldışı olarak değerlendirmesi pekâlâ mümkün.

Asgari ücret hangi gerekçelerle savunuluyordu?

Klasik iktisatçılardan sayılan ve nüfus kuramıyla tanınan büyük toprak sahibi, papaz Malthus’a (1766-1834) göre, nüfus geometrik bir hızla artarken, tarımsal üretim aritmetik hızla artıyordu. Tarımda teknoloji hızla gelişirken, teknolojinin değişmediği varsayımıyla teorisini kuran Malthus, nüfus çok hızlı arttığı için talebi karşılamak amacıyla verimsiz toprakların da sürülmeye başlandığını; bunun da “azalan verimliliğe” yol aç-

tığını iddia ediyordu. Tarım fazla nüfusu besleyemez hale gelince de fazla nüfus açlıktan kırılarak yeniden “doğal asgari ücret denge”si sağlanıyordu. Peki, fazla nüfusun sorumlusu kimdi? Cahil, eğitimsiz, tutkularının esiri, seks ve sarhoş olmaktan başka şey düşünmeyen ve sorumsuzca çok çocuk yapan işçilerdi. Bu nedenle doğa yasasının açlıktan öldürdüğü bu kitlelere yardımcı olmaya çalışmak gibi bir aptallığa düşülmemeliydi. Tam tersine, doğaya yardımcı olacak,

başka yok etme yolları bulmalıyız. Yoksullara temizliği öğütleyeceğimize; tersi alışkanlıkları teşvik etmeliyiz. Kentlerimizde yolları daha dar yapmalıyız, daha çok insanı evlere tıkıştırmalı ve vebanın dönüşüne davetiye çıkarmalıyız. Kırsal alanda köyle-ri, durgun suların civarında, bataklıklarda ve sağlıksız yerlerde kurmalıyız. Ama, her şeyden önce de yok edici salgın hastalıkların yaygınlaşması için belirli ahlaksız ve günahkâr çareler bulmalıyız.⁷

İngiliz Sanayi Devrimi’ni boğaz tokluğuna sırtlamış işçi sınıfına karşı bir yandan “hümanist” İngiltere’den böyle “düşünürler” çıkarken, öte yandan klasik iktisatçılar emek-değer teorileriyle bütün değerlerin emek ürünü olduğunu söylüyorlardı. Bugün hâlâ nüfus kuramcısı olarak anılan Malthus, tam da “ideolojik teorinin” güzel bir örneğidir. Büyük toprak sahiplerinin çıkarını savunan Malthus’un görüşleri gerçeği saklamaya ve çarpıtmaya yönelikti. Tahıl Yasaları’nda bahsettiğimiz gibi, toprak sahipleri, büyük rantlar elde edebilmek için, parlamentodan yasa çıkararak, topraklarından yüksek kiralara alarak ve yeni toprakları tarıma açmayarak tarımsal fiyatların düşmesini engelliyorlardı. Malthus ise büyük toprak sahiplerinin bu davranışını “toprağın azalan doğal verimliliği yasasına” bağlıyordu. Malthus’un “teorisi” işçilere asgari ücretten fazla ücret verilemeyeceğinin de gerekçesiydi. (Bu görüş, günümüzde de sürmekte-

7 Dowd, Douglas (2000), *Capitalism and its Economics, A Critical History*, Pluto Press, s. 36-37; Malthus, Thomas Robert (1970), *An Essay on the Principles of Population*, Penguin, s. 179-180.

dir. Geri ülkelerdeki yoksulluğun kaynağı, onların geçmişte ve şimdi, yerli ve yabancı sermaye tarafından sömürülmesine değil de, hızlı nüfus artışına bağlanmaktadır.)

Dinsel ve Malthus'çu gerekçelerden sonra asgari ücret savunusunun başka bir gerekçesini İngiliz Bentham ve "faydacılık" diye nitelendirilen görüşleri savunanlar ortaya atmıştır. Onlara göre, üretimin azamileştirilmesi büyük çoğunluğa mutluluk getirecektir; mutsuz ve yoksul olanlar (emekçi kitleler) daha az sayıda olduğu için devlet bu duruma katiyen müdahale etmemelidir. (Günümüzde bu sav şöyle yankılanır: Evet, serbest piyasa ekonomisinin işsizlik, küçük firmaların iflası, Üçüncü Dünya'nın borç sarmalından kurtulamaması gibi bazı güçlükleri vardır ama bu, "ilerleme ve toplumsal fayda" için azınlığın yani yoksul kitlelerin ödemesi gereken bir bedeldir.)

19. yüzyılın etkili düşünürlerinden İngiliz John Stuart Mill'in "ücret fonu" (wage fund) teorisine göre, işverenler ücretler için sabit bir fon ayırır, bunu çalışanlara bölünce ortalama ücret bulunur. Eğer piyasa ücreti, bu ortalama ücretten yüksekse, daha çok kişi iş piyasasına girer, ücret tekrar, doğal yani asgari ücret düzeyine gelir. (Görüldüğü gibi, nesnel olarak dinamik ve değişken bir süreci ifade eden iktisadi ilerleme ile durağan bir halin öngörüldüğü sabit "denge" durumu birleştirilmeye çalışılmaktadır.)

Bir diğer asgari ücreti savunma cephesini, özellikle 1850 sonrası ABD'de çok etkili olan sosyolog Herbert Spencer açmıştır. Sosyal Darwinizmin kurucusu olan Spencer'a göre, toplumsal hayatta en güçlüler ve başarılılar ayakta kalır; bu doğal ve iyi bir ayıklanmadır ve devlet asla müdahale etmemelidir. Onun izleyicilerinden Yale profesörü Sumner'e göre, "milyonerler, doğal ayıklanmanın" bir sonucudur. (Bu savları günümüzde neoliberalizmin görüşlerinde de buluruz.)

Ünlü iktisat kuramcılarından Pareto ise, bazı gelir vergisi kayıtlarına bakıp, gelir dağılımının bütün ülkeler ve zamanlar için değişmediğini ve bu dağılımın, yetenek dağılımını yansıttığını

öne sürmüştür. (Günümüzde de gelir dağılımı eşitsizliğinin normal olduğu, bunun yetenek ve girişimciliği gösterdiği, yaygın ve egemen bir söylentidir.)

Son olarak, 19. yüzyıl iktisatçılarından Nassau Senior'dan başlayıp, Jevons ile sürüp gelen sav: Eğer iktisat bir bilim olacaksa, sistemdeki adaletsizliklerle ilgilenmemeli, ahlaki yargılarda bulunmamalı, matematiksel formüller kullanarak belirli verileri tanımlamalı ve analiz etmelidir.⁸ İşte iktisat, ideolojik yaklaşımını gizlemek, bilimsel ve tarafsız olduğunu kanıtlamak amacıyla Adam Smith'ten bu yana böylesine yoğun bir uğraş içindedir.

2. 1873 Dünya Krizi ve Klasik İktisadın Sorgulanması

İngiltere'de Sanayi Devrimi 1760-1830 yılları arasında tamamlandı; atölye tipi üretimden fabrika üretimine geçildi. Sanayi üretimi dünya pazarlarına yönelikti ve İngiltere 19. yüzyılda sömürgecilikte dünyanın tek egemeni konumundaydı. 1850-1870 arasında az sayıda Avrupa ülkesi (Almanya, Fransa, İtalya) ile Japonya ve ABD sanayileşmeye başladı. Bu ülkelerden özellikle Almanya ve ABD'nin sanayileşmesi çok hızlı oldu. Örneğin Almanya, İngiltere'nin 100 yılda başardığı sanayileşme düzeyini 30 yılda yakaladı ve kimi alanlarda geçti.

1870-1914 arasında İkinci Sanayi Devrimi gerçekleşti. Demiryolları ve buharlı gemilerin yaygınlaşması bir yandan sanayileşmenin başka ülkelerde de başlamasına yardımcı olurken, diğer yandan birbirine bağlı ve bağımlı bir dünya ekonomisi yaratılıyordu. Artık bir ülkede baş gösteren kriz, başka ülkelere de kolayca etkileyebilecekti. Birinci Sanayi Devrimi'nde önde gelen sanayi dalı pamuklu dokuma, enerji kaynağı ise kömür ve buhardı. İkinci Sanayi Devrimi'nde, kömür ve buharın yanı sıra, petrol ve elektrik enerjisi kullanılmaya başlandı. Çelik ve

alüminyum gibi yeni ucuz sanayi maddeleri bulundu. Kimya sanayisindeki gelişmeler, sentetik kumaş ve boyalar, savaş sanayisindeki keşifler hep bu dönemde gerçekleşti. Bu sanayilerin dayandığı yeni teknolojiler aynı zamanda çok büyük sermaye gerektirdiği için yeni sanayiler en baştan tekelci yapıda kuruluyordu. Örneğin, bir demir-çelik fabrikası artık dünya talebinin önemli bir bölümünü karşılayabiliyordu. Elektrik enerjisinin kullanımı, fabrikalarda bant sistemini ve işçilerin üretim sürecinin bir parçasında uzmanlaşmasını gerektiriyordu. Bütün bu gelişmeler de dünya sanayi ve tarımsal üretim kapasitesinin olağanüstü artmasına yol açıyordu.⁹

Kapitalizmin ilk dünya çapında krizi olan 1873-1896 buhranını kendini önce satılamayan tarımsal ürün fazlalarıyla gösterdi. Tarımcıların gelirinin düşmesi, sanayi mallarına talebi düşürdü ve böylece sanayide de üretim fazlası sorunu baş gösterdi. Sanayileşmiş ülkeler serbest ticareti bırakıp, gümrüklerini yükselterek korumacılığa yöneldi; dünya ticaret hacminin daralmasıyla her ülkenin satamadığı fazla üretim sorunu daha da büyüdü. Devletler ekonomilerine müdahaleyi artırdı; sanayilerine parasal yardım yapmaya başladılar; küçük şirketlerin dev tekel ve oligopollerce yutulması hızlandı. Artık serbest rekabet ve serbest ticaret dönemi sona ermişti. Bu kriz dünya çapında aşırı üretim ve eksik tüketimden kaynaklanmış, genel olarak fiyatlar düşmüştü.

1873 dünya bunalımında, klasiklerin temel öngörülerinin doğru olmadığı ortaya çıkmıştı: Ücretler, kârlar, nüfus, tarımsal üretim ve işsizlik birlikte yükseliyordu. Ücretler sendikalaşma, kârlar, tekelci yapılanma ve üretimin kısılması nedenleriyle artıyordu; üretimin kısılması ise işsizliği artırıyordu. Adam Smith'in "görünmez eli" artık işlemiyordu. Klasik iktisatçılara göre otomatik işleyen piyasalarda üretim fazlalıkları mümkün değildi ve her zaman tam istihdam olacaktı.

9 Başlıca tarım üreticileri ABD, Rusya, Kanada ve Avustralya idi.

İktisat, teorileriyle iktisadi süreçleri açıklayamadığı ve öngörülerinin yanlış çıktığı savlarıyla 1877'de Bilimler Akademisi'nden çıkarılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı, yani "bilim" olmadığı ilan edilecekti.¹⁰ Bu durum karşısında, klasikler "ekonomi bilimi" ile "ekonomi sanatı" arasında bir ayırım olduğunu iddia ettiler. Buna göre, "ekonomi biliminin" amacı en genel ilkeleri ortaya koymaktı, pratiğe ilişkin sorunlarla uğraşmak ise "ekonomi sanatının" yani hükümetlerin işiydi. Ayrıca İngiltere'nin önde gelen iktisatçıları bir bildirge yayımlayarak bundan böyle iktisat alanında,

- Aşırı soyutlamalara ve basitleştirmelere gidilmeyeceğine,
- Diğer sosyal bilimlerdeki çalışmaları da iktisat alanıyla ilişkilendireceklerine,
- Tarihsel gerçeklere ve görelilikle ilgili bulgulara kayıtsız kalmayacaklarına söz veriyorlardı.

Yüz yıl süren klasik iktisadın egemenliği, 1873 bunalımıyla birlikte değişik cephelerden gelen eleştirilerle sarsılmaya başladı. Marjinalist-matematiksel iktisatçıların eleştirilerinden, bugün egemen olan neoklasik iktisat ve mikroiktisat doğdu. Diğer eleştirel okullar, İngiliz ve Alman iktisat tarihçileri ile radikal iktisatçılar ve Marksistlerdi.¹¹

Marjinalist-klasik iktisat sentezi:

Neoklasik iktisadın doğuşu

Klasikler gibi neoklasikler de 1870'lerde temel bilimlerdeki baş döndürücü gelişmelerden etkilendi; bilim olunacaksa, temel bilimler örnek alınmalıydı. Bu bilimlerde matematik dilinin kullanımının giderek yetkinleşmesi, sözü edilen akımın kuru-

10 Bilimler Akademisi bilimlerin geliştirilmesini teşvik etmek için 1660'ta İngiltere'de kurulmuştur.

11 Klasik iktisat ve eleştirileri bölümünde özellikle şu eserlerden yararlanıldı: Kurmuş, Orhan (1982), *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları; Buğra, Ayşe (1989), *İktisatçılar ve İnsanlar*, Remzi Kitabevi, Dobb (1946), Galbraith (1991), Weisskopf (1955).

cularının ilham kaynağı oldu. Önceleri bir “araç” olarak kullanılması düşünülen matematik, giderek “amaca” dönüştü, kutsal bir mertebeye oturtuldu. Psikoloji, mekanik, fizik, kimya, biyoloji ve matematik alanlarındaki bulguların ve yöntemlerin iktisada uygulanmasına girildi.

19. yüzyılın ortalarında deneysel psikolojide (Weber-Fechner yasaları) şu ilişki saptanmıştı: Bir uyarıcı, deneğe eşit miktar ve aralıklarla uygulandığı zaman, bunu hissetme yoğunluğu giderek azalıyordu. Neoklasikler ya da marjinalistler, bundan azalan marjinal fayda (diminishing marginal utility) ilkesini çıkardılar. Bu konuda verilen tipik örneğe göre, çölde çok susamış bir kişi için, ilk bardak sudan sonra içtiği suyun, ilk bardağa göre azalan faydası vardı ve dolayısıyla kişi susuzluğunu giderdikten sonra içeceği suya daha düşük fiyat ödemeyi isteyecektir. Böylece, nesnel bir olgu olan “piyasa fiyatı”, öznel ve bireysel marjinal faydadan türetiliyordu. Matematikteki limitler kuramı uygulanarak hesaplanan marjinal fayda kavramı, talep eğrisinin altında yatan temel gerçek olarak kabul edildi. Neoklasik iktisatçılar, tekel ve oligopollerin dünya ekonomisinde ağırlığını duyurmaya başladığı 1870’ler sonrasında, serbest rekabet teorik çerçevesini kullanarak, her şeyden bağımsız olduğunu varsaydıkları bireysel tercihlerin, fiyatları belirlediğine ve ekonomilerde “tüketici egemenliği”ne ilişkin kuramlar ürettiler.

Neoklasiklere göre, ekonomi bir değişim mekanığıydı. Klasikler *üretimde* girdi-çıktı mekanizmasını incelerken; neoklasiklerde *tüketim* ve tüketici davranışı ön planda olduğu için, onlar tüketici alışveriş mekanığına yoğunlaştı. Hazcı ilkeye göre de insan, azami tatmini ya da faydayı gözeterek alışveriş yapıyordu.

Pareto’ya göre denge koşulları kimyadaki belirli oranlar yasasına benziyordu. Buna göre, moleküller ancak belirli oranlarda bir araya gelebiliyordu. Dolayısıyla “sermaye” ve “işgücü” de belirli oranlarda kullanılarak hem azami üretime, hem de dengeye ulaşılabilecekti. Böylece kaynakların en verimli bir biçimde kul-

lanılması başarılacaktı. Serbest rekabet kuramı ise, biyolojideki “en güçlülerin hayatta kalması” ilkesine dayanıyordu.

Tarihsel gelişmelerin, hukukun ve toplumsal kurumların ekonomiye etkileriyle hiç ilgilenmeyen, her olguyu matematiksel ifadelerle açıklamaya çalışan marjinalist iktisadın kurucularından İngiliz Jevons’un bir çalışması çok ilginçtir. Avustralya’da meteoroloji istasyonunda çalışırken güneş lekelerindeki değişiklikler ile iktisadi dalgalanmalar arasında bir ilişki kurmaya çalışan Jevons, 1878’de ABD’de iflaslar artınca, hemen *Times*’e yazdığı bir yazıyla bunun güneş lekeleriyle ilgili olduğunu matematiksel ifadeler kullanarak açıkladı. Oysa, İngiliz iktisat tarihçilerinden Cliffe Leslie’nin gösterdiği gibi durum şöyleydi: O yıl, tüccara kolaylıklar tanıyan bir yasanın yürürlükten kaldırılmasından hemen önce, bu yasanın olanaklarından yararlanmak için hileli iflaslar artmıştı. Gerçekten de neoklasiklerin kurucularından Jevons’un bu tür anlamsız çabalarının benzerlerine, matematiksel modelleme çalışmaları tutkunu neoklasik iktisatçılarda sık sık rastlanır.¹²

Klasik iktisadın bütün temel varsayımlarını benimseyen neoklasikler, daha çok mikroiktisatla uğraşarak tüketici ve firma davranışlarıyla ilgili teoriler kurdular. Bilim olabilmek için kesinliği önemli saydıklarından, bütün iktisadi değişkenleri nicel olarak ifade edip, matematiksel modellerle incelemeleri bakımından klasik iktisatçılardan ayrılırlar. Aslında neoklasiklerin, klasiklere yönelttiği eleştiriler, aşağıda belirtilen grupların eleştirilerine benzemez. Onlar klasikleri daha çok “fazla genel” olmaları nedeniyle eleştirmiştir. Neoklasiklerin üstünde biraz fazla durmamızın nedeni, şimdi “iktisat” olarak okutulan ege-men akımı temsil etmelerindendir.

12 Örneğin, Becker’e göre: “Bir kişi eğer evlilik durumundaki gelirinin, bekârlık durumundaki gelirini aştığını görürse, evlilik piyasasına girer..... Evlilik piyasasına..... (göre) hesaplanan gelirler..... kimlerin bekâr kalacağını da belirler.” Buğra (1989), s. 200.

İngiliz ve Alman iktisat tarihçilerinin klasik iktisada karşı eleştirileri

İktisat tarihçilerinin araştırma yöntemi, iktisatçılardan farklıdır. İktisatçılar teorilerini birtakım sınanması olanaksız önkabüllere dayanarak, mantıksal çıkarımla yani tümdengelim yöntemiyle kurarken, iktisat tarihçileri önce ilgili konudaki tarihsel verileri araştırır, bu verilerin ışığında genellemeler yaparak teorilerini oluştururlar (tümevarım yöntemi). İktisatçılar ise önce genelleme yapıp, tekil durumların teorilerine uyacağını varsayarken, iktisat tarihçileri için somut tarihsel olgu ve istatistiklerin teorilerini desteklemesi önemlidir. Şimdi iktisat tarihçilerinin temel eleştirilerine bakalım.

- Bütün zamanlar ve toplumlar için mutlak ve evrensel olduğu iddia edilen teoriler yapılamaz; çünkü zamanla toplumlar ve kişisel tercihler değişir. Klasiklerin teorileri yalnızca zamanın İngiltere gerçeğini yansıtır.
- Teori ile gerçek arasında çelişki olamaz. Çünkü teori belirli bir gerçekliği açıklamak, analiz etmek için kurulur.
- Soyut önkabullerden genellemelere giderek teoriler kuran klasiklerin en büyük eksikliklerinden biri de teorilerini, ampirik ve istatistiksel verilerle kanıtlama çabasında olmamalarıdır.
- “Doğal fiyat”, “doğal ücret” gibi kavramlar aşırı soyutlamadır ve “doğal” kavramının açıklama gücü yoktur.
- Tam rekabet modelindeki, herkesin iktisadi verilere ve piyasalara ilişkin “tam bilgili” olduğu varsayımı gerçekdışıdır.

İlk eleştiri yazısını 1862’de yayımlayan İngiliz iktisat tarihçisi Cliffe Leslie’ye göre klasik iktisadın soyut önkabulleri (doğa düzeni, doğal ücret vb. kavramları) insanların varsayılan “doğal davranış” biçimlerinden türetilmişti. Özellikle “servet edinme güdüsü” varsayımı, insan doğasının çok sınırlı bir yönünü yansıtıyordu. İnsan davranışlarını etkileyen çok sayıda faktörden yalnızca birini seçip, öbürlerini yok saymak, tümdengelimci

klasik iktisatçıların en büyük eksikliği idi. Klasiklere göre, insanların “servet tutkusu” ancak çalışarak karşılanabiliyordu. Oysa, klasiklerin yok saydığı savaşlar, sömürgecilik, yağma, hırsızlık, dolandırıcılık ve kumar da değişik servet edinme biçimleriydi. Gene İngiliz tarihçi grubunun bir üyesi olan ünlü tarihçi Toynbee, klasiklerin piyasa fetişizminin ve devlet müdahalesine karşı çıkışlarının, İngiltere’de toplumsal reformların önündeki en büyük engel olduğunu düşünüyordu.

İngiliz iktisat tarihçilerinden J. K. Ingram’a göre, tarih boyunca toplumlar değiştikçe, toplumları oluşturan bireylerin düşünce ve davranış biçimleri de değişiyordu. Oysa Ricardo’cular toplumu durağan kabul ettikleri için mutlak ve evrensel bir davranış biçimi soyutlamasından, mantıksal çıkarımla teoriler üretiyordu. Bu iktisatçılar, toplumların sürekli değiştiğini kanıtlayan hukuk ve siyaset bilimi çalışmalarını da görmezden geliyordu.¹³

300 civarında devlete bölünmüş olan ve siyasi birliğini ancak 1871’de kurabilen Almanya’da George List, serbest ticaretin, dünyadaki tek sanayi ülkesi İngiltere’ye yarayacağını, diğer toplumları ise sanayi öncesi aşamalarda kalmaya mahkûm edeceğini savunur. (Nitekim Almanya, sanayileşmesini serbest ticaret ile değil, korumacılıkla gerçekleştirmiştir.) Daha sonra, Amerikalılarca bu görüş yeni kurulan sanayilerin korunabileceği “bebek sanayi” savına dönüştürülür. (1980 sonrasında bu teorik sav tamamen bırakılmıştır.)

13 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere’de egemen olan doğal hukuk görüşü, var olan hukuk kurumlarının (özel mülkiyet, miras hakkı gibi) en eski çağlardan beri var olduğuna ve devam ettiğine dayanıyor. Henry Maine, bu doktrine karşı çıkıyor ve Eski Yunan’dan başlayarak, karşılaştırmalı bir hukuk araştırması yapıyor. Grup mülkiyetinden bireysel mülkiyete nasıl geçildiğini, vasiyet aracılığıyla bireysel mülkiyetin devredilmesinin, her zaman için var olmadığını kanıtlıyor. Maine, doğal hukuk ile politik iktisadın en azından saf matematik kadar soyut olduğunu düşünüyordu.

Radikal ve Marksist eleştiriler

Radikal eleştiriler, sanayileşme açısından İngiltere'nin oldukça gerisinde olan Fransa ve Almanya'dan çıkmıştır. Klasiklerin, zenginliği çalışmaya bağlamasına, yoksulluğu doğal kabul etmesine ve hiçbir zaman sanayiciler ile büyük toprak sahiplerinin yoksulluktan sorumlu olmadıkları iddialarına karşı çıkan ilk düşünürlerden biri Sismondi'ydi (1773-1842). Ona göre kapitalistler, işçileri eziyor ve yoksulluğa mahkûm ediyordu; bu nedenle devlet, güçlülere karşı, güçsüzleri savunmalıydı. Almanya'da Lassalle ve Feuerbach da özel mülkiyetten kaynaklanan iktidar/güç sorununu ve toplumsal adaletsizliklerde özel mülkiyetin rolünü irdelemişlerdir.

Marx ve daha sonra gelen radikal iktisatçılar, klasiklerin ya görmezden geldiği ya da doğal kabul ettiği başlıca dört alanın üstünde durmuştur.

- Kapitalist sistemde iktidarın kaynağı üretim araçlarının özel mülkiyetidir. Kapitalistin gücü ve otoritesi karşısında işçi güçsüzdür, çünkü başka seçeneği yoktur. İşverenin gücü/iktidarı yalnızca işyeriyle sınırlı olmayıp bütün topluma ve devlete uzanır.
- Gücün eşit olmayan dağılımı ile gelir dağılımı adaletsizliği birlikte oluşur. Gelir adaletsizliğinin sürmesini, iktidar ilişkileri sağlar. (Asgari ücret politikasına karşı, devletin sanayicileri çeşitli yollardan teşviki gibi.)
- Kapitalist sistemde sık sık krizlerin olması ve işsizlik, sistemin işleyişinden kaynaklanır. Üretim kapasitesinin sürekli olarak geliştirilmesi, önce tam istihdamı sağlar, ücretler artmaya başlayıp, kârlar düşme eğilimine girdiğinde de üretim kısılır ve işsizlik yaratılır. Ücretlerin, işsizler ordusunun varlığı sayesinde düşük tutulması, sistemi "istikrara" kavuşturur, yani yeniden kâr oranlarının yükselmesine yol açar.
- Klasiklerin, sistemi etkileyemeyecek küçük bir sapma olarak

gördüğü tekelleşme eğilimi ise, sistemin özellikle 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılda temel bir özelliğidir. (Daha sonra bu tezlerden kriz ve işsizlik konusu 1930’larda Keynesçi politikaların odağına yerleşecek, tekelleşme konusunda ise 20. yüzyılda Sraffa’dan başlayarak Joan Robinson, Paul Baran ve Paul Sweezy değerli katkılarda bulunacaklardır.¹⁴)

Özetle, ulusal ticari çıkarların ön planda tutulduğu merkantilist dönemin aşırı devlet müdahaleciliğine ve korumacılığına karşı, İngiltere’de gelişmeye başlayan sanayicilerin çıkarlarının sözcülüğünü klasik iktisat yapmıştır. Sanayiciye göre, bütün ayrıcalıklar kaldırılmalı, herkes kanun önünde eşit olmalı, böylece bireysel özgürlükler sağlanmalıydı. Devletin görevi bundan ibaretti. Daha sonra kimin başarılı ya da başarısız olacağını ise piyasa rekabeti belirleyecektir. Bu söylem, ayrıcalıklı aristokrasi hariç, sanki herkesin yararınaymış gibi sunulmaktaydı. İşte ideolojik boyut burada işin içine giriyor; çünkü herkes piyasaya eşit koşullarda girmiyor ve sermaye sahipleri devletin yasa ve güvenlik güçlerini kullanarak, asgari ücretin üstünde ücret talep eden işçileri, eğer topluca hareket ediyorlarsa güvenlik güçleriyle bastırabiliyor. Tek tek talepleri ise zaten kolaylıkla, işiçi işten atarak hallediyor. Rekabet, firmalar arasında küçüklerin ezilmesine, işçiler arasında olduğu zaman, işçilerin durumunun kötüleşmesine yani ücretlerin daha da düşmesine yol açıyor; bu da tabii sermayedarların işine yarıyor. Herkesin çıkarına olduğu savunulan “serbest piyasa sistemi”nin hem tarihsel olarak, hem de günümüzde herkesin çıkarına olmadığını istatistiksel verilerle de göstermek mümkün.

14 1926’da yayımladığı bir makaleyle Pierro Sraffa, bu konuya dikkat çekerek azalan maliyetlerin, tekelleşmeye yol açabileceğini göstermiş ve bu konuda neoklasikler ile Cambridge ekolü iktisatçıları arasında bir tartışmayı başlatmıştır. Sraffa, Pierro, “The Laws of Returns under Competitive Conditions”, *Economic Journal*, cilt 36, 1926; Baran, A. Paul; Sweezy, Paul, M. (1966), *Monopoly Capital*, Penguin Books.

3. 1929 Dünya Krizi ve Keynesçi İktisadın Doğuşu

1920'ler, ABD'de "çılginca" eğlenilen yıllardı. Savaş sırasında geliştirilen yeni teknolojiler sayesinde yeni yatırım alanları, sanayiler, yeni ürünler ortaya çıktı. Örneğin tank teknolojisinden, traktörler yapıldı. Yeni ürünlerden olan otomobil, petrol ve elektrik Amerikan yaşam biçiminin temeli oldu. Amerikalılar "yeni" olan her şeye sahip olmak istiyordu.

Yeni yatırım alanları, yeni işler, gelirlerin artması demekti. Toplumun her kesiminde inanılmaz bir iyimserlik vardı. Şirketler kârlı gördükleri yeni yatırımlara girişirken, doğal olarak borsada herkes bu şirketlerin hisse senetlerini almaya çalışıyordu. Bu kâğıt parçaları onlara çalışmadan, her yıl şirket kârlarından pay alacaklarını gösteriyordu. Hisse senetlerine bu çılginca hücum, hisse senedi alış fiyatlarını alabildiğine artırıyor; o kadar ki, artık şirket kârlılığı ile hisse senedi fiyatları arasındaki bağ kopmuştu. Özellikle küçük tasarruf sahipleri, belki de farkında olmadan müthiş bir spekülasyon girdabının içindeydi. Örneğin, 1929'a doğru hisse senetlerinin yıllık kâr getirisi ortalama % 2 iken, insanlar bankalara % 12 faizle borçlanıp, hisse senedi alıyordu. Artık hesaplar şirket kârlılığından çok, eldeki kâğıtların satış değerinin artışını, sürdüreceği üzerine yapılıyordu. Zaten çoğu insanın şirketlerin kârlılık durumundan haberi bile yoktu. Örneğin, General Motors sözcüsünün "Önümüzdeki yıllarda araba satışlarında patlama bekliyoruz," lafı insanların yeniden borçlanıp, bu şirketin hisse senetlerine hücum etmesine yetiyordu. Bu durumu "spekülasyon histerisi" olarak adlandırabiliriz. Birileri kısa sürede kâr etme beklentisiyle hisse senetlerini almaya başlayınca, diğer insanların da kitle psikolojisi rüzgârına kapılarak, aynı biçimde davrandığını görüyoruz.

1929 büyük dünya buhranının ilk habercisi 1926 Florida spekülasyonuydu. Bütün yıl güneşli olan Florida'nın yakın gelecekte muazzam bir turizm merkezine dönüşeceği için buradan arsa almanın ileride çok büyük kazançlar getirecek bir yatırım olaca-

ğy halka duyurulduğı zaman, Florida toprağına hücum başladı. İnsanlar bankalardan yüksek faizle borç alıp, toprak alıyordu. Nasıl olsa ileride turizm sayesinde toprak öyle değerli olacaktı ki, bankalara olan borçlar ve yüksek faizler rahatlıkla ödenebilecekti. Ama 1926'da iki büyük kasırga, 400 kişinin ölümüne ve binaların önemli bir bölümünün yıkılmasına yol açtı. Toprak alma çılgınlığında olanlar bir duraksama geçirdi ve bir bölümü toprak sahipliğini gösteren kâğıtları satmaya başladı; bunu gören diğerleri de hemen ellerindeki kâğıtlardan kurtulmak isteyince Florida toprak ve emlak piyasası çöktü. Bankalara borçlar ödenemeyince de bankalar iflas etmeye başladı. Büyük buhranın küçük bir provası olan Florida olayını, ABD'nin geri kalanı pek önemsemedi ve New York hisse senedi borsasında çılgınca alımlar devam etti.

Ekim 1929: Büyük dünya buhranı ve balon patlıyor

Ekim 1929'a kadar hisse senetleri yüksek talep nedeniyle hep artan fiyatlarla satılıyordu. Bugün 100 dolara alınan bir hisse senedi ertesi gün 150'ye satılabiliyordu. Ünlü iktisatçılar borsada oynamanın kumarla alakasının olmadığını; çünkü kumarda kaybeden ve kazanan tarafların bulunduğunu, oysa borsada herkesin kazandığını söylüyordu. Ama, durumdan tedirgin olan ve şirketlerin gerçek kârlılık durumunu bilen bazı büyük "oyuncular"ın ellerindeki hisse senetlerini satmaya başlamasıyla saadet zinciri koptu. Panik başladı ve herkes elindeki kâğıtları satmaya çalışınca, alıcısız bir malın değeri nasıl olmazsa, kâğıtların değeri de sıfırlandı.

Borç-krediye dayanan ekonomi çöktü; bankalara borçlar ödenemedi; 1930-32 arasında 9000 banka iflas etti. Bankacılık sisteminin çökmesi hem tüketimi, hem de üretimi etkiledi. Tüketim talebi daraldı; bankalar kredi veremez oldu ve şirketler hızla üretimlerini kısma başladı. Bu işsizlik demektir. Alıcı olmayınca ürün fiyatları da hızla düştü. Yalnızca 1929-32 arasında tarım ürünleri fiyatları % 50, sanayi ürünleri fiyatları % 40 düş-

tü. Fiyat düşüşünü engellemek amacıyla üretim daha da kısıldı. Hesapta kıtlık yaratarak, fiyatları artırmak vardı. Ama üretim kısıldıkça fiyatlar artmadı, kitlesel işsizlik yaratıldı.

Bu duruma kapitalistler de çok şaşırdı. Piyasalarda hiçbir şey otomatik olarak düzelmiyor; tersine fiyatları artırmak için atılan her adım buhranı derinleştiriyordu. 1930'larda kıtlık olsun da fiyatlar yükselsin, dolayısıyla kârlılık artsın diye 6 milyon domuz yavrusu öldürüldü; dağlar kadar buğday ve pamuk yakıldı. Ama heyhat, bütün bunlar faydasızdı. O kadar çok üretim fazlası ve kitlesel işsizlik vardı ki, buhranın derinleşmesine bir türlü engel olunamıyordu. ABD'de ve dünyanın gelişmiş ülkelerinde 1929-1933 arasında dünya sanayi üretim endeksi 113'ten 65'e düştü;¹⁵ dünya ticareti % 65 daraldı; oysa daha önceki krizlerde üretim ve ticaret % 7'den fazla düşmemişti. Bu dönemde 50 milyon kişi işsiz kaldı. Buhranın merkezi ve dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD'nin başka ülkelerden mal alması ve onlara kredi açması durunca, Avrupa ülkeleri de zincirleme olarak buhran kervanına katıldı. Bütün gelişmiş kapitalist ekonomiler kendi içlerine döndü. Ekonomilere devlet müdahalesi arttı; her ülke, kendi yağıyla kavrulma çabasına girdi, başkalarına karşı gümrük duvarlarını yükseltti. Bu politikalar buhranın daha da derinleşmesine yol açtı. ABD buhrandan ancak II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla savaşılan ülkelerin silah ve yiyecek talebi sayesinde kurtuldu.¹⁶

Büyük buhrana yol açan başlıca etmenler şunlardı:

- I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ABD'nin üretim kapasitesi olağanüstü genişlemişti. Artan üretim ve tüketim, banka kredilerine dayanıyordu. Kredilerdeki en küçük bir daralma bütün sistemi etkileyebilecek bir düzeydeydi.
- ABD, I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'ya kredi veriyor ve böylece bu kredilere dayanan Avrupa ekonomileri yeniden

¹⁵ 1925-1929 "100" olarak alınmıştır.

¹⁶ Galbraith, John Kenneth (1966), *The Great Crash 1929*, Penguin Books.

kuruluyordu. ABD, 1928’de Avrupa’ya verdiği kısa dönemli kredilerini, kendi iç borsasındaki çok kârlı görünen spekülasyona yatırmak için geri çekmeye başlayınca, Avrupa salanmaya ve krize girmeye hazır hale geldi.

- Savaşın geliştirdiği yeni teknolojiler sayesinde dünya tarımsal üretimi de olağanüstü artmıştı. Savaştan sonra tarım ürünleri stoklarına ihtiyaç azaldı; ayrıca savaş sırasında zorunlu olarak bastırılmış olan tarım dışı mallara talep artınca, tarımsal ürün talebi düştü; bu da tarım ürünleri fiyatlarının düşmesine yol açtı. Tarımcıların gelirleri azalınca, bu kesimin sanayi malları talebi de düştü.

Özetle, bir yanda hem tarımda, hem de sanayide aşırı üretim, diğer yanda ise kredilerle körüklenen tüketim ve borsa spekülasyonu buhrana neden oldu.

Keynesçi iktisadın doğuşu

1929 buhranı devlet müdahalesi olmadan otomatik olarak işleyen serbest piyasa inancını sarstı; bu inancın temelindeki klasik ve devamı neoklasik iktisat öğretisinin temel varsayımlarını ve öngörülerini sorgulayan yeni bir iktisat doğdu. Keynes’in makroiktisat teorisi, kapitalist ekonomide her zaman krizlerin olabileceğini ve krizlerden çıkışın ancak ekonomiye devlet müdahalesiyle mümkün olabileceğini göstermeyi amaçlıyordu. İngiliz iktisatçı Keynes, 1929 buhranından çıkardığı dersleri içeren ünlü kitabı “İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi”ni (*General Theory of Employment, Interest and Money*) 1936’da yayımladı. Ona göre devletin, ekonominin devrevi krizlerini önleyecek bir politikası olmalıydı. Depresyon ve yoğun işsizlik dönemlerinde, devlet işsizliği azaltmak ve talebi artırmak için harcamalarını artırmalıydı. Bunun için bütçenin açık vermesi zorunluydu. Enflasyon dönemlerinde ise devlet, harcamalarını azaltarak ve bütçe fazlası vererek genel talebi ve dolayısıyla fiyatları düşürücü etkide bulunmalıydı. Keynes’e göre, yatırımların artırılması için neoklasiklerin düşük faiz politikası önerisi, ağır

depresyon zamanlarında geçerli değildi. Yatırımları en çok etkileyen sermayedarların kâr beklentisiydi. Bu da ancak talebin artırılarak piyasanın canlandırılmasıyla mümkün olabilirdi. Nitekim 1930'larda ABD'de uygulanan Yeni Düzen (New Deal) politikaları sırasında devletin teşvik ettiği düşük faiz-ucuz kredi politikasının özel sektör yatırımları üstünde hiçbir etkisi olmamıştı. Ucuz kredi politikası ancak "normal zamanlarda" tüketici talebini artırmaya yarıyordu.

Borsa spekülasyonunun, gerçek ekonomiye ne kadar büyük zarar verdiğine işaret eden Keynes, bunu "kumarhane kapitalizmi" olarak değerlendirmiş; insanların ve ekonominin kumarhane kapitalizmine teslim edilmemesi için de devlete sorumluluk düştüğünü hatırlatmıştı.

Keynesçi politikalar II. Dünya Savaşı'nın sonundan, 1970'lerin ortasına kadar bütün ülkelerde uygulandı ve kapitalizm bu dönemde "altın çağı"nı yaşadı. Devlet harcamaları ekonomilerin sürükleyici gücü oldu; söz konusu harcamalar bir yandan askeri alanlara, öbür yandan da sosyal hizmetlere gidiyordu. Sosyal devlet, refah devleti kavramı ve uygulamaları özellikle Avrupa'da bu dönemde kök saldı. Devletler kendilerini yurttaşlarına parasız eğitim, sağlık hizmetleri ve işsizlik sigortası sağlamakla görevli saydı. Ayrıca geniş halk kitlelerinin kullandığı demiryolları, enerji gibi alanlarda devletleştirmelere gidilerek, halka ve sanayiye ucuz hizmet verme politikaları güdüldü. Bu dönemde ilk kez, kapitalist ekonomilerde tam istihdam sağlandı.

Keynesçi makroiktisadın ortaya çıkışıyla iktisat eğitimi şizofrenik bir niteliğe büründü. Genellikle üniversitelerde birinci dönemde okutulan neoklasiklerin mikroiktisadında, serbest rekabet çerçevesinde, her sorunun piyasa mekanizmasının otomatik olarak dengeye gelişiyile çözüleceği anlatılırken; ikinci dönemde okutulan makroiktisatta, piyasaların otomatik dengeler sağlayamayacağı ve devlet müdahalesinin şart olduğu öğretiliyordu. Bu durum 1973 krizine kadar sürdü. Neoklasikler, Keynesçi teori ve pratiği krizden sorumlu tutarak büyük bir saldırıya giriştiler.

4. 1973-76 Krizi: Neoliberalizmin Doğuşu ve Neoklasik İktisadın Şahlanması

1973 krizi, iktisat ders kitaplarında şöyle anlatılır: Petrol ihraç eden ülkeler karteli OPEC, 1973 ve 1976'da üretimi kısıarak petrol fiyatlarını artırdı; bu nedenle dünya krize girdi. Bunun adına da "petrol krizi" dediler. Krizin niteliğine ise yepyeni bir ad koydular: Durgunluk ve enflasyon (stagflation). Durgunluğun anlamı yoğun işsizlikti. Şimdiye kadarki dünya krizlerinde, depresyon ya da üretim daralması olunca işsizlik artar, fiyatlar düşerdi. Enflasyon dönemlerinde ise işsizlik azalırdı. Bu kez tam tersi oluyordu. Gelişmiş ülke ekonomileri petrole dayandığından, petrol pahalalanınca üretim maliyeti artmış, kârlılık düşmüş, bu nedenle üretim kısılinca da işsizlik artmıştı. Peki, enflasyon neden artmıştı? Bu da petrol fiyat artışına bağlanıyordu. Böylece krizin suçlusu durduk yerde fiyatı artıran bir avuç petrol ihraçatçısı ülke oluyordu.

Şimdi masalın aslına bakalım. ABD, Vietnam Savaşı nedeniyle 1966'dan beri askeri harcamalarını hızla artırmıştı ve 1971'e gelindiğinde ödemeler dengesi büyük açık vermişti.¹⁷ ABD açıklarını diğer ülkelerden borç alarak kapatıyordu. Diğer bir deyişle, başta Almanya ve Japonya olmak üzere diğer gelişmiş ülkeler, ABD'ye ucuz kredi vererek bu ülkenin dünya jandarmalığını destekliyordu. Savaş ve dünya egemenliğini korumak için yaptığı harcamalar nedeniyle ABD'de enflasyon başlamıştı. Ama dünyadaki altın standardına göre sabit kur rejimi hiçbir ülkede enflasyon olmayacağı varsayımına dayanıyordu. Doların değeri düşmeye başladığı halde, sanki düşmemiş gibi davranılıyordu. Böylece petrol üreticileri bu alışverişten zararlı çıkıyordu.

15 Ağustos 1971'de ABD tek taraflı olarak altın standardı ve sabit kur sistemini bıraktığını açıkladı; altın standardı freni

17 1966'da 3 milyar dolar olan açık, 1971'de 20 milyar dolara çıktı. Ackerman, Franck; MacEwan, Arthur, "Inflation, Recession and Crisis, or, Would You Buy a New Car from This Man?", *The Review of Radical Political Economics (URPE)*, cilt 4, no 4, Ağustos 1972.

kalkınca gelişmiş ülkeler de para basmaya başladı; böylece sabit kur politikasının bırakılmasıyla ABD’de başlayan enflasyon dünyaya yayıldı. Bütün bunlar OPEC petrol fiyatını artırmadan önceydi; OPEC’in fiyat artışı, dünyada başlayan enflasyonun nedeni değil, bir sonucuydu.¹⁸

Sosyalizmin sıkı düşmanı ve kapitalizmin yılmaz savunucularından Hayek ile öğrencisi Friedman 1950’lerden beri neoliberal görüşlerini yaymaya çalışıyorlardı.¹⁹ Dünyanın her yerinde bu amaçla kurulan vakıflara ve araştırma merkezlerine, sermayedarlar para akıtıyordu. Ama kapitalizm “altın çağı”nı sürerken, düşünceleri pek ciddiye alınmıyordu. Kapitalist ülkelerde hem yüksek büyüme hızları vardı, hem de işçi-sermaye dengesi, özellikle sosyal hizmetlerin artırılmasını, refah artışından işçilerin de yararlanmasını sağlıyordu. Bu gelişmeleri gerekçelendiren ve destekleyen Keynesçi iktisat zirvedeydi. Ama 1973 dünya krizi ile birlikte Hayek ve Friedman’ın düşünceleri yükselişe geçti. 1979’da İngiltere’de Thatcher, 1980’de ABD’de Reagan iktidara gelince bu düşünceler bir dünya politikasına dönüştü.²⁰

19. yüzyıl liberalizminin devamı olduklarını iddia eden neoliberaler aslında Adam Smith’in (18. yüzyıl) dahi çok gerisindeydiler. Çünkü 19. yüzyıl liberalizmi, dizginsiz vahşi kapitalizmin emekçileri ve kitleleri yoksullaştırdığını kabul edip belirli reformlara yönelmişti: Sendikaların yasallaşması, 10 saatlik işgünü, işyeri koşullarının iyileştirilmesi ve denetlenmesi vb. Oysa şimdikiler, bütün bunları da reddedip her şeyin piyasalardaki rekabet sayesinde en verimli bir biçimde ve kendiliğinden hallolacağını öne sürüyordu. Ama ne rekabet! Dünya

18 Hunt, E. K., “The American Empire & the International Monetary Crisis”, *ibid*, s. 123.

19 F. Hayek, sosyalizmi esaret yolu diye nitelendirdiği *Road to Serfdom* kitabını 1944’te, M. Friedman da kapitalizmin özgürlük yolu olduğunu anlatan *Capitalism and Freedom*’ı 1962’de yayımladı.

20 Hitler’in düşünceleri de refah dönemi 1920’lerde Almanya’da ciddiye alınmıyordu. 1929 dünya krizi ile birlikte bu görüşler etkili olmaya başladı ve Hitler 1933’te iktidar oldu.

ekonomisi egemenleri dev çokuluslu şirketlerin, aralarında anlaşarak fiyat belirlediği, dünya pazarlarını paylaştığı 20. yüzyıl için Friedman bir yandan, köpekbalıkları ile sardalyelerin paşa paşa, yan yana yüzebileceğini iddia ederken, öte yandan da iyi bir sosyal Darvinci olarak, ayakta kalanların en verimli şirketler olduğunu, yok olanların da bunu hak ettiğini söyler. Friedman ve onun izinden giden neoklasik iktisatçılar krizin sorumluluğunu OPEC'e ve Keynesçi politikalara yükler. Onlara göre, refah devletinin sosyal hizmetlerinden yararlananların çalışma isteği yok olduğu için işsizlik artıyormuş.

Friedman ve izleyicilerine göre, devlet işletmeleri “piyasa sınavı”ndan geçmediği için verimsizdir; yüksek maliyetlerle çalışır, mal ve hizmetlerini yüksek fiyattan satar. “Piyasa sınavı”ndan kastettikleri, devlet iktisadi kuruluşlarının özel sektör gibi “azami kâr” peşinde koşmamasıdır. Avrupa’da demiryolları, kömür madenciliği gibi pek çok alanda özel sektör kâr edemediği, zararda olduğu ve ilgili şirketlerin kapanma tehlikesi bulunduğu için bu alanlarda kamulaştırmalara gidilmiştir. Bu şirketlerin kamulaştırılmasıyla, kısa vadede binlerce işçinin işsiz kalması önlenmiş, uzun vadede ise başka sanayilere girdi sağlayan büyük ölçekli bu işletmelerin devlet eliyle işletilmesiyle maliyetler düşürülmüş ve verimlilik artırılmıştı. Elektrik ve telekomünikasyon, teknolojileri gereği çok büyük ölçekte kurulmalıydı; bunlar bir anlamda “doğal tekell” niteliğinde olduğu için devlet mülkiyeti ve işletmeciliğindeydi. Eğer bunlar özel sektöre verilseydi, özel sektör azami kâr için üretimi kısıp, fiyatları artıracaktı; bu da halkın zararına olacaktı. (1980 sonrası elektriğin ve telekomünikasyonun özelleştirilmesinden sonra 2000 yılındaki Kaliforniya elektrik kesintileri ile günümüz Türkiye’sindeki gene özelleştirmelere bağlı elektrik kesintileri ve pahalı telekomünikasyon hizmetlerini hatırlayalım.)

Üstelik kamu işletmeleri ile özel sektör işletmelerini “kârlılık” ölçütüne göre karşılaştırmak anlamsızdır. Çünkü kamu işletmeleri toplumsal yarar ve zararları da hesaba katmak zorundadır

ki, bunlar özel sektörün maliyet-kâr hesaplarından farklıdır. Kamu şirketlerinin zarar etmesi, onların halkın yararına çalışmadığını göstermediği gibi, satılmaları ya da kapatılmalarının da gerekçesi olamaz. Demiryolları ya da elektrikte, devletin özel sektöre göre daha ucuz tarife uygulamasının hem geniş halk kitlelerinin, hem de sanayinin yararına olduğu açıktır.

Neoliberallerin bir diğer iddiası, Keynesçi tam istihdam politikaları ile yüksek devlet harcamalarının enflasyona yol açtığıdır. Bunlar, enflasyonun 1970’lerde tam istihdamın olmadığı koşullarda ortaya çıktığını unutmış olamazlar ama unutturmayla çalışmaktadırlar.

Gene vergi oranlarının yüksekliğinden şikâyet eden sermayedarlar ve neoliberaler, bu nedenle yatırımların kısıtlandığını öne sürmektedirler. Onlara göre, özel sektör (nedense) daha verimli olduğu için, daha az yatırım yaptığı zaman, ekonominin genel verimlilik düzeyi de düşmekteydi. Pek çok Avrupa ülkesinde ortalama vergi oranı gayri safi milli gelirin % 40’ı, ABD’de % 20’si civarındadır. Emegin üretkenliğinin vergi düzeyinden etkilendiğine dair hiçbir ampirik kanıt yoktur. Üstelik 1973-1984 arasında ABD ve Kanada’ya göre daha yüksek vergi oranlarının olduğu Fransa ve Almanya’daki verimlilik daha yüksekti.²¹

Neoliberalere göre iktisadi özgürlük, siyasi özgürlüğün ön-kşuluydu; dolayısıyla 18. yüzyılın *laissez faire, laissez passer* ilkesine göre, sendikalar, toplu sözleşme, sosyal güvenlik sistemi, devlet müdahalesi gibi her şey özgürlüklerin düşmanıydı. Ama, günümüzde bu kamptaki kimi düşünür açıkça Üçüncü Dünya Ülkeleri’nde “iktisadi liberalizm”in ancak diktatörlüklerle sağlanabileceğini ve kalkınma için “aydınlanmacı diktatörler”in gerekli olabileceğinden söz eder.²²

21 Griffin, Keith (1993), *Alternative Strategies for Economic Development*, St Martin’s Press.

22 Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton; *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, (tarih yok), çev. Zülfü Dicleli, Simavi Yayınları. Fukuyama bu kitaptaki düşüncelerini ilk kez 1989’da *National Interest* dergisinde “The End of History?” adıyla yayımlamıştır.

Neoliberalizmin ve yeni sağın yerleşme aşamaları

1973 krizinin “analizi”ni yaptığını iddia eden neoliberaler, 1980’den başlayarak Keynesçiliğe, o zamana kadar var olan iktisadi kurallara ve sosyal devlete karşı yoğun bir ideolojik saldırıya geçtiler. Kendilerine “parasalcılar” da diyen bu grup, Keynes’in talebe önem ve öncelik veren analizine karşı “arz eksenli” iktisat politikalarının yatırımları artıracığını ve ekonomileri istikrara kavuşturacağını söylüyorlardı. Nasıl mı olacaktı? Çok basit. Özel sektörün vergileri indirilecek, böylece maliyet düşecek, bir de ucuz kredi sağlandı mı, özel sektör yatırımları artırarak işsizliği azaltacak, mal ve hizmetlerin arzı artınca da fiyatlar düşecek ve böylece enflasyonla da mücadele edilmiş olacaktı.

Bu sonuca varırken neoklasik iktisatçılar, piyasa fiyatını etkileyemeyecek kadar küçük milyonlarca üretici ve tüketici var sayımına dayanan serbest rekabetçi piyasa modelini, az sayıda üreticinin ve özellikle hammadde piyasalarında büyük alıcıların egemen olduğu dünya ekonomisine uyguluyordu. Serbest rekabetçi piyasa modeli ancak az gelişmiş bir ülkede, örneğin buğday üreten küçük üreticiler için (o da belki) uygulanabilir bir modeldi. Böyle gerçektışı bir modeli neoklasik iktisatçılar “cahil” oldukları için değil, bilerek kullandılar. Böylece, uluslararası büyük sermayenin, sosyal devlete ve emekçilere karşı ideolojik saldırısını “tarafsız, bilimsel, teknik” gerekçelerle destekliyorlardı.

Ayrıca, sermayenin ve paranın serbestçe dolaştığı 1980’lerde, vergileri düşüren hükümetlerin borç bulmak için yüksek faiz uygulaması, sermayeyi yatırıma değil, hükümetlere borç vermeye yöneltmiştir. Bunun yanı sıra, ucuz işgücünün peşinde koşan sermaye, dünyanın herhangi bir ülkesinde üretim yapabildiği için, bunların vergilerinin düşürülmesi, ülke içi yatırımı artırmıyor ve işsizliği azaltmıyordu. Sermayedar şu hesabı yapar: Ülkesinde yatırım yapıp daha düşük vergi verdiği zaman mı daha çok kâr eder, yoksa Uzakdoğu’da çok düşük ücrete razı olmak zorunda olan işçilerle, taşeron firmalar aracılığıyla üretim yaptığında mı daha çok kazanır? Zaten taşeronlarla çalıştığı

durumda çoğu kez hiç vergi vermez. Başka ülkelerde yatırımı teşvik eden avantajları da hesaba katan çokuluslu şirketler, genellikle Uzakdoğu ülkelerindeki koşullar çok daha kârlı olduğu için sanayi üretimini bu ülkelerde gerçekleştirmektedir.

Neoklasik-neoliberaler, 19. yüzyılın dış ticaret teorisini bu kez daha karmaşık matematiksel ve geometrik modeller eşliğinde, yeniden ısıtıp gündeme getirdiler. Her ülke göreceli maliyet avantajına göre neyi varsa onu satmalıymış. Azgelişmiş ülkelere dayatılan bu politikayla onların gümrükleri kaldırılırken AB ve ABD, tarım üreticilerini yüksek gümrüklerle korumayı sürdürüyor; üstelik azgelişmişlerden gelen mallara da istedikleri gibi kotalar koyup, miktar sınırlaması getiriyorlardı.

1980-1990 arasında ABD ve İngiltere bu politikanın yaşama geçirilmesi için IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar aracılığıyla bütün dünyada “kuralsızlaşma”yı ve serbestleşmeyi (ama yalnızca ticaret ve sermaye bakımından) sağlayacak yasal düzenlemeleri ulusal hükümetlere yaptırdılar. Sosyalist sistemin çöktüğü 1990 sonrasında ise “küreselleşme” adı verilen bu süreci son derece hızlandırdılar.

Artık yeni bir sermaye birikim modeline geçiliyordu. Parasal sermayenin yüksek faiz, borsa ve para spekülasyonundan elde ettiği kâr, üretimden elde ettiği kârdan çok daha fazlaydı. Parasal sermayenin egemenliği başladı. Zaten yüksek faizler nedeniyle sanayiye büyük ölçekli yatırım yapmak anlamsızlaşmıştı. Böylece geçmişte sanayileşmiş ülkelerde dev üretim birimlerinde yapılan sanayi üretiminin yerine üretim aşamaları parçalanarak çevre ülkelerde taşeronlara verildi. Ucuz işgücü deposu olarak görülen dünyanın büyük çoğunluğu, özellikle kadın ve çocuk işçilerin köle gibi insanlık dışı koşullarda çalıştırılması, “marka” şirketlerinin sahibi büyük uluslararası sermayenin umurunda değildi.²³ Dünya tefeci sermayesi ve onların devletleri

23 Klein, Naomi (2001), *No Logo*, Flamingo Press; Köse, A. H.; Şenses, F.; Yel-
dan, E.(Ed.) (2003), *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, İletişim; Bales,
Kevin (2002), *Yeni Kölelik*, çev. Pınar Ögünç, Çitlembik Yayınları.

de geri ülkelerde baskıcı siyasi rejimleri kredilerle destekleyip, silah satarak, bu ülkelerdeki yasaları daha da antidemokratik bir biçimde değiştirterek (IMF stand by anlaşmaları, krediyi dilim dilim verip, diliminizi keserim haa tehditleriyle) yoksullaşan kitleleri silah zoruyla baskılamak yoluna girdiler. Büyük silah ve petrol şirketlerinin çıkarlarını gözeten ABD yönetimleri hep kaba kuvvetten yana politikalar güttü; çünkü bu politiklardan hem ilgili şirketler çok para kazanıyor, hem de ABD dünya hegemonyasını sağlamlaştırıyordu.

Küreselleşmenin yol açtığı krizler: 1980’ler Güney Amerika ve 1990’lar Doğu Asya

Neoliberal politikaların ilk deneme tahtası Latin Amerika oldu. İlk kez Şili’de Marksist devlet başkanı Allende’nin 1973’te askeri darbeyle devriliş General Pinochet’nin yaklaşık 15 yıl süren kanlı diktatörlüğü döneminde “Chicago Boys” olarak anılan neoliberal iktisatçı takımının gözetiminde, özelleştirmeler başladı ve 1980’lerde hemen hemen bütün Latin Amerika’da özelleştirme furyası fırtına gibi esti. Yerli-yabancı sermayedarlar uluslararası piyasadan borç alıp özelleştirme ihalelerine katıldılar. Uluslararası fonların bu kıtaya akışıyla, kıta ülkeleri enflasyon ve borç krizine girdi. Bunun üzerine borç veren uluslararası sermaye IMF’yi devreye soktu; IMF de daha fazla kredi vermenin önkoşulu olarak bu ülkelere denk bütçe ve sıkı para politikası önerdi. Denk bütçe devlet harcamalarının kısılması demekti; silah alımları değil, sosyal harcamalar ve yoksulların yararlandığı ucuz gıda gibi destekler kısılacaktı. Sıkı para politikası nedeniyle faizler yükseltildi. Ülke içi faizlerin yükseltilmesi, borç veren ülkelerin çok işine geliyor; yabancı fonların bu ülkelere akmasını daha da cazip hale getiriyordu.

Latin Amerika’nın ardından kriz, 1994’te Meksika’yı ve Türkiye’yi vurdu; 1997’de Tayland, Endonezya ve diğer Doğu Asya ülkelerine sıçradı; sonra da Rusya’yı etkiledi. Bu krizlerden Latin Amerika’da yaşananlar neoliberalizmin sonucuydu,

ama IMF politikalarıyla daha da ağırlaştı. Doğu Asya ve Rusya krizleri ise doğrudan IMF politikalarınca yaratıldı. Şimdi sözü Nobel ödüllü 1996-2000 arasında Dünya Bankası'nda başiktisatçı ve başkan yardımcısı olan Joseph Stiglitz'e bırakalım.²⁴

Doğu Asya ülkeleri 30 yıldır mucizevi bir dönem geçirmişti: Gelirleri hızla yükselmiş, sağlık koşulları iyileşmiş ve yoksulluk çok hızlı azalmıştı..... Bazılarında ise 30 yıl içinde hiç iktisadi yavaşlama görülmemişti. Ama felaketin tohumları atılmaktaydı. 1990'ların başında Doğu Asya ülkeleri mali ve sermaye piyasalarını serbestleştirdi. Bunu, daha çok sermaye çekmeye ihtiyaçları olduğu için değil (tasarruf oranları % 30 ya da daha fazlaydı), uluslararası baskılar ve özellikle ABD Hazinesi'nin baskısıyla yapmak zorunda kaldılar. Bu değişiklikler, uzun vadeli yatırım yapmaya gelen sermayeden farklı olarak; günlük, haftalık ya da aylık azami kâr peşinde koşan kısa vadeli sermayenin bu ülkelere istila etmesine yol açtı. Tayland'da kısa vadeli sermaye girişi, gayrimenkul fiyatlarında bir patlamaya neden oldu. Amerikalılar dahil, bütün dünyadaki insanlar, gayrimenkul fiyatlarıyla şişen her balonunun, er geç yıkıcı sonuçlarla patlayacağını öğrenmişlerdi. Sermaye aniden geldiği gibi aniden çıkar. Herkes, aynı anda parasını kurtarmaya çalışırken, çok büyük iktisadi sorunlar doğar.

IMF, Tayland'a da Latin Amerika reçetesini dayatır.

Kriz diğer Doğu Asya ülkelere yayıldığı ve bu politikanın başarısızlığının kanıtları çoğaldığı halde, IMF gözünü kırpmadan, yardım için kapısını çalan her ülkeye aynı ilacı verdi..... Bunun yanlış olduğunu düşündüm. Her şeyden önce, Latin Amerika ülkelerinden farklı olarak, Doğu Asya ülkelerinde bütçe fazlalığı vardı..... Ayrıca Doğu Asya ülkeleri zaten sıkı para politikası uyguluyordu. Enflasyon düşüktü ve düşmeye devam ediyordu..... Problemi yaratan..... özel sektördü, yani gayrimenkul spekülasyonu yapan bankacılar ve diğer borçlananlardı..... Bu koşullarda

24 Stiglitz, Joseph, "What I learned at the world economic crises", *New Republic*, 17 Nisan 2000.

http://www2.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/download/opeds/What_I_Learned_at_the_World_Economic_Crisis.htm

sıkı tasarruf önlemlerinin, Doğu Asya ülke ekonomilerini iyileştirmesi bir yana, bunları hızla iktisadi yavaşlamaya ve hatta krize sürükleyeceğinden korkuyordum. Yüksek faiz oranları zaten borçlu Doğu Asya firmalarını iflasa sürükleyebilirdi. Hükümet harcamalarının kısılması ise ekonomiyi daha da küçültecekti.

IMF Yönetim Kurulu, gelişmiş sanayi ülkelerinin maliye bakanlarınca atanan kişilerden oluşuyor ve IMF kredilerini onaylıyordu; IMF’de her şey kapalı kapıların arkasında olup bitiyordu.

Teorik olarak IMF, yardım ettiği ülkelerdeki demokratik kurumları destekler. Oysa, pratikte, politikalar dayatarak, demokratik süreçleri zayıflatır. Tabii “resmi olarak” IMF hiçbir şey dayatmaz. O, yardım alma koşullarını “müzakere eder”. Ama bu müzakerelerde bütün güç bir taraftadır - IMF’nin tarafında..... Eleştirmenler, IMF’yi ekonomilere şablonlar uyguladığı için suçlarken haklıdılar. Ülke ekiplerinin, daha ülkeyi görmeden, rapor taslaklarını hazırladığı bilinir. Bir talihsiz olaya ilişkin şu hikâyeyi duymuştum: Bir ülke ekibi, başka bir ülke için hazırlanan raporu önce olduğu gibi kopyalıyor sonra da bunu başka bir ülke için kullanıyor. Bu yöntemleri sürüp gidebilirdi, ama bir keresinde bilgisayarda “bul ve yerine koy” komutu tam işleme-yince, bazı yerlerde kopya edilen ilk ülkenin ismi kalmış!

Tayland’dan sonra kriz Endonezya’ya sıçradığında da,

IMF bildiği yolda yürümeye devam etti; hükümet harcamalarının azaltılmasını talep etti. Ekonominin daraltılmakta olduğu bir dönemde, her zamandan daha önemli olan, yiyecek ve yakıt gibi temel ihtiyaç mallarına uygulanan sübvansiyonlar (destekler) kaldırıldı..... Endonezya iş dünyasının yarısı ya iflas etmiş ya da buna çok yakın bir durumdaydı. Bu nedenle, ülke düşük kur politikasının avantajını kullanarak ihracat olanaklarından bile yararlanamadı. İşsizlik en az on kat artarak fırladı, gerçek ücretler tepetaklak olup hızla düştü ve bütün bunlar hiçbir sosyal güvenlik sisteminin olmadığı ülkelerde yaşandı. IMF, Doğu Asya ülkelerine güven duyulmasını sağlayamadığı gibi, bölgenin toplumsal dokusunu da zedeledi. Daha sonra 1998’in ilkbaharında ve yazında, kriz Doğu Asya ülkelerinin ötesine, patlamaya en çok hazır ülkelere birine, Rusya’ya sıçradı.....

Berlin Duvarı'nın çökmesinden sonra, Rusya'da piyasa ekonomisine geçiş konusunda iki öneri ortaya çıkmıştı. Benim de içinde olduğum bölgeyi iyi tanıyan uzmanlardan ve Nobel ödüllü Kenneth Arrow'dan oluşan grup, piyasa ekonomisine geçişte kurumsal altyapının oluşturulması gerektiğinin önemi üstünde duruyordu. Mali sistemin işleyebilmesi için yasal yapılar ve denetim kurumları oluşturulmalıydı..... IMF'nin bütün yaptığı ise Doğu Asya krizini daha da derinleştirmek, uzatmak ve daha zor geçmesine yol açmak olmuştur. Gerçekten de IMF reçetelerini sıkı sıkıya uygulayan Tayland, daha bağımsız politikalar izleyen Malezya ve Güney Kore'ye göre, çok daha kötü durumdadır.

Neoklasik iktisadın evrenselliğine ve mutlaklığına inanan bir grup iktisatçı, Rusya'ya “şok tedavi” uygulamaya, hemen her şeyin özelleştirilmesine ve “piyasa ekonomisine” geçilmesine karar verir.

IMF..... tarafından Moskova'ya dayatılan hızlı özelleştirmeler küçük bir grubun -oligarşinin- devlet mallarını ele geçirmesini sağladı. Hükümetin emekli maaşlarını ödeyecek parası yokken, oligarşi yağmaladığı devlet mallarını ve ülkenin değerli kaynaklarını satarak aldığı paraları Kıbrıs ve İsviçre bankalarındaki hesaplarına aktardı..... Rus ekonomisi 1990'ların ortalarına kadar çökmeye devam etti. Üretim yarı yarıya düştü. Sönük Sovyet döneminin sonunda bile nüfusun yalnızca % 2'si yoksulluk içindeyken, “reform” ile birlikte bu rakam % 50'ye fırladı; Rus çocuklarının yarısından çoğu da yoksulluk sınırının altına düştü.

(IMF iktisatçıları) akıllı bir iktisat kullanmıyor..... IMF'nin kullandığı matematiksel modeller çoğunlukla ya defoludur ya da demode..... Bu iktisatçıların genellikle, o ülkeyle ilgili geniş bilgi ve tecrübeleri yoktur; kırsal kesimdeki köylerden çok, beş yıldızlı oteller hakkında doğrudan doğruya bilgi sahibidirler..... IMF kadrosu genellikle birinci sınıf üniversitelerin, üçüncü sınıf öğrencilerinden oluşur..... Samimi olarak eğer bir sınavda “Tayland ekonomisi yavaşlarken mali politikası ne olmalı?” sorusuna bir öğrenci IMF'nin cevabını verseydi, F notu alırdı..... Ama kötü iktisat, gerçek problemin sadece bir yönüdür, asıl problem gizliliklidir.

Stiglitz de neoklasik iktisatçıdır ve IMF’yi sistemin içinden eleştirir. Sanki iyi doktor-kötü doktor misali, iyi doktor doğru teşhis koyar ve hastayı iyileştirirken; kötü doktor yanlış teşhis koyar ve tedavi edeceğim diye hastayı öldürür. Stiglitz’e göre, bir yanda kendisinin de mensubu olduğu iyi neoklasik iktisatçılar var, öbür tarafta da kötü neoklasik iktisatçılar; ve dünyanın krizlerle yangın yerine çevrilmesi hep kötü iktisatçıların marifeti oluyor. Yok böyle bir şey. Teknik olarak tek bir neoklasik iktisat var ve bu iktisat da neoliberalizmi savunur. Aralarındaki “Özelleştirmeler hızlı mı, yavaş mı olsun?” tartışması (eğer buna tartışma denebilirse) olsa olsa “hastaya” (borç ödeme güçlüğü çeken ya da henüz özelleştirilmemiş devlet iktisadi işletmeleri olan ülkelere IMF hasta muamelesi çeker) elektroşok mu uygulayalım, yoksa biraz daha ağrı kesiciler verip, işimizi daha yavaş mı görelim, anlamındadır. Büyük sermaye pek tez canlı olduğundan genellikle elektroşoktan yana olur. Stiglitz, tam bir çocuk saflığıyla yazısının bir yerinde şöyle diyor:

En önemlisi, ABD ve IMF bu politikaları, Doğu Asya’ya yardımcı olacağını düşünerek mi dayattı, yoksa bunların ABD ve gelişmiş diğer sanayileşmiş ülkelerin mali çıkarlarına yarayacağına inandıkları için mi uyguladılar? Eğer biz politikalarımızın Doğu Asya’ya yardımcı olduğunu düşünüyorsak, bunun kanıtları nerede? Bu tartışmaların içinde yer alan bir kişi olarak bu kanıtları görmem gerekirdi. Ama ortada kanıt yoktu.

Pes artık değil mi? Sözüünü ettiği kanıtları, kendisi veriyor. ABD ve uluslararası sermayenin sözcüsü IMF’nin nasıl işsizliği büyüttüğünü, bir avuç insanı nasıl özelleştirme zengini yaptığını, var olan demokratik yapının altını nasıl oyduğunu anlattıktan sonra hâlâ “kanıtları görmem gerekir” diyen “birinci sınıf iktisatçılığını Nobel ödülüyle kanıtlamış” bir kişiye “pes artık”tan başka ne denebilir? Kapitalizmin işleyişinden ve kapitalist sistemin amiral gemisi ABD ve sadık destekçisi İngiltere’nin neden tarihin belirli bir dönemecinde (1980’ler) neoliberal politikaları bütün dünyaya dayattığından bu kadar bihaber bir eleştirmen-

iktisatçı olabilir mi? Eğer neoklasik iktisat terbiyesi almışsa olabilir. Stiglitz'i, neoliberal politikaların yol açtığı krizlerin, sistem içi eleştirisinin tipik bir örneği olarak kabul edebiliriz. Diğer eleştiriler için "postmodern" düşünürler ile sosyalistlerin görüşlerine bakalım.

Küreselleşmeyle birlikte kapitalizm ve emperyalizm nitelik mi değiştirdi?

Neoliberaler ve sol kökenli postmodernistler bu soruya "evet" deyip, türlü adlar taktılar: post-sanayi toplumu, bilgi çağı vb. Burada bir parantez açıp "neo" ve "post" örneklerinin üstünde biraz duralım. "Neo" hem bir şeyin devamı, hem de "yeni" anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, neoklasik iktisat, neo-con (yeni muhafazakârlar), neoliberalizm gibi. "Post" ise var olan bir şeyin aşılmasını ve ötesine geçilmesini anlatıyor. Örneğin post-modern düşünce, modern yani Aydınlanma dönemi düşünce ve değerler sisteminin aşılmasını, post-sanayi toplumu ise geçmişte kapitalist sistemin gerçekleştirdiği sanayi toplumunun ötesine geçildiğini ifade ediyor. Başka bir deyişle bu örnek, kapitalizmin aşıldığını ya da başka bir yoruma göre, kapitalizmin dönüşerek nitelik değiştirdiğini göstermek için kullanılıyor. "Post öneğine sahip terimler aracılığıyla tarih(in) hükümsüz kılınması,"²⁵ diğ er bir sonuç oluyor. Gerçekten de "post" öneğini kullananlar tarihi süreklilikler yerine kopuşlarla yorumlamayı yeğlemektedir. Kopuşu yüzeysel bir iki göstergeyle açıkladıktan sonra artık onlar için tarih anlamını yitirmektedir.

Bazı durumlarda ise İngilizcede "yeni" anlamına gelen "new" öneki geçmişteki bir şeyin devamından çok, gerçekten yeni olan özelliklere vurgu için kullanılıyor. Örneğin, İngiltere'de Tony Blair'in adlandırdığı "Yeni İşçi Partisi" (New Labour) artık bu

25 Füredi, Frank (2006), "Düşük Beklentilerin Yüceltilmesi: Yaşadığımız Dönem ile Fukuyama Arasında Var Olan İdeolojik Uzlaş", (Ed) Bertram, Christopher; Chitty, Andrew, *Tarihin Sonu mu?* çev. Kâmil Kurtul, İmge Kitabevi Yayınları, s. 69.

partinin emekçilerden yana siyaset yapan eski İşçi Partisi ile bağının koptuğunu ilan etmek için; ya da 1930'lar ABD'sinde Yeni Düzen (New Deal) olarak adlandırılan iktisat politikaları, geçmişte olmadığı biçimde devletin ekonomideki yeni rolünün altını çizmek için kullanılmıştır. Öneklerin genellikle bu kullanımlarının yanı sıra, bazı farklılıklar da söz konusudur. Örneğin, Yeni Sağ sözcüğü, Sağ'ın teori ve pratikte geçmişi ile bağını gösterirken; Yeni Sol, özellikle Sol'un Marksist geçmişini eleştirip, reddederek kendini var etmektedir. Sağ'ın tarihsel sürekliliğine karşı Sol'un kopma ve kırılmalarla yürüyen tarihinde, belki de kendi teorik-düşünsel geçmişi, kazanımlarını eleştirmek ve geliştirmekten ziyade "reddedişler" ile her "Yeni Sol"un kendisini "milat" sayma saplantısı önemli olmuştur. "İktidar yozlaştırır", değerlendirmesine karşı, "sürekli muhalefet"te olmanın da belirli hastalıklara ve saplantılara yol açtığını düşünebiliriz. Parantezi kapatıp, devam edelim.

Günümüzde Sağ, Fukuyama'nın deyişiyle "tarihin sonu"nu yani kapitalist düzenin nihai zaferini ilan ederken, bazı sol aydınlar da bir dönemin kapandığını, postmodern döneme geçildiğini, "Aydınlanma Projesi"nin öldüğünü ve eski tip ideolojilerin geçersiz olduğunu ileri sürdü. Birçok akademisyen dönüm noktasını 1960'ların sonu ya da 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılışı olarak kabul etti. Postmodernler "toplumsal yapı" kavramını ve nedensellik analizini toptan reddedip bunun yerine parçacıkları, rastlantıları ve grupları koydu. Onlara göre ne kapitalist sistem diye bir sosyal sistem, ne de insanların anlayabileceği toplumsal süreçler vardı.

Sanayinin Post-Fordist biçimde yeniden örgütlenmesi de postmodern düşünceyi etkiledi. Artık sendikalar önemini kaybetmiş, geleneksel sol partiler neoliberalizmi savunur olmuştu ve bütün bunlar geçmişteki kapitalizmden kopma anlamına geliyordu. Sanayi de parçalara ayrılp, dünyanın dört bir tarafına bölük pörçük saçılmamış mıydı? Artık solcuların eskiden söz

ettikleri büyük üretim birimlerinde çalışan işçiler de yoktu.²⁶ Zaten tarihe karşı duyarsız olan kimi postmodernler için tarihte olanlar da belki kurgusal bir söylemden ibaretti.

Postmodernlere göre yalnızca çok değişik tipte iktidar, baskı, kimlik ve “söylem”ler vardır. Toplumsal olaylara baktığımızda anarşik, birbirinden kopuk ve açıklanamaz *farklılıklar* görürüz. Onlara göre zaten “kapitalizm” adı verilebilecek bütünsel bir sistem var olmadığı için, ancak kimlik politikaları güdülebilir.²⁷ Eğer belirli şeylere muhalefet edilecekse, bu ancak ayrı ayrı direnişlerle olabilir.²⁸ Tabii postmodernlerin benimsedikleri düşünsel çerçeveye, günümüzdeki artan yoksulluğun açıklanması mümkün değil. Bununla birlikte, postmodernlerin çevrecilik gibi daha evrensel politikalara ilgi duymasının olumlu etkileri olmuştur.²⁹

Sosyalist düşünürler ise kapitalizm ve emperyalizmin nitelik değiştirip, bambaşka bir şeye dönüştüğünü kabul etmez.³⁰ Kapitalizmin, demokrasi gibi bir uzlaşma rejimine dönüştüğünü, buna kanıt olarak da Avrupa’da “refah devletleri”nin kurulmuş olduğunu iddia edenlere karşı Ellen Wood, 500 yıllık ka-

26 Piven, Fox; Cloward, A. Richard (1997), *The Breaking of the American Social Compact*, New Press.

27 Postmodernler, Marksizmi, üretim biçimini tarihsel belirleyici olarak aldığı ve kimlik yerine sınıf meselesini öne çıkardığı için “özcülük” diye adlandırıp reddeder.

28 Örneğin, kadınlar, kendilerini ezen erkeklere karşı; siyahlar, beyazların baskısına karşı; etnik gruplar, kendilerini ezen başka etnik kökenlilere karşı mücadele edebilir; kişilerin mücadeleleri ya belirli bir konu etrafında ya da mahalli olmalıdır.

29 Wood, Meiksins Ellen, “What is the ‘Postmodern’ Agenda? An Introduction”, *Monthly Review*, cilt 47, no, 3, Temmuz-Ağustos 1995a.

30 Türkiye’de Korkut Boratav, Erinc Yeldan, İzzettin Önder, Mustafa Sönmez, Ergin Yıldızoglu, Cem Somel gibi neoklasik kavmine mensup olmayan birçok iktisatçının bu konuda ve Türkiye’deki krizlere ilişkin sayısız makalesi vardır; ilgilenenler bu yazılara kolayca internetten ulaşabilir. Paul Sweezy ve Paul Baran gibi ABD’li sosyalistlerin kurduğu *Monthly Review* aylık dergisinde de bu konularda pek çok makale yayımlanmıştır.

pitalizm tarihinde toplumsal uzlaşma gibi görünen, çalışanlar lehine güdülen politikaların belirli tarihi koşullarda, az sayıda ülkede ve çok kısa dönemler için geçerli olduğunu söyler. (1850-1914 İngiltere; I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Almanya; II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1950-1975 arasında Batı Avrupa ve İskandinav ülkeleri.) Sermayedarlar ve kapitalist sistemin işleyiş mantığı açısından toplumsal iyileştirmeler ya da sosyal devlet uygulamalarına ancak belirli dönemlerde katlanıldığı ve ilk fırsatta kapitalistlerin kendi özlerine yani azami kâr için her yolun mubah olduğu, insanların büyük bir bölümü için ise baskı ve yoksulluk anlamına gelen, sınır tanımayan sömürü çarklarına geri döndükleri görülüyor. Yani bugün yaşadığımız, kapitalizmin ve emperyalizmin tam da kendisidir.³¹

Kapitalizmin duraklarında, önce insanların topraktan sürülüşü, sonra insanlık dışı koşullarda fabrikalarda sanayi üretimi ile aynı zamanda dünyanın geri kalanının sömürgeleştirilmesi, yeryüzünü paylaşmak için çıkarılan iki dünya savaşı, şimdi de tefecilik yoluyla talanın sürmesi, Üçüncü Dünya'nın istikrarsızlaştırılması, dinsel, etnik çatışmaları körükleyip hem para kazanmak (silah sanayisi ve yıkılan yerlerin yeniden yapılmasıyla uğraşacak sanayiler), hem de petrol gibi doğal kaynakların denetimini ele geçirmek söz konusudur.

II. Dünya Savaşı sonrası 25 yılda emekçilerin mücadeleleriyle kazandığı hakların çoğu 1980 sonrası 25 yılda yitirildi. Şimdi, neoliberal politikaları uygulayan “neo-con” siyasetçilerin (artık liberal ve muhafazakâr sözcüklerinin benzer şeyleri ifade ettiğini de görmekteyiz) egemen olduğu bir dünyada yaşamaktayız ve uygulanan neoliberal önerilerin dünya çapında yol açtığı yıkımlar iyice açığa çıkmıştır. Ama, bu politikaların ilk denendiği, bir zamanlar ABD'nin arka bahçesi olarak görülen, Latin Amerika'da 2000'li yıllarda ABD'nin hiç de hoşuna gitmeyen bir şeyler oluyor. Özelleştirme furyasında önce halkların düştüğü

31 Wood, Meiksins Ellen (2003), *The Empire of Capital*, LeftWord Books.

sefaleti izledik; yollardan kamyonları çeviren aç insanların et artıklarına nasıl hücum ettiğini gördük; borç ödemek için doğalgaz ihraç edip, kendi halkına pahalı doğalgaz vermeye kalan ülkelerde halkın büyük isyanına tanık olduk; orta sınıftan insanların bankalardan paralarını dahi çekemediklerinde düştükleri durumu ve öfkelerini gördük. İşte bu halklar, 1959 Küba Devrimi'nden yaklaşık 40 yıl sonra Sağ'ın yaptığı gibi darbe ve entrikalarla değil, oylarıyla emekçilerden yana politikalar izleyeceğini vaat eden liderleri iktidara getirdi. 1998 Venezüella (Hugo Chavez), 2002 Brezilya (Lula de Silva), 2003 Arjantin (Nestor Kirchner), 2003 Paraguay (N. D. Frutes), 2004 Uruguay (Tabare Vazquez), 2005 Ekvador (Alfredo Palacio), 2005 Bolivya (Evo Morales) ve 2006 Şili (Michelle Bachelet).

Dünyadaki bu gelişmeler hem dünya Sağ'ı, hem de dünya Sol'u bakımından yeni yönelimlerin habercisidir. Irak ve Afganistan'ı işgal edip kukla hükümetler kuran, Ortadoğu halklarını birbirine düşürmekle uğraşan ABD, bütün çabalarına rağmen, Latin Amerika ülkelerinin, neoliberalizmin karşıtı politikalara yönelmesini önleyemedi. Venezüella Devlet Başkanı Hugo Chavez, odasındaki Irak haritasının anlamını soran Tarık Ali'ye "Amerika'nın bize saldırmamış olmasını Irak'taki direnişe borçluyuz, onun için astım haritayı," diyor.³² ABD neyse ki, hem Ortadoğu, hem de Latin Amerika ile aynı zamanda uğraşmadığı için, umut verici değişimler görülmektedir.

32 Marguiles, Roni, "İki Cepheli Tek Savaş", *Birgün*, 3 Eylül 2006.

OSMANLI: SINIFLAR VE SERMAYE BİRİKİMİ

1. Halkın “Devlet Babası”, Aydının “Devlet Anası”

Osmanlı’dan günümüze yoksul halkın ağzında hep “kurtar bizi devlet baba”, “açız, devlet baba” çığılığı yükselir. Kemal Tahir’in *Devlet Ana* (1967) romanından, İdris Küçükömer’in *Düzenin Yabancılaşması* (1969) kitabına ve Şevket Pamuk ile Çağlar Keyder gibi günümüz toplumbilimcilerine kadar yaygın olarak iddia edilen sava göre devlet otoriter, ezen, dediğim dedik “baba” değil; müşfik, çocuğunu kollar gibi halkını kollayan, koruyan “ana”dır. Bu değerlendirmeyi yapanlara göre, Osmanlı’da özel mülkiyet olmadığı için Batı anlamında sınıflar yoktur ve toplumsal düzen “devlet-halk” ikiliğine dayanır. Devlet de halka karşı şefkatli ve adildir. Ayrıca Osmanlı’da Batı benzeri bir feodal düzenin hiç var olmadığı da sözü edilen görüşleri ileri sürenlerin bir diğer tezidir. Devletin “ana” ya da “baba” olarak nitelendirilmesi, Osmanlı coğrafyasından Türkiye Cumhuriyeti’ne miras kalmıştır.

Tarihçiler, olayları yorumlarken, bir anlamda tarihi yeniden yazar. Osmanlı ve Türkiye’de tarih genellikle siyasi tarih olarak yazılmıştır, padişahlar ya da önderlerin kazandığı savaşlar yani

başarılar ön plandadır. İktisadi, toplumsal tarih ve halkın gündelik yaşamını anlatan tarihsel eserler çok az sayıdadır.

Acaba Türkiye’de kimi aydınlar, tarihi yeniden yazarken neden devlete karşı bu kadar şefkatliyen, halka karşı yabancı ve mesafelidir? Devlet Ana’nın onca koruyuculuğuna rağmen halkın yoksulluğunun sürmesi nasıl açıklanabilir? Bu soruya ya “halk yoksul değildi, devletin adaleti sayesinde güvenlik içinde kendi geçimini sağlıyordu ve mutluydu,” diye cevap verilebilir; ya da eğer halkın yoksul olduğu kabul ediliyorsa, o zaman da “bu durumun sorumlusu ancak halkın kendisidir,” yanıtı gelebilir.

Öte yandan, halkın yoksulluğunun nedenlerini açıklarken, devletin ağır vergilerinden, Osmanlı’da belirli zümrelere (vergi toplama hakkı gibi) verilen imtiyazlardan, siyasi ve iktisadi gücü olanların üreticileri ezdiğinden söz edilmesine genellikle yöneticiler çok öfkelenir; böyle yorumlar yapanlar hemen devletin, milletin “huzurunu ve düzenini” bozmaya çalışmakla, “halkı, devlete karşı isyana teşvik etmek”le suçlandıklarından, bu tür tarihçiler, sosyal bilimciler ya da edebiyatçılar, son derece tehlikeli sulara yüzmeye çalışırlar; ağır bedeller öderler.

Osmanlı’da ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarında, Batı’ya benzer sınıfların ve sanayileşmenin olmadığını öne sürenlerin bazı tezlerine bakalım. Osmanlı’nın, sermaye birikimi olmadığı için sanayileşemediği yaygın bir savdır. Sermaye birikimi olmadığı görüşünün uzantısı olarak toplumsal sınıfların bulunmadığı sonucuna varılır. Neden sermaye birikimi yoktu? Bir açıklamaya göre, devlet özel mülkiyete izin vermediği için büyük toprak sahipleri oluşamamıştı; gene özel mülkiyet güvencesi olmadığı için tüccar dahil kimsenin sermaye biriktirme hevesi yoktu. Eğer Batı’daki gibi özel mülkiyet olsaydı, o zaman önce büyük toprak mülkiyeti oluşur, bunlar topraklarını en iyi biçimde değerlendirir, kazandıkları parayı, ticarete biriken sermaye ile birlikte sanayiye yatırır, hem memleket kazanır, hem de mülksüz-çulsuz garibanlara iş-aş sahası açarlardı. Demek ki, bu yoruma göre bütün suç, özel mülkiyete izin vermeyen “ceberut devlet baba”da olabilir. Ama, Osmanlı ve devamı Cumhuriyet

döneminde sermaye birikiminin ve sınıfların olmadığına “devlet ana” diyenler de katılıyor. Bu görüşlerin bir uzantısı olarak, “Biz Batı gibi değiliz, biz, bize benzeriz” yorumu, resmi platformlarda ve sosyal bilimlerde egemen bir konuma gelmiştir. Bu yazıda neden sözü edilen savlara katılmadığımızı açıklayacağız.

Kemal Tahir ve İdris Küçükömer, Osmanlı’yı Marx’ın bazı notlarına dayanarak “Asya Üretim Biçimi” modeline göre ele alırlar. Bu notlara göre, Ortadoğu ve Doğu’da toplumlar vadilerde ve çöllerde yerleşik tarımsal üretime geçerken, büyük ölçekli sulama kanalları yapma ya da bataklıkları kurutma zorunluluğu nedeniyle bu işlev, merkezi idareye (sultan, kral, firavun vb.) bırakılmış, krallar da Tanrı adına toprağın mülkiyetine el koyup, köylülere tasarruf hakkını vermiş; dolayısıyla Doğu toplumlarında güçlü merkezi idareler oluşurken, Marx’a göre bu toplumlar, içsel gelişme dinamikleri son derece zayıf olan “sınıfsız, ilkel, Asya despotizmleri” olmuştur.¹

Kemal Tahir, Osmanlı’yı güçlü merkezi devlet ve sınıfsız toplum modeliyle açıklamakla beraber, Marx’ın aksine, Osmanlı’nın kuruluş ve yükseliş döneminde “ilkel ve despotik” olmadığını, tam tersine bir “altın çağ” yaşandığını iddia eder ve bu Doğulu toplumda ideal bir adalet düzeni olduğunu savunur. Kemal Tahir, İttihat ve Terakki yönetimi ile Kemalist rejimi kıyasıya eleştirir. Osmanlı düzeni “Batılılaşma”yla ve daha sonra Kemalist reformlarla yozlaşmıştır.² Kemal Tahir ve İdris Küçükömer Sol’da yer alan aydınlardı. Ama Sağ’da yer alan aydınların da benzer görüşleri savunduğunu görürüz. Örneğin, Tarık Buğra’nın *Küçük Ağa’sı* (1963) İslami düzene dayanan Osmanlı’ya övgüdür. Ona göre de, Osmanlı düzeni koruyucu ve adildir.³

Osmanlı devletinin şefkatli bir “devlet ana” gibi küçük top-

- 1 Godelier, Maurice (1966), *Asya-Tipi Üretim Tarzı*, çev. Atilla Tokatlı, Sosyal Yayınlar.
- 2 Timur, Taner (1991), *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, Afa Yayınları, s. 189, 192, 199-200.
- 3 Bu kitap dokuz baskı yapmış; 12 Eylül 1980’den sonra da TV dizisi olmuştur. *Ibid*, s. 58.

raklı ve yoksul köylülerin yanında olduğu tezlerini Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder'in çalışmalarında da görürüz. Pamuk'a göre,

18. yüzyılda Anadolu'da âyanın güçlenmesine karşın, küçük üreticilik tarımsal yapıların temel taşı oluşturuyordu..... Köylü işletmelerinin önemlerini korumalarının nedenlerini Anadolu'da toplumsal kuruluşun özelliklerinde aramak gerekiyor. Bunların arasında önce devletin rolü üzerinde duracağız..... 19. yüzyılın başlarında II. Mahmud'un merkezi devleti güçlendirme çabaları ilk aşamadan itibaren taşradaki muhalefetin iktisadi ve mali temellerine yönelmişti..... merkezi devlet, âyanın elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsadere etmeye başladı..... bu toprakların bir bölümünün köylülere dağıtıldığını biliyoruz.⁴

Pamuk'un da belirttiği gibi, merkezi devlet yalnızca kendisine başkaldıran, merkezin vergi payını azaltmaya kalkan âyanın zaman zaman üstüne gitmiş; onları yenerse topraklarını alıp, işbirliğinde kusur etmeyen diğer âyana dağıtmıştır. Bu asileri cezalandırma ve onların topraklarını başka âyana dağıtma politikasını, devlet "köylüye âyan topraklarını dağıtıyor; köylüyü koruyor" diye yorumlamak mümkün değil. Pamuk'un öne sürdüğü diğer iki tez de şöyle: Osmanlı resmen sömürge olmadığı için,

Avrupa sermayesi tarımdaki üretim ilişkilerini kendi çıkarları doğrultusunda dilediğince dönüştürememiş..... Osmanlı devleti ise tarımda var olan üretim ilişkilerinin sürmesinden yanaydı.⁵

Ayrıca, Pamuk'a göre emeğin görelî kıtlığı karşısında toprağın bolluğu küçük üreticilerin, büyük toprak sahipleri karşısındaki pazarlık ve direnme gücünü artırmaktaydı.

Benzer tezler ileri süren Keyder'e göre hem Osmanlı, hem de Cumhuriyet devleti büyük toprak mülkiyetine karşı hep küçük köylülüğün yanında olmuş, onları destekleyen politikalar gütmüştür.

4 Pamuk, Şevket (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 98. Pamuk, "1830'larda, büyük çiftliklerin bir kısmının müsadere edilmesinden sonra, ortakçılık büyük mülk topraklarda egemen biçim haline geldi" görüşünü, konsolos Palgreave'in 1870 tarihli "Report on Land.Tenure in Turkey" adlı raporuna dayandırıyor.

Eğer merkezi otorite güçlüyse, toprak ağalarının köylülüğü bo-yunduruk altına alma çabaları engellenir ve böylece merkezi otoritenin vergi toplama mekanizması rakipsiz olarak varlığını sürdürebilirdi..... Batı Anadolu'nun âyanlar tarafından fiilen iş-gal edilmesi, on sekizinci yüzyılın bitişine doğru, son buldu..... On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında merkezi otorite üstünlü-ğünü yeniden ilan etti. 1830'larda ve 1840'larda büyük âyan top-raklarına hazine el koydu. ⁶

Keyder'in Türkiye analizi de şöyle sürüyor: "Güçlü toprak sahibi sınıflar genellikle liberal iktisat politikalarını tercih eder-ler..... Türkiye'de hiçbir zaman bir liberal dönem yaşanmadı; çünkü bir toprak sahibi sınıfı yoktu."⁷ Yani devlet hep küçük üre-ticileri ve yoksulları kolladığı için ne liberalizm, ne de sanayileş-me olabildi.

Bu aşamada Pamuk ve Keyder'den farklı düşünen tarihçile-rin görüşlerine kısaca da olsa değinmekte yarar var. Yukarıdaki alıntılarda II. Mahmud döneminde adeta bir toprak reformu ya-pıldığı, Avrupa sermayesinin tarıma giremediği iddia ediliyor. Âyan-küçük üretici ilişkisi konusunda Yerasimos şöyle diyor:

Böylece 1858 tarihli Arazi Kanunu'yla, miri toprakların özel mülk haline gelmesinde hayli bir mesafe katedilir..... büyük top-rak mülklerinin doğması kolaylaşır. Öte yandan kanun ekiciyle sadece bir vergi mükellefi olarak ilgilenir ve bu yüzden onun devlete karşı statüsünü düzenler. Ama büyük mülk sahibiyle onun kiracısı durumundaki köylü arasındaki ilişkileri toptan bilmezden gelir. Onun için de ortakçılık ve kiracılık konusunda, hiçbir düzen getirmez. Bu şekliyle kanun, boşluklarıyla da arazi sahiplerinin işini kolaylaştırır ve ortakçıların kaderini onların eline bırakır..... büyük arazi sahipleri, toprakları gasp etmek için toprakla ilgili mevzuatın dolambaçlı yollarından geçmek ihti-yacı duy(maz)..... Bunlar *hem devlet hazinesi görevlisi, hem de büyük arazi sahipliği işlevlerini kendilerinde topladıkları çağda,*

6 Keyder, Çağlar (1993), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

7 Keyder, Çağlar, "Ulusal Kalkınmacılığın İflası ve Demokrasi", *ODTÜ Geli-şim Dergisi*, 1993a, cilt 20, sayı 1-2, s. 137.

köylülerin kaldırdığı ürünün içinde öşürün de bulunduğu bir kısmına el koyuyorlardı. Sonra da bu öşürün tamamen veya kısmen devlete aktarılması o günün hal ve şartlarına bağlı kalıyordu..... köylü..... büyük arazi sahiplerine her zaman ödediklerinin dışında hükümete de öşür ödüyordu..... Bu ise onun imkânlarını, gücünü aşan bir şeydi. Böylece küçük mülk sahiplerinin büyük bir kısmı, büyük mülk sahiplerinin öğütlerini tuttukları kadar, tabii ki tehditlerine de boyun eğerek arazi üzerindeki haklarını o bölgenin eşrafına bırakmayı tercih ettiler. Bu da eşrafın toprağı doğrudan ve dünyanın en kanuni yolundan kendine mal etmesi demek oldu. Bu yüzdendir ki, Arazi Kanunu toprak mülkiyetinin ve büyük toprak mülkünün, dolayısıyla da 19. yüzyılın ikinci yarısında köylerde kapitalist üretimin sağlam temeller üzerinde oturmasında kesin bir adım olmuştur. (abç)⁸

Ayrıca, II. Mahmud döneminde, bırakın büyük mülklere el konmasını, “müsaderenin” kaldırıldığını da Enver Ziya Karal’dan öğreniyoruz.⁹

Yabancı sermayenin Türkiye tarımına ilgi duymadığı savına karşı Orhan Kurmuş, İngiliz arşivlerine dayanarak şunları söylemektedir: 1868’de İzmir civarındaki tarıma elverişli toprakların en az üçte biri, İngilizlerin tapulu malıydı; 1878’de İzmir civarındaki bütün tarıma elverişli topraklar 41 İngiliz tüccarın eline geçmişti. Türk ve Ermeni toprak sahiplerine ait çok geniş çiftliklerin bulunduğu Çukurova’da, Batı Anadolu’ya göre oldukça geç başlayan ticari tarımın çok daha hızlı geliştiği söylenebilir. 1870’lere kadar tahıl ve pamuk üretimine ağırlık veren İngiliz çiftçiler, 1875’ten sonra üzüm, tütün, incir, kökboyası, zeytin, haşhaş gibi sınai bitki üretimine yöneldi. Bu ürünler geniş ölçüde makineleşme gerektirmiyordu. Gene de makineleşmenin öncüsü İngiliz çiftlikleri oldu.¹⁰

8 Yerasimos, Stefanos (1975), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 2. cilt, Gözlem Yayınları, s. 718-720.

9 Karal, Enver Ziya (1961), *Osmanlı Tarihi, Nizam-i Cedit ve Tanzimat Devirleri (1786-1856)*, 5. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 152.

10 Kurmuş, Orhan (1974), *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Bilim Yayınevi, s. 115.

19. yüzyıl boyunca özellikle Ege ve Akdeniz bölgelerinde Avrupa sermayesi ile Avrupa pazarları için üretim yapan çiftliklerin kurulduğunu görüyoruz. Bu durum başka araştırmalarla da saptanmıştır. O zaman Pamuk ve Keyder neden tarihsel verilerle desteklenen ama kendi savlarını desteklemeyen başka araştırmaların varlığından hiç söz etmeden Osmanlı'nın hep küçük üreticileri desteklediğini ısrarla savunmaktadırlar? Bunun için onların ABD'de Osmanlı tarihi üstüne doktora yaptıkları 1990'ların akademik çevrelerinde yükselişte olan görüşlere bakmak gerekiyor.

Küçük köylülük tezleri 1970'lerdeki dünya bunalımı sırasında ABD'de ortaya çıkıyor. Ama bu tezlerin akademik çevrelerde egemen hale gelmesi 1980'lerden sonra oluyor. Küçük köylülük modelinin kökeni ise 1920'lerde Rus tarımını inceleyen Çayanov'du. Kitabı 1966'da İngilizceye çevrilince Batılı akademisyenler bunu çok ilginç bulup, köylülüğün ağır bastığı ülkeler için model olabileceğini düşünüyor; böylece toprak reformu taleplerine karşı bir modelin geliştirilebileceği ihtimali de ortaya çıkıyor. Bu tezlerde, aile emeğine dayanan küçük köylülüğün, kapitalist işletmeler karşısında üstünlüğü ve dayanıklılığı savunuluyor; küçük köylü ekonomisinin özgüllüğü üstüne savlar geliştiriliyor. Sınıflardan bağımsız devlet varsayımının eşliğinde, küçük köylülüğün, kapitalizme alternatif, ayrı bir model olduğu öne sürülüyor. Buradan giderek az gelişmiş ülkelerde, devletlerin küçük köylülüğe tavizler verdiği için bu ülkelerin sanayileşemediği ileri sürülüyor. Diğer bir deyişle, bu modelde, ne emperyalizmin etkisi, ne de ülke içi sömürü mekanizmaları var. Tabii böyle bir model benimsenince, o zaman geriye dönüp, tarih boyunca küçük köylülüğün egemenliğinin sürdüğünü ispatlama gayretine de girilebiliyor.

Öte yandan, yukarıda belirtilen Kemal Tahir ve İdris Küçükömer çizgisindeki görüşlerin aksine, Türkiye solunun hemen hemen bütün değişik damarlarında (Türkiye İşçi Partisi-TİP- hariç) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bürokrasi ve bunun özellikle askeri kanadı, Batılılaşmanın ve yeniliklerin

öncüsü olarak olumlanmış; Türkiye’de olması tasavvur edilen “demokratik” ve “sosyalist” devrimlerde orduya öncü rol biçilmiştir. Türkiye Komünist Partisi’nden (TKP), Türkiye için özgün sınıf analizleri yapan Dr. Hikmet Kıvılcımlı’ya,¹¹ Yön hareketinden,¹² Milli Demokratik Devrim akımının öncülüğünü yapan Mihri Belli’ye kadar umutlar Kemalist geleneği sürdürdüğü iddia edilen ilerici, “ulusalcı” orduya bağlanmıştı.

Bu tür “ordu öncülüğü” analizlerinin en önemli dayanakları arasında Osmanlı’da hiçbir zaman Batı tipi bir feodalizmin olmadığı, buradan giderek de gene Batı tipi sınıflar yani burjuvazi ve işçi sınıfı bulunmadığı için ilerici-sol değişimleri ancak ordunun gerçekleştirebileceği savları var. Bu görüşlere karşı çıkış, TİP kanadından gelir:

Bizde kapitalizmin gelişmemiş olması..... sınıfların olmadığı veya önemsiz olduğu neticesine hak vermez. Bir toplumdaki sınıfların önemi ve aralarındaki münasebetler başka toplumlara kıyasla değil öncelikle birbirine kıyasla tayin olunur. Sınıfların kuvvetleri birbirine kıyasla değerlendirilir..... Bizde sınıf ayrılıklarının Batı’dakinden daha keskin olduğu bile iddia edilebilir..... Batı’daki işçi belirli bir hayat standardını ve iş emniyetini muhafaza için uğraşüyor, bizimki ise her ne olursa olsun bir iş bulmak ve aç kalmamak için. Köyde de durum aynı. Bir tarafta topraksız veya az topraklı ilkel usullerle toprağı işleyen, yarı tok, çuvallar içinde, mağaralarda, ya da basık kerpiç yığını evlerde yaşayan çoğunluk, diğer tarafta binlerce dönümlük çiftliklerini makinelerle işleyen Cadillac’lı büyük burjuva çiftçiler.”¹³

Osmanlı düzenine ilişkin Boran’ın görüşleri ise şöyleydi:

Merkezî bir feodalite örneği olan Osmanlı İmparatorluğu’nda

11 “Türk ordusu gerek maddesi, gerek ruhu ile, Finans-Kapitalin ne imtiyazlı metropol kastı, ne sömürge aylıklı askeri olmadı..... Türk ordusuna tek yol kalıyor: *Halk Ordusu* olmak. 27 Mayıs ve sonrası, o çabanın bir denemesidir.” Kıvılcımlı, Hikmet (1970), *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, Ant Yayınları, s. 350.

12 Atılğan, Gökhan (2002), *Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yayını.

13 Atılğan, Gökhan (2006), Behice Boran üzerine doktora tezi, AÜ, SBF, Siyaset Bilimi. Boran (1962), “Meseleleri APAÇIK KOYMAK GEREK”.

devlet mekanizması az çok farklılaşma gösteriyordu, ama yine de topraklar askeri fonksiyon karşılığı gelirinden faydalanmak üzere dağıtılıyor, fethedilen yerlerdeki mahallî feodal düzenlere pek dokunulmadan bunlar merkeze bağlanıyor ve yerli nüfuzlular daima merkeze kafa tutan, kendi başına buyruk beyler olmak istidadını gösteriyordu. Bütün Osmanlı tarihi mahallî kuvvetlerle merkezin mücadelesi tarihidir. Nazarî hukuk bakımından durumları ne olursa olsun mahallî nüfuzlular, hem toprağın fiilen sahibi, hem de topraklar üzerinde yaşayanların askeri ve mülkî idarecisi durumunda idiler. Kısacası feodal düzende –merkezî şekli dahi olsa– idare eden ve edilen farkı aynı zamanda bir sınıf farkıydı.¹⁴

Şimdiye kadar özetlenen görüşlerden anlaşılabilceği gibi, ister Cumhuriyet'in ilk kuruluş yılları olsun, ister daha sonrası için olsun, Türkiye'nin toplumsal/sınıfsal yapısı bakımından Osmanlı düzeninin analizi genellikle başlangıç noktası oluyor. Türkiye Cumhuriyeti, hem Osmanlı'nın tarihsel mirasçısı olarak kabul edilir, hem de siyasi yapıda bir kopuşu simgelemektedir. Türkiye'nin geri kalmışlığının ya da kimi özelliklerinin açıklanması için genellikle Osmanlı tarihine başvurulur. Bu nedenle son derece tartışmalı olan Osmanlı düzeni, ister istemez Cumhuriyet kuşaklarını ve özellikle toplumbilimcileri ilgilendiriyor.

Bu yazıdaki temel odağımız Osmanlı'da sınıflar, sermaye birikimi ve değişim süreçleri olacaktır. Osmanlı toplum yapısının ve değişimlerin başlangıcının en net görülebildiği 16. yüzyıl ile başlayıp, sonra 19. yüzyıldaki değişimlerin üstünde duracağız.

2. Osmanlı-Avrupa Karşılaştırması

Osmanlı 13. yüzyılda kurulduğunda, Avrupa'da feodalizm egemendi. 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar savaşıarak genişleyen Osmanlılar, Avrupa'nın korkulu rüyası olur. Hristiyan Avrupa'yı zorlayan Müslüman bir imparatorluk kurulmaktadır. Avrupa için Osmanlı âdetleri ve dini başka olan “barbar-vahşi” Müslüman-

14 *Ibid*, Boran (1962), “Türkiye’de Burjuvazi Yok mu?”

Türktü.¹⁵ Balkanlar'da sınırını Macaristan'a kadar genişletmiş, kuzeyde Rusya ve Kırım Hanlığı, Doğu ve Kuzey Afrika'da ise Mısır, Suriye, Mekke, Medine, Habeşistan ve Yemen Osmanlı egemenliğine girmişti. Ne var ki, bu geniş coğrafyada yalnızca Anadolu (Doğu Anadolu hariç)¹⁶ ve Trakya'daki topraklar doğrudan merkezi devletin denetimindeydi.¹⁷ Bir grup Müslüman ülkeye merkezden vali atanıyor ve vergiye bağlanıyor; genellikle Müslüman olmayan başka bir grup ülke ise içişlerinde bağımsız eyalet konumunda oluyordu, yani Osmanlı bu yörelerin yöneticileriyle antlaşmalar yapıyor ve vergi alıyordu. "İmparatorluk..... ortak bir kültürle beslenen bütünleşik bir idare sisteminden ziyade, şu ya da bu ölçüde özerk devletlerin, krallıkların, kabilelerin, aşiretlerin ve timar sahiplerinin gevşek bir birliği" idi.¹⁸

16. yüzyılda önce İngiltere'de olmak üzere feodalizm çözülmekte, kapitalist düzenin ayak sesleri işitilmektedir. Artık deniz aşırı sömürgecilik çağına girilmiştir. Osmanlı için ise 16. yüzyıl sonun başlangıcıdır; askeri yayılma duraksamış, giderek gerileme ve toprak kayıpları başlamıştır. "Türklerle Avrupalılar arasındaki güçler dengesi 17. yüzyıl boyunca karada Türklerin aleyhine gelişmişti. Denizlerde ise denge, bir yüzyıl önce Türklerin aleyhine dönmüştü..... Osmanlılar..... Atlas okyanusu ülkelerince geliştirilen gemicilik devriminin önemini kavramamış..... Modern çağ başladığında, ortaçağda kalmışlardı." Yelken kullandıkları halde temelde insan enerjisine bağımlıydılar.¹⁹

15 Ricci, Giovanni (2005), *Türk Saplantısı*, çev. Kemal Atakay, Kitap Yayınevi.

16 Doğu Anadolu'daki Kürt aşiret reislerine "yurtluk" adı altında otonomi tanınmıştı; yalnızca merkezi devlete vergi vermekle yükümlüydüler.

17 1831'de yapılan ve yalnızca erkekleri kapsayan ilk nüfus sayımına göre Trakya'da 1,5 milyon, Anadolu'da 2,5 milyon kişi yaşıyordu. Trakya'da Hristiyanlar, Anadolu'da Müslümanlar çoğunlukta idi. Karal, Enver Ziya (1941), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 20-21.

18 Macfie, A. L. (2003), *Osmanlı'nın Son Yılları*, çev. Damla Acar; Funda Soysal, Kitap Yayınevi, s. 16.

19 Cipolla, Carlo M. (2003), *Yelken ve Top*, çev. Aslı Kayabal, Kitap Yayınevi, s. 34-35.

Gerileme dönemi 1923'e kadar sürecektir. Yani 400 yıl genişleme, 300 yıl da gerileme içinde olan bir imparatorluktan söz ediyoruz.²⁰ İmparatorluk çöktükten sonra da değişik yorumlara göre 24 ya da 35 yeni devlet kurulmuştur.²¹

16. yüzyıl hem Avrupa, hem de Osmanlı için kritik bir eşiği oluşturuyor. 19. yüzyıl ise Osmanlı tarihi bakımından ikinci kritik dönüm noktası. Bu yüzyıl, Osmanlı açısından Batı'nın üstünlüğünü kabul ederek Batılılaşma çabalarının başlamasını ve Batı'ya iktisaden bağımlılığın yol açtığı yarı-sömürgeleşme sürecini kapsıyor. Bu nedenle özellikle 16. ve 19. yüzyılların üstünde durulacak. Ama önce Osmanlı'ya ilişkin bazı soru ve savları özetleyelim.

“Osmanlı neden sanayileşemedi?” sorusunun özü, Osmanlı'nın neden Avrupa gibi, kapitalist üretim ilişkilerini geliştiremediğinde aranmalı; çünkü tarihsel olarak sanayileşme ancak kapitalist sistemle birlikte mümkün oldu. Bu soruya verilen yaygın yanıtlar şöyle:

- Despot monarşi, özel mülkiyete, dolayısıyla sermaye birikimine izin vermedi.
- Devlet her şeye müdahale ediyordu; ama ekonomiyle ilgilenmedi.
- Devlet, politikalarıyla sanayileşmeyi engelledi.²²

Bu soruya yanıt aranırken doğal olarak akılda sanayileşmiş ülke modelleri var. O zaman bu konuda bazı bilgiler verelim.

20 1299'u Osmanlı'nın kuruluş tarihi olarak kabul eden anlayış, 1999'u 700. yıl anma/yüceltme yılı olarak kutladı. Özbaran, Salih (2004), *Bir Osmanlı Kimliği*, Kitap Yayınevi, s. 49.

21 7 Nisan 2005 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde aynı sayfada çıkan iki makalede Prof. Dr. Metin Kale 24, Dr. Ümit Durmaz ise 34 yeni devletten söz etmektedir.

22 Genç, Mehmet (1994), “Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends”, (Ed.) Quataert, Donald, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press.

İngiltere, ilk Sanayi Devrimi'nin (1760-1830) gerçekleştiği ülke ve klasik örnek.

Fransa, 1850'lerden sonra sınırlı bir sanayileşme gösteriyor.

Almanya, 1870'lerde siyasi birliğini sağladıktan sonra devlet eliyle hızla sanayileşiyor ve 20. yüzyıl başında İngiltere'ye yetişiyor.

Japonya, 1868 Meiji döneminde (mutlak monarşiden, meşrutiyet/anayasal monarşiye geçtiği dönemde) gene devlet desteğiyle hızla sanayileşiyor.

ABD, 1776'da bağımsızlığını kazandıktan ve özellikle 1863-1865 iç savaşı ve Güney'de köleliğin kaldırılmasından sonra sanayileşiyor.

Bu ülkelerdeki farklı sanayileşme modelleri, aynı zamanda değişik kapitalist gelişim modellerini gösteriyor. İngiltere'de, 16. yüzyıldan Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği 18. yüzyıla kadar süren ticari kapitalizmden, sanayi kapitalizmine geçiş çok uzun bir süre aldı. Oysa 1850'lerde sanayileşme sürecine giren az sayıda ülke, uzun bir geçiş dönemi yaşamadığı gibi, 50 yıl içinde İngiltere ile rekabet eder duruma gelmişti. İster Almanya ve Japonya gibi devlet öncülüğünde olsun, ister olmasın (ABD), kapitalist sanayileşmenin özünde tarımsal üreticilerin serflik, kölelik gibi bağımlılık ilişkilerinden koparak "özgürleşmesi", özel mülkiyetin dokunulmazlığı, fabrika üretiminin ve ücretli işçilerin yaygınlaşması, üretim teknolojisinin ve buna bağlı olarak verimliliğin hızla artışı ile kâr amaçlı piyasa için üretim vardır.

16. yüzyılda Osmanlı'nın genişlemeci tarihinin zirvesinde ve büyük değişimlerin arifesindeki iktisadi yapısına bakalım. Toprağın çıplak mülkiyeti devletindi. Devlet, toprakların bir bölümünün tasarruf hakkını koşullu olarak, askeri erkâna ya da üst bürokrasiye veriyordu; karşılığında tasarruflarındaki toprak büyüklüğüne göre (timar, zeamet, has) asker beslemek zorundaydılar ve merkezi idare istediğinde, bu askerlerle orduya katılıyorlardı. Askeri erkân ve üst bürokrasi de toprakların bir bölümünün tasarruf hakkını gene koşullu olarak ve bir çift

öküzle işlenebilecek kadar toprağı köylülere veriyordu. (Bir çift öküzle işlenebilecek toprak miktarı ölçütü Batı feodalitesi için de geçerlidir. Bunun anlamı köylünün kendi geçimi için ayrılan toprağın dışındaki diğer görevlerinde toprak sahibi ve devlet için artı-ürün üretmesidir.) Vergi toplama hakkı olan timar, zeamet, has sahiplerinin idari denetiminde olan köylü toprağını terk edemez, satamaz, ipotek ettiremez, istediğı şeyi ekemez ve üç yıl art arda boş bırakamazdı. Toprak, köylünün büyük evladına geçebilirdi; ancak devletin kurallarına uymadığı zaman geri alınabiliyordu.²³ (Bu tür koşullu toprak mülkiyeti ya da tasarruf hakkı ortaçağ feodal Avrupa'sının da temel özelliğidir.)

Gene ekonominin, üretimin ve ticaretin devlet, Ahi örgütleri ya da loncalar tarafından sıkı bir biçimde denetlenmesi ortaçağa özgü bir durumdur. Osmanlı'da merkezi devlet, üretimi ve üretimin dağıtımını berat (lisans) sistemiyle ayrıntılı biçimde denetliyordu. Örneğin 1825 tarihli bir genelgeye göre, her ne kadar Ankara civarındaki tiftik yününün Ankaralı yünlü dokumacılarla satılması zorunluysa da, üreticiler hammaddeyi işe yaramaz bulduğu için bir defaya mahsus olmak üzere, başka eyaletlere gönderilmesine izin verildiğı belirtiliyor.²⁴ Kurala göre, civardan gelen hammaddeler önce o yörenin zanaatkârlarına satılacak, ancak yöresel ihtiyaç fazlası başka yerlere gönderilebilecektir.²⁵ Fiyatlar, mahalli Ahi teşkilatlarına ve tüccarlara danışan kadılar tarafından belirlenmekteydi. Ama merkezi devletin her zaman fiyatlara müdahale etme hakkı vardı.

İstanbul'un tüketim ihtiyaçlarının karşılanması birinci öncelikti; bu konuda sayısız genelge vardır. Örneğin, Bağdat'tan gelen kahvenin, Bursa ipeğinin, derilerin, ayakkabıların, zeytin-yağının vb. hep önce İstanbul'a yollanması isteniyordu. Gelen

23 Başer, E., "Feodal İmparatorluktan Yarı Sömürgeye Geçiş", *Sosyal Adalet*, Aralık 1964.

24 Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi (Ekonomi) No. 52, 1241 H. (1825).

25 Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi (Ekonomi) No. 78, 1244 H. (1828).

mallar Saray'ın ihtiyaçları karşılandıktan sonra İstanbul'a veriliyor; daha sonra diğer kentlerde satılabiliyordu.²⁶

Her eyalette gümrük vergisi vardı. Transit ticaretin geçeceği eyaletler de belirlenmişti. Ticaret değişik loncaların tekelindeydi. Loncaların üretim ve ticaretteki tekeli konumlarının yanı sıra devlet, Yed-i Vahit (tekeli) sistemiyle, belirli tüccar gruplarına ticaret yapma ve Hristiyanlardan vergi toplama imtiyazı veriyordu; bu gruplara silahlı koruma da sağlanıyordu.²⁷ Yed-i Vahit yetkileri valilere ve timar sahiplerine de verilebiliyor; onlar da bu yetkileri başka taşeronlara devredebiliyordu.

Osmanlı'nın, Avrupa feodalitesinden en önemli farklarından birisinin, daha geniş bir coğrafyada güçlü bir merkezi idarenin varlığı olduğu iddia edilir. Ama aslında Osmanlı'nın Doğu Anadolu hariç bugünkü Türkiye büyüklüğünde bir alanı doğrudan denetleyebildiğini hatırlarsak, sözü edilen farkın çok da abartılmaması gerektiği düşünülebilir. İkinci fark olarak da Avrupa'da soylu bir sınıfın varlığına karşılık Osmanlı'da bunun olmadığı öne sürülmektedir. Doğuştan asil olan, gene çıplak toprak mülkiyetinin kralda olduğu Avrupalı büyük mülk sahipleri ile doğuştan asil olmayan ama güçlü bir üst bürokrasi, askeri erkân geleneğinin olduğu ve bunların da gene koşullu olarak büyük toprak mülkiyetini tasarruf ettikleri Osmanlı ülkesi düşünüldüğünde, bu asalet farkının ortaçağ feodal ekonomilerinin temel özellikleri bakımından (koşullu toprak mülkiyeti, köylünün toprağa bağlı oluşu, zanaatkarların ancak loncaların denetiminde faaliyet gösterebilmesi ve ekonominin her alanında sıkı denetimlerin olması gibi) ne kadar belirleyici olduğu tartışmaya açık bir konudur.

16. yüzyılda Avrupa, merkantilist politikalarla kendi iç pazarlarını, yabancı tüccara karşı yüksek gümrük duvarlarıyla koruyor, ekonomiyi ayrıntılı biçimde denetliyor; en çok ihracat,

26 Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi (Ekonomi) No. 159, 1214 H. (1799); No 436, 1234 H. (1818); No 158, 1219 H. (1804); No 89, 1216 H (1801).

27 Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi (Ekonomi), No. 612, 1253 H. (1837); No. 576, 1247 H. (1831).

en az ithalat politikası güderek daha sonra sanayi sermayesine dönüşecek sermaye ve altın biriktiriyordu. Sömürgeler ucuz hammadde kaynağı idi. Ayrıca oralarından Avrupa'ya akan altın, gümüş gibi değerli madenlerin kısa vadedeki en önemli etkisi büyük bir enflasyona yol açması olmuştu. Enflasyon, sınıfsal dengeleri hızla sarsıyordu. Sabit gelirli aristokrasi ve Kilise, sömürge tüccarına borçlanıyor ve kimi durumda topraklarını tüccara satmak zorunda kalıyordu.

Çin'den başlayıp, Osmanlı ülkesinden geçip Avrupa'ya ulaşan ortaçağ ticaret yolu (ipek-baharat yolu) önemini kaybetmiş, Avrupa-Yenidünya ticareti, dünya ticaretinin can damarı olmuştu. Bu dönemde yeni icatların, özellikle sömürgeciliğin etkisiyle yeni savaş tekniklerinin, denizciliğin ve bu alanlardaki buluşların yoğunlaştığı görülür. Kısaca, 16.-18. yüzyıllar Avrupa için ticari sermaye birikiminin önem kazandığı, 18. yüzyıl ise sanayi kapitalizmine geçiş dönemidir.

3. 16. Yüzyılda Osmanlı Toplumsal Değişiminin Başlaması

Feodal ortaçağ Avrupa ekonomilerinin temel özelliklerine sahip Osmanlı ekonomisi ile ulus-devletlerin kurulmaya başlandığı, denizasıırı ticaret ve sömürgeciliğin geliştiğı, feodalizmin çözölme sürecinde olduğı Avrupa ülkelerinin karşı karşıya gelmesinin etkilerini, 16. yüzyıl Osmanlı uzmanı, Türkiye iktisat tarihinin kurucularından Prof. Ömer Lütfi Barkan'a dayanarak anlatalım.

Batı kapitalizminin geliştiğı 16. yüzyıl, Osmanlı askeri yayılmacılığının duraksama dönemidir. Bu dönemdeki savaşlar uzun sürüyor ve elde edilen gelir, yeni fethedilen yerlerin idari masraflarını bile karşılamadığından, merkezden para gönderiliyordu. Osmanlı, savaş ganimetlerinin ve transit ticaret gelirlerinin azalmasıyla bir gelir darboğazına girer. Devlet gelirlerini artırmak için devlet (miri) arazilerini satmaya başlar; vergi toplamada iltizam usulünü yaygınlaştırır.

Avrupa'da fiyatların olağanüstü artmasına karşılık Osmanlı'da fiyatların daha düşük kalması, Avrupa'nın Osmanlı hammadde ve diğer mallarına olan talebini artırdı. Özellikle kıyı bölgelerindeki büyük hasa çiftliklerinde tahıl, başka yiyecekler, hayvan, deri, yün, pamuk, ipek gibi ham maddeler ile bakır ve ke-reste gibi mallar çoğu zaman yasaklar delinerek Avrupa'ya ihraç edilir; karşılığında altın ve gümüş gelirdi. Osmanlı'da bir yandan zanaatkârlar için hammadde, kentler için yiyecek sıkıntısı baş gösterirken, gelen değerli madenlerin de etkisiyle büyük bir enflasyon başlar. Ama bu enflasyon Avrupa'daki gibi sermaye birikimine katkıda bulunmaz çünkü Avrupa'nın tersine Osmanlı kendi pazarını, yabancı mallara karşı korumaz; politikası ihra-catı kısıtlayıp, ithalatı serbest bırakmaktır. Ayrıca ortaçağ eko-nomisi nedeniyle de sürekli mal kıtlığı yaşanmaktadır. Artık Avrupa, eskiden olduğu gibi Osmanlı'dan ipekli, pamuk-lu, yünlü dokuma, halı, deri eşya gibi mamul mallar değil, bun-ların hammaddesini alıp, kendi işlemekte; daha sonra bunları Osmanlı'ya satmaktadır.²⁸

Dahası bu yeni ticaret koşullarında bizim temel ihraç mallarımız-dan olan ipekli dokumalar, kadife, yünlü dokumalar, halı, boya, bakır kap kakak, deri mallar artık yabancı pazar bulamıyordu. Avrupalılar..... şimdi çok düşük fiyatlarla yalnızca hammadde al-maya başlıyor..... ucuz ve nitelikli mamul maddelerini de yeniden Türkiye'ye satıyor. Böylece Türkiye'nin mahalli sanayisi aleyhine ticaret hacimlerini ve kârlarını artırdılar. Daha önce Bursa'nın nadide ipek ve kadife kumaşlarını alan Avrupalılar, şimdi ipek ipliği satın alıyorlar. Bir süre sonra yalnızca ham ipek almaya başladılar; hatta kendi ipek kozacılıklarını geliştirerek ipek ip-liği de üretmeye başladılar. *Buharlı makinenin başlattığı Sanayi Devrimi'nden çok önce Türkiye mahalli zanaatları, bu ticari geli-şmelerin zorlamasıyla çözülmeye ve inişe geçmişti.*²⁹ (abç)

28 Barkan, Ömer Lütfü (1964), "The Social Consequences of Economic Crisis in Later Sixteenth Century Turkey", *Social Aspects of Economic Development*, Economic and Social Studies Conference Board.

29 *Ibid*, s. 24.

Bu dönemde, hammadde yokluğu ve ithal malların rekabeti nedeniyle Osmanlı zanaatları sarsılmaya başlarken; köylü de yoğun mültezim baskısı altında ezilmekte ve İstanbul'a doğru yönelen büyük göç dalgasına katılmaktaydı.

İltizam-tefecilik ve sermaye birikimi

Tefecilikten, enflasyon karaborsasından ve iltizamdan kazanan paralar artık özellikle borçları nedeniyle toprağını kaybedenlerin arazisine yatırılmakta ve para gene tefecilik ve ticarete kullanılmaktadır. Ağa, bey, eşraf zümresi oluşmaya başlamıştır.

Böylece bir çeşit finans kapitalizm doğdu; gücünü ve etkisini devletle mali işbirliğine dayandıran yeni bir sınıf doğdu. Gayri Müslimler, bazı devlet görevlileri ve askerler, konumları nedeniyle büyük servetler elde etti; toplumlarında önemli insanlar oldular ve geleneksel Osmanlı toplum yapısı değişmeye başladı. Bu dönemde devlet, toprak ağaları ve mültezimler olarak ortaya çıkan tefeci finans kapitalizm ile işbirliği içindeydi..... *Bu enflasyon döneminin inanılmaz kârları, tefecilik, mültezimlik ve benzeri faaliyetlerden elde edilen servetler kârlı ve risksiz işletme olarak düşünülen tarıma yatırıldı. Topraklar ağır vergiler altında ezilen, ucuz faizle kredi bulamayan yoksullaşan köylülerden alındı..... toprak büyük malikânelerde toplandı;..... yeni bir sınıf doğdu; zengin tahakküm edici toprak ağaları ve onlar için çalışan pek çok topraksız köylü.*³⁰ (abç)

Osmanlı'da mülksüzleşmeyi, sermaye birikimi mekanizmasını ve yeni varlıklı sınıfların oluşumunu Barkan şöyle anlatmaktadır:

Köylülerin muhtaç durumlarını istismar eden tefeciler, köylülerden alabilecekleri her şeyi almak için yeni yöntemler buldular. Yoksul köylüden yeni ekilmiş ürünü komik derecede düşük fiyatla satın almanın karşılığında ona çok yüksek faizle kredi verdiler. Çiftçinin toprağını, bağını, evini vs. satın alarak ona ödünç para veriyorlardı; ancak çok yüksek faizli borcunu öde-

30 *Ibid*, s. 26-27.

diği durumda, köylüye toprağını yeniden satıyorlardı (selem). Başka bir kontrat sistemiyle (muraba'a) borç karşılığı gösterdiği toprağında, bağında vs. ortakçı olarak, krediyi verenin kârı için çalışmak zorundaydı. Bu tür işlemler giderek köylülere daha fazla borca sokuyor ve bu yolla mülkiyetinden ayrılan köylünün borcunu ödeyip, mülkünü geri alması neredeyse imkânsızdı. Bu tüketim kredileri yüksek faizler nedeniyle hiçbir zaman geri ödenemiyordu.³¹

Resmi faiz hadleri % 10-15 arasında değişirken, tefeci faizleri % 50-60 arasındaydı. Peki, tefeciler kimlerdi?

Belgelerin bize gösterdiği bir diğer nokta tefeci olarak ünlenmiş en güçlü kişiler aynı zamanda devlet unvanları sahipleriydi..... yüksek rütbeli askeri personelin hiçbir vergi yükümlülüğünün olmamasının yanı sıra, onlar devletin koyduğu kuralları ve düzenlemeleri de göz ardı edebiliyordu.³²

1530-1580 arasında bir yandan topraksızlaşan köylü nüfus artarken, öte yandan genel olarak bir nüfus patlaması görülür. Fazla nüfus büyük kentlere göç ediyor, ordu ve özel ordu saflarını dolduruyor, dilenci çetelerine katılıyor ya da başkaldırıyordu. 1595-1610 arasında Celali İsyanları, 1550-1610 arasında süren Suhte (medresi öğrencisi) ayaklanmaları var. Celali İsyanları'nın önderleri (Karayazıcı ve Deli Hasan gibi) timarlarını kaybeden küçük timar sahipleri, bu ayaklanmanın kitlesi ise topraksız köylüydü. Bu isyan, önderlerine toprak ya da idari görev verilerek bastırılıyor.³³

Osmanlı'da sivil-asker üst bürokrasi ile genellikle mahalli idarelerde de görevi olan eşraf ve âyanın elinde sermaye birikmiştir. Toprağın kullanım hakkını elinde bulunduran bu züm-

31 *Ibid*, s. 29.

32 *Ibid*, s. 30.

33 Celali İsyanları ile ilgili Özbaran, Barkan ve Mustafa Akdağ gibi tarihçilerden farklı bir yorum getirmiştir: "Celali diye de bilinen çetelerin saldırgan korku kırsal nüfusu göçe zorladı ve tarımın yıkılmasına yol açan önemli nedenlerden biri oldu, kentlerdeki esnaf teşkilatını olumsuz yönde etkiledi." Özbaran (2004), s. 36.

reler, merkez zayıfladıkça, toprakları özel mülk gibi kullanmaya başlamış, kurdukları vakıflar sayesinde de servetlerini çocuklarına bırakabilmişlerdir. Devlet imtiyazı ile mültezimlikten ve tefecilikten sermaye biriktirilmesinin yanı sıra, pazar için büyük çaplı tahıl ve hayvancılık, ticaret ve gemi işletmeciliği de diğer sermaye biriktirme kaynaklarıydı.

Hıristiyan tebaanın da ticaret ve tefecilikten sermaye birikiminin olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla soru, Osmanlı'daki sermaye birikiminin neden sanayi sermayesine dönüşemediği olmalıdır. Burada özetle şunu belirtebiliriz: Ticaret ve tefecilik ortaçağa özgü sermaye birikim alanlarıdır. Bu birikimlerin daha riskli olan sanayi sermayesine yatırılabilmesi için, ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de, bazı zorunlu koşullar vardır. Sanayide yüksek kâr hadleri genellikle devlet politikalarıyla güvenceye alınır; iç pazar başka ülkelerin rekabetine karşı korunur; gene devlet politikalarının yardımıyla ucuz işgücü ve hammadde sağlanır. Kimi durumlarda ise devlet sanayi tesislerini kurup, özel sektöre devretmiştir. Bu koşulların hiçbiri Osmanlı'da yoktu.

Kısaca, Osmanlı, sınıfsız bir toplum değildi. Yönetici üst bürokrasi topraktan, ticaretten ve tefecilikten sermaye biriktirebilirken, arkasında merkezi devletin gücü; Hıristiyan tebaanın sermaye birikiminin arkasında da yabancı devletlerin koruması vardı. Ezilen, sömürülen ve mülksüzleşen sınıflar köylü ve zanaatkârlardı; ayrıca sermaye birikimi açısından köle emeği de önemliydi. (Bilindiği gibi köle emeği, Avrupa sömürgeciliğinin ve sanayileşmesinin çok önemli bir boyutuydu.)

Köle ticareti ve köle emeği

Osmanlı'da kölelerin genellikle ev içi hizmetlerde kullanıldığı vurgulanagelmiştir. Hatta kölelik bir ikbal yolu olarak değerlendirilmiş; cariyelerin ev-bark sahibi olduğu savunulmuştur. Bu konuda en sistematik eleştiriye ise Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt* (1899) romanında yapmış ve on binlerce köleden ancak çok kü-

çük bir bölümünün ev-bark sahibi olmasına dikkat çekerek köleliğin savunulamayacağını söylemiştir. Cumhuriyet döneminde bile köleliğin savunusu sürmüştür. Örneğin, Ahmed Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde (1942) kölelere verilen hakların adaletli ve ınsafı olduğunu iddia etmiştir.³⁴

Şimdi Osmanlı'da köleliğin kaynaklarına bakalım. Fethedilen yerlerdeki Hristiyan çocukların "devşirilmesiyle" bunlar, "hünkâr kulu" ve satın alınmış köle oluyordu. Bir bölümü üst kademe yönetici olarak eğitiliyor, geri kalanı, çiftçilere ve zanaatkârlara satılıyordu; 7-8 yıl boğaz tokluğuna işçilikten sonra hünkâr isterse, yeniçeri de yapılabiliyorlardı.³⁵

Fetihler, ucuz işgücü sağlıyordu. Savaşlarda tutsak edilenler, kitlesel göçe tabi tutulup, tarım alanlarına "ortakçı kullar" olarak yerleştiriliyordu. Ortakçı kullar, hassa çiftliklerinde, özel kişilere ve vakıflara ait çiftliklerde çalıştırılıyordu.³⁶

Faroqhi, 16.-17. yüzyıllarda Bursa ipek sanayisinde kölelerin önemini vurgular; 17. yüzyılda Cezayir ve Kuzey Anadolu bakır madenlerinde kölelerin çokluğuna dikkat çeker.³⁷ Mısır'da pamuk plantasyonlarında da köleler çalıştırılırdı. 1860'larda köle sayısının 350.000 olduğu tahmin ediliyor.³⁸ Kısaca Osmanlı'da kölelerin, ev içi cariyeliğin çok ötesinde, ciddi olarak üretimde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tarımda, madencilikte, atölyelerde çalışan (işçi ya da çırak) köle işgücünün sermaye birikimine katkısının küçümsemeyeceğini düşünüyorum.

34 Timur (1991), s. 27.

35 Erdem, Y. Hakan (2004), *Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)*, Kitap Yayınevi, s. 22.

36 *Ibid*, s. 26, 29.

37 Faroqhi, Suraiya (1994), "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)", (Ed.) Quataert, Donald, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press, s. 21, 34.

38 "Ethnographical Statistics of Turkey", *The Levant Herald*, 9 Mart 1867. 1831 nüfus sayımına göre 4 milyon olan toplam nüfusun içinde köle nüfusu % 9'a yakındı.

Savaş tutsaklarının köleleştirilmesinden Batılıların bas-kısıyla 1828-1829'da vazgeçildi;³⁹ köle ticareti ise 20. yüzyılın başına kadar sürdü.⁴⁰ Ayrıca, Kuzey Afrika, Kızıldeniz, Basra Körfezi-Irak, Çerkez ve Gürcü ülkelerinden⁴¹ yapılan kârlı köle ticaretinden alınan vergilerin de devlet gelirlerine önemli bir katkıda bulunduğu unutulmamalıdır.

Dua edenler, savaşanlar ve çalışanlar

Huberman, feodal ortaçağ Avrupa'sını "Dua Edenler, Savaşanlar ve Çalışanlar" olarak tanımlamıştı.⁴² 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisi de bu tanıma uyuyor. Dua Edenler ve Savaşanlar, ne üretir, ne de vergi verirdi; onlar imtiyazlı yöneticilerdi.

Yönetici sınıfı ("askeri"leri) yaşam garantileri olan dirliklerde devlet gelirlerini toplama yetkisi yine padişah beratıyla verilen has, zeamet, tımar gibi birimlerin sahipleri ve kapılarında (kapı halkı olarak) yer alanlar, ayrıca ücretle devlet görevinde çalışanlar oluşturmuyordu. Saraya ya da bir konağa kapılanan kişilerden, eli kılıç tutan savaşçıdan, din yetkilisinden, kâtiplere kadar uzanıyordu. Bu devlet yetkilileri vergiden muaftılar.⁴³

Kılıç ve kalem (ulema) erbabından oluşan idareci sınıfın sayısının tüm nüfusun % 10'u kadar olduğu tahmin ediliyor. Osmanlı kanunlarında "reayanın ata binip, kılıç kuşanması" yok.⁴⁴ Köle nüfus ise toplam nüfusun yaklaşık % 9'u kadardı.⁴⁵ İdari yapıda yer almayan tüccarların toplam nüfusun içinde kü-

39 Erdem (2004), s. 64.

40 Timur (1991), s. 309.

41 Erdem (2004), s. 76.

42 Huberman, Leo (1974), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge, Bilim Yayınları, s. 9. Bu kitabın orijinal adı *Muri's Worldly Goods* (1936), Monthly Review Press.

43 Özbaran (2004), s. 38.

44 *Ibid.*

45 *The Levant Herald*, 9 Mart 1867.

çük bir azınlık olduğunu varsayabiliriz; nüfusun geriye kalan yaklaşık % 80'inin üreticiler olması gerekiyor.

Çalışan halk ise üreterek ve vergi ödeyerek, dua edenleri ve savaşanları besliyordu. Vergiler ağırlaştıkça, çalışanların yaşaması için gerekli olan ürünün bir bölümüne de el konur. Çalışanlar vergiler ve borçluluk nedeniyle üretim araçlarını (toprak ve aletler) yitirdiklerinde, mülksüzleşerek iş peşinde sağa sola savrulur. Mülksüzleşmenin öbür yüzü, üretim araçlarına el koyanlar bakımından sermaye/servet birikimi anlamına gelir. Çalışanlardan emilip alınan artı-ürünün nasıl kullanıldığına bakıldığında, Osmanlı'da bu devasa bir bürokratik yapının korunmasında, savaşlarda, yönetici zümrenin kişisel servet birikiminde ve saray, konak, cami, köprü vb. gibi alanlarda kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, ilkel ortaçağ üretim teknikleriyle zaten sınırlı artı-ürün üretebilen üreticiler, yoksullaşarak, asgari tüketim gereksinimlerini karşılayamayarak yönetici sınıfların, savaşların ve imparatorluk idari yapısının yükünü, taşımak zorunda kalmışlardır. İşte Osmanlı'nın geri kalmışlığının önemli bir nedeni de, artı-ürünün, üretim kapasitesini geliştirecek alanlarda kullanılmaması olmuştur. Avrupa'da ise tersi durum söz konusudur.

16. yüzyıldaki içsel değişimler, Barkan'ın deyişiyle büyük ölçüde "dış dinamiklerin" etkisiyle tetiklenmiş ve bu değişim mülksüzleşme sürecini, sermaye birikimini hızlandırmıştır. Başta da belirtildiği gibi bu yazının konusu 16. ve 19. yüzyıllar olduğu için 17.-18. yüzyıllarda konumuz bakımından önemli eğilimler sadece özetlenip geçilecektir.

17.-18. yüzyıllarda merkezi otorite zayıflarken, mahalli büyük toprak sahibi âyan güçlenir. 1770'de âyan kesimi kendi yörelerinde vergileri belirleme, toplama ve merkezden bağımsız kullanma hakkını elde eder. 1808 Sened-i İttifak ile âyana, merkezi idarede söz hakkı tanınır. Mültezimler, bürokrasi ve askeriye mensuplarına tanınan yaşam boyu iltizam sistemi "vergi yükünü artırıyor ve artık'ın üretken sınıflardan üretken

olmayan sınıflara transferini sağlıyordu.”⁴⁶ Gene bu dönemde Batı’dan gelen mallar nedeniyle Osmanlı zanaatlarındaki çöküş sürüyor.

4. 19. Yüzyılda Osmanlı’nın Batı’ya Açılması

Osmanlı ilk serbest ticaret antlaşmasını 1838’de İngiltere ile imzalamak zorunda kaldı.⁴⁷ Daha sonra benzer antlaşmalar öbür Avrupa ülkeleriyle de imzalandı. Burada dikkat edilmesi gereken önemli nokta şu: İngiltere ticaretinin arkasında, Sanayi Devrimi’ni yapmış bir ülke var ve ortaçağda yaşayan Osmanlı ekonomisi, Sanayi Devrimi’ni yapmış bir ülke ile serbest ticarete girince sonuç tabii ki, sanayileşmiş ülkenin yararına olacaktı. İngiltere’ye göre, serbest ticaret antlaşmasının pürüzsüz yürü-yebilmesi için Osmanlı idari yapısının ve mülkiyet düzeninin değişmesi gerekiyordu. İşte bunlar da İngiltere’nin yoğun baskısıyla gerçekleşen Tanzimat ve Islahat ya da Batılılaşma hareketleriyle gerçekleşti.

Sanayileşmiş Avrupa’ya sanayileşmemiş ekonomileri “serbest ticaret” aracılığıyla köleleştirme olanağı tanınmıştı..... Adam Smith’in yazdığı gibi, Antikçağda varlıklı ve uygar uluslar kendilerini, yoksul ve barbar uluslara karşı yeterince savunamıyordu; modern çağda ise yoksullar ve barbarlar, varlıklı ve uygarlar karşısında kendilerini yeterince savunamıyordu..... Avrupalı olmayan toplumlar, Batılı teknikleri edinmek için bir Batılılaşma sürecine boyun eğmek zorunda kaldılar, buna ihtiyaç duydular. Paradoksal bir biçimde, Batı’ya karşı mücadele etmek için, Batılı düşünme ve üretme biçimlerini benimsemeliydiler.⁴⁸

16 Ağustos 1838’de İngiltere ile yapılan serbest ticaret antlaşması ile daha önceki imtiyazlar korunup artırılıyordu; antlaşmanın bir süresi de yoktu. Artık,

46 Genç (1994), s. 61.

47 Osmanlı kendisine başkaldıran Mısır Hıdivi Mehmet Ali Paşa’ya karşı İngiltere’den yardım istemiş; karşılığında da bu antlaşmayı imzalamıştır.

48 Cippolla (2003), s.78-79.

- İngiliz tüccar iç ya da dış ticaret için istediği malları alabiliyordu.
- Yed-i Vahit sistemi ve bütün düzenleyici kurallar ortadan kalkıyordu.
- Transit ticaretteki vergiler kaldırılıyordu.
- İhracat vergisi ihraç değerinin % 12'si, ithalat vergisi % 5'i oluyordu.

Bu antlaşma öncesinde, ancak ülkenin ihtiyacı karşılandıktan sonra ihracata izin verildiğini; üretim ve ticaretin her alanında sıkı bir denetim olduğunu, iç ticaretin yalnızca Müslüman tüccara ayrıldığını, yabancı tüccarın ise limanlarda ithalat-ihracat işleriyle uğraşabildiğini hatırlayalım. Bütün önceki kuralların kaldırıldığı ekonomi, artık İngiliz mallarına ve tüccarına kapılarını sonuna kadar açmıştı.

Serbest ticaret antlaşmasının öncesinde bile Osmanlı ülkesini gezen İngiliz Urquart, Manchester pamuklu dokumalarının ezici rekabetinden bahseder: 1828'de 465.000 sterlin değerindeki İngiliz pamuklu dokuma ihracat değeri 1831'de 1.040.000 sterline çıkıyor.⁴⁹ İngiliz ihracatının ilk etkisi kıyı bölgelerinde görülüyor. Urquart'ın hesaplamalarına göre her 100 sterlinlik İngiliz malından Türkiye 3 sterlin vergi alırken; her 100 sterlinlik Osmanlı malına İngiltere 600 sterlin vergi koyuyor.⁵⁰

1838 türü serbest ticaret antlaşmaları bir yandan Osmanlı hammaddelerini Avrupa'ya taşıırken, İngiliz mamul maddeleri de Osmanlı pazarına boca edilerek geleneksel Osmanlı zanaatlarının yıkımına yol açıyordu; ithal mallarının finansmanı ise sürekli dış borç gerektirmiştir. 1825-1870 arasında İngiltere'yle ticarete verilen açık büyüyerek 1870'te tepe noktasına ulaşmıştır.⁵¹

49 Urquart, D. (1833), *Turkey and its Resources: Its Municipal Organisation and Free Trade*, s. 74-80.

50 *Ibid*, s. 195, 176.

51 1825'te İngiltere ile olan ticaret dengede idi; yani ihracat değeri ile ithalat değeri eşitti.

İngiltere Parlamentosu'ndaki tartışmalarda Palmerston şöyle diyordu: "Ticaret yaptığımız hiçbir ülkede gümrükler Türkiye'deki gibi düşük ve liberal değil." Lord Dudley'e göre de: "Yirmi yıl önce (1826) Türkiye'ye ihracatımız Rusya'ya yaptığımız ihracattan azdı. Ama şimdi Türkiye ihracatımız Rusya'ninkinden..... daha fazla. Yalnızca üç ülke Türkiye'den daha iyi müşterimiz: Almanya, Hollanda ve İtalya."⁵² Böylece 1850'lerde Türkiye, İngiltere için Avrupa'daki üçüncü büyük pazar oluyordu.⁵³ 1850'lerde birkaç önemsiz istisna dışında Osmanlı sanayisinin çöküşü tamamlanmıştı. 1850'de İzmir'deki 18 dokuma fabrikasından 16'sı kapandı (İngiliz rekabeti ve aşırı vergiler yüzünden; yabancı kumaşlar % 3 vergi öderken, yerliler % 24 vergi ödüyordu).⁵⁴ İngiliz konsolosunun raporuna göre, Halep'te 10.000 pamuklu dokuma tezgâhı varken, hammadde kıtlığı nedeniyle bu sayı yarıya indi.⁵⁵ İngiliz pamuklu dokumalarının tercih edilmesi nedeniyle Bursa pamuklu dokuma sanayisinde 400 tezgâh varken, 30'a iniyor.⁵⁶ 1848-1865 yıllarını kapsayan Viquesnel'in kitabına göre, Şam, Amasya, Halep, Diyarbakır ve Bursa'nın bir zamanlar canlı ipek sanayileri çöküş içindedir. Bursa'da 1000'den fazla atölye varken bu sayı 75'e düşmüştür.⁵⁷

1838 antlaşması teorik olarak bütün iç gümrükleri kaldırmıştı, ama pratikte bu yalnızca ithalat için uygulandı. Osmanlı

52 *Hansard's Parliamentary Debates*, 3. seri, cilt 103, 1849, s. 1145, 1139, 1137.

53 Levi, L. (2000), *History of British Commerce and of the Economic Progress of the British Nation, 1763 – 1878*, Adamant Media Corporation, s. 562.

54 Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, (Ekonomi) No. 1393, 1267 H. (1850).

55 PRO, İngiliz Arşivleri, Public Record Office, Foreign Office (FO), 195, 647 Report on the Trade of Aleppo, 31 Mayıs 1858.

56 *Ibid*, Report on the Trade Statistics of the District of Brussa, 30 Haziran 1860.

57 Viquesnel, A. (1868), *Voyage dans la Turqui d'Europe*, s. 297.

malları iç gümrükleri vermeye devam etti.⁵⁸ Manastır'daki İngiliz konsolosuna göre ihracattan % 12 vergi alınması ve yolların durumu Türk ihracatını engelliyor.⁵⁹

1870'lere kadar İngiliz ihracatı hızla artıyor: Önem sırasına göre İngiltere'den, pamuklu dokuma, demir-çelik, yünlü dokuma, şeker vb. alınıyor. Osmanlı ihracatı: Meyan kökü, ham ipek, ham yün, üzüm, incir vb. Tabii meyan kökü ve hammaddelerle, ithal edilen sanayi malların bedeli hiçbir zaman ödenemediğinden sürekli artan borç ve faiz ödemeleri kaçınılmaz oluyor. İlk dış borç 1854'te alınıyor ve sürüyor. Osmanlı iflas ettiğini 1876'da açıklıyor; 1881'de yabancı alacaklılar Düyunu Umumiye İdaresi'ni kurarak Osmanlı bütçesine el koyuyor ve dış ödemelerini yönetmeye başlıyor.

Gallagher'a göre: "Britanya yayılcılığının en tipik siyasi tekniği, zayıf bir devlet ile yapılan ya da dayatılan serbest ticaret ve dostluk antlaşması idi. 1836, 1837 Pers, 1838, 1861 Türk, 1861 Japonya antlaşmaları" buna örnektir.⁶⁰

Tanzimat ve Islahat fermanları

1839 Tanzimat Fermanı'yla "sivil haklar" ilan edilir. Buna göre,

- Şariat yasalarına tam uyulacak.
- Bütün tebaaya yaşam ve mülkiyet hakkı, servetlere miras hakkı tanınacak.
- Bireysel haklar için ceza yasası çıkarılacak.
- Vergi reformu ve iltizamın kaldırılmasıyla yolsuzluklar önenecek.

58 Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, (Maliye) No. 21238, 1260 H. (1844).

59 PRO, FO, No. 195, 647, Annual Report of Trade and Agriculture at Monastir and Its Dependencies, 31 Aralık 1859.

60 Gallagher, J. ; Robinson, R. "Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, 2/6, 1953, s. 11.

- Askerlik hizmeti artık hayat boyu değil, belirli yıllarla sınırlı olacak.
- Memur maaşları artırılarak rüşvet önlenecek.⁶¹

Cevdet Paşa'ya göre Tanzimat'la birlikte rüşvetin sona ereceği, kamu gelirlerinin açık artırımsız kişilere verilmeyeceği ve uygarlıkta ilerleneceği düşünülmüştü. Ama yozlaşma arttı. İnanılmaz servetler elde edildi ve Batılılaşma adına aşırı lüks tüketim başladı. Saray'ın borçları görülmedik biçimde arttı. 1839'a kadar Saray'ın masrafı 1000 kese altını aşmazken, 1854'te 20.000 keseye ulaştı. 1840'a kadar kapalı bir hayat yaşayan Saray kadınları bu tarihten sonra İstanbul'da gezip tozarak bol para harcamaya başladı. Örneğin 1858'de saray inşaatlarında çalışan işçiler için güç bela bulunan 15.000 keseyi, sultan kadınlarına harcadı. Bu yıl devlet bütçesi Saray tarafından emildiğinden maaşlar ödenemedi. 1855'te Saray'ın borçları yüzünden madenler koşulsuz yabancılara verildi.⁶² "Tanzimat Fermanı ile..... ölümlerinden sonra servetlerin hazineye aktarılması usulü de kaldırıldığı için bu yeni seçkin bürokrasi güçlenmiş, yönetime egemen olmuş, devletin yüksek mevkilerini verasetle geçen bir hale sokmuşlardı."⁶³

1856 Islahat Fermanı, İngiliz donanması Boğaz'dayken açıklanır. Buna göre,

- Hristiyan tebaa ile Müslümanlara tam eşitlik tanınıyor (daha önce yasal olarak Müslümanların bazı avantajları vardı).
- Osmanlı'nın Avrupa devletlerinden biri olduğunun kabulü ve Batı'nın koruma taahhüdü sağlanıyor.

61 Abadan, Yavuz (1940), "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, Maarif Matbaası, s. 176-185. İmparatorluk yönetimi memleketi "harabiyete götüren" etmenlerin başında şeriat hükümlerine "riayetsizliği" gördüğü için fermanında "şeriat hükümlerine tam uyulacak", maddesi yer alıyor, s. 49.

62 Cevdet Paşa, *Tezakir*, Tezkere No. 6, 13, 14.

63 Moran, Berna (1998), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, cilt 1, İletişim Yayınları, s. 13.

İngilizlere göre Osmanlı nasıl kurtulabilir?

Earl Russell'a göre Osmanlı, İngiltere'nin dostluğunu istiyorsa, mülkiyet haklarını garanti eden, kişi güvenliğini sağlayan, sağlam bir mali yapının, adil bir yönetimin ve iyi maaş verilen düzenli bir ordunun kurulmasını amaçlayan reformlara hemen girişmeli.⁶⁴ Bütün bu reformların yapılabilmesi için de "Eğer orduyu, maliyeyi, dış ilişkileri ve adaleti denetleyen 4-5 dürüst ve korkusuz insan bulunabilirse, Türkiye dönüşebilir."⁶⁵ Gene Russell'a göre, Türkiye'de uygarlık ilerledikçe, kaçınılmaz olarak Müslümanların etkisi azalacak (çünkü onlar yeni şeyleri öğrenemez) ve Hıristiyanların etkisi artacaktır.⁶⁶ İngilizler, reformlarla, iktisadi özgürlük ile özellikle azınlıkların siyasi özgürlüğünü amaçlıyordu. İngiliz sefiri, Osmanlı Dışişleri Bakanı Fuat Paşa'ya şöyle diyordu:

Kadim Asyatik bir hükümetin zaafı ve kötülükleri ile birlikte Avrupa'nın kalbinde bir imparatorluk olarak kalamazsınız. Eğer Avrupa devletleri ile eşit konumda yaşamak istiyorsanız, maliye, askeriye, denizcilik ve harcamalar gibi yönetimin büyük dallarında tam anlamıyla Avrupa düşünce ve davranışlarının içine girmeniz lazım.⁶⁷

İngiliz Sefiri Stratford de Redcliffe'in etkisini ise Tanzimat reformlarının her aşamasında görmek mümkün.⁶⁸ İngiltere'nin önerileri doğrultusunda bürokrasideki maaşlar şöyle düzenlenmişti: Savunma bakanının maaşı yıllık 16.000 sterlin; diğer memurların 6-60 sterlin arasında. Amiral yıllık 13.000 sterlin, kaptan 40, denizciler 3 sterlin alıyordu. Eğitim bütçesinin % 20'si bakanındı. Hobart, Osmanlı borçlarının madenleri, ormanları ve diğer kamu mülkiyetini yabancı sermayeye açarak

64 PRO, FO, 78, 2436, No. 106, Earl Russell to H. Bulwar, 12 Şubat 1863.

65 PRO, FO, 78, 2436, No. 61, Earl Russell to H. Bulwar, 11 Eylül 1860.

66 PRO, FO, 78, 2436, No. 87, Earl Russell to H. Bulwar, 29 Temmuz 1861.

67 PRO, FO, 195, No. 646, 5 Haziran 1860.

68 Poole, S. L. (1888), *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, s. 441.

ve serbest pazar ekonomisiyle ödenebileceğini söylüyordu. (Lord Hobart, 1863'te Fransız-İngiliz sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası'nın yöneticisi olacaktır.)⁶⁹

1876'dan beri Osmanlı'nın borçlarını ödeyemez duruma geldiğini belirtmiştik. Bu durum Muharrem Kararnamesi'ne kadar (20 Aralık 1881) sürüyor. Borç tutarı 252,8 milyon sterlin. Kredi verenler indirim yapıyor, borç 106,4 milyona düşüyor.⁷⁰ Osmanlı yönetimi, bütçesinin yapılmasını ve borçlarının ödenmesini uluslararası bir komisyon olan Düyunu Umumiye'ye bırakmayı kabul ediyor. Altı bin kişinin çalıştığı bu kuruluş, Türkiye'deki gelirlerden başka ülkelere borç bile veriyor. Prof. Suvla'ya göre, böyle bir kuruluş ancak sömürgelerde olur, bağımsız ülkelerde değil.⁷¹

Lozan'da Osmanlı borcunun 129 milyonluk bölümü ve 30 milyonluk faizi (altın lira) Türkiye'nin payı olarak kabul ediliyor. (1941'de Osmanlı borçları ödenmeye başlanıyor, 1954'te bitiyor. Bu tarih, yeni dış borçlar almanın da başlangıcı oluyor.)

Bu yazıda Osmanlı'da sınıf meselesi, sermaye birikimi ve serbest ticaret antlaşmalarıyla Batı'ya açılmanın etkileri üstünde duruldu. Osmanlı'da 19. yüzyılda Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş İngiltere'deki gibi bir burjuva sınıfı ile işçi sınıfı kuşkusuz yoktu. Bu yüzyılda Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde de İngiltere'dekine benzer sınıflar yoktu. Örneğin, merkezi idarenin egemen olduğu 18. yüzyıl Fransa'sında devlet, kapitalizm öncesi toplumlarda görüldüğü gibi, artı-ürünü toplayan büyük bir siyasi, hukuki ve iktisadi güçtü. Sermaye birikiminin ve servetin temel kaynağı devlet görevliliği idi. 18. yüzyıl Fransız burjuvazi-

69 PRO, FO, 78, No. 1631, 1632, 1633 Report of Mr. Foster and Lord Hobart on Financial Conditions of Turkey, Aralık 1861.

70 "The New Financial Administration in Turkey", *The Economist*, XL, 1882, s. 1334-35.

71 Suvla, Reñi Şükrü (1940), "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, s. 278.

si kapitalist değil, tüccardı.⁷² Dolayısıyla İngiltere'dekine bire bir benzeyen sınıfları Osmanlı'da aramak ve tabii ki, bulamayınca da Osmanlı'da "sınıflar yok" yargısına varmak, yöntemsel açıdan yanlış olduğu kadar tarihsel verilerle de desteklenmemektedir. Gerçekten de Osmanlı devletinin vergi ve diğer gelirleri toplama sistemi Fransa'ya hayli benzetmekteydi. Taner Timur'un deyimiyle Batı'daki Aydınlanma dönemi sırasında Osmanlı devleti, taşra derebeylerini birbirine kırdırarak "kibar ve kibarzadelere" bir saray aristokrasisi yaratıyordu.⁷³

Osmanlı'da devletin verdiği imtiyazlara ve unvanlara bağlı olarak vergi toplayan yönetici üst bürokrasi, hem toprak sahibi olmuş, hem de servetlerini tefecilik ve ticaret yoluya artırarak sermayeye dönüştürmüştür. Ayrıca Batılı devletlerin korumasındaki gayri Müslim tüccar ve sarrafların elinde de azımsanamayacak bir sermaye birikimi vardı. Bu kesim Balkanlar'daki bağımsızlık savaşları sırasında (örneğin Yunanistan), sermayelerini bu hareketleri desteklemek için kullanmıştı.

Öte yandan, ticaret ve tefecilikle biriken sermayenin "açık pazar" Osmanlı ekonomisinde sanayi üretiminde kullanılması zaten olanaksızdı. Eğer Osmanlı pazarı, İngiltere'nin ucuz fabrika mallarına karşı devletçe korunsaydı ve buna ek olarak devlet sanayiye teşvik politikası güdebilseydi (Almanya'da olduğu gibi), o zaman sanayileşmek açısından belki bir şans olabilirdi. Ama siyasi ve askeri olarak zayıf ve parçalanmakta olan bir imparatorluğun, böyle bir iktisadi politika güdebilme şansının da hayli zayıf olduğu açıktır.

Serbest ticaret antlaşmalarıyla eşzamanlı dayatılan Tanzimat, diğer idari reformlar ve Batılılaşma hamlelerinde şöyle bir ikili süreç görüyoruz: Osmanlı yöneticileri Batılılaşmayı önce kılık, kıyafet ve yaşam biçimindeki değişim olarak algılamış, daha sonra Yeni Osmanlılar ve devamı İttihat ve Terakki hareketi,

72 Wood, Meiksins Ellen, "Capitalism or Enlightenment?", *History of Political Thought*, cilt.XXI, sayı 3, 2000.

73 Timur (1991), s. 289-90.

birtakım Batı kurumlarını (yasama, eğitim, askeri alanlarda) alarak Batılılaşabileceğini düşünmüştür. Oysa, her ülkenin kurumları, iktisadi ve toplumsal gelişmişlik düzeyinin ihtiyaçlarına göre biçimlenmişti. Bu nedenle, Osmanlı'da uygulanmaya ve taklit edilmeye çalışılan birçok Batı kurumu havada kalmış, üstelik halkı arkasına alan dinci kesimlerin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmış; “laik” Batılılaşmayla özdeşleştirilen İttihat ve Terakki'ye karşı “şeriat elden gidiyor” tepkisi doğmuştur.⁷⁴ Avrupa açısından ise Osmanlı reformlarından beklenen, sadece serbest ticareti kolaylaştıracak yeni bir bürokratik sistemin kurulması ve özellikle Hristiyan tebaa için can ve mal güvenliğinin sağlanmasıydı.

Benim de katıldığım Timur'un yorumuna göre, Osmanlı devletinin kapitalist bir sömürge imparatorluğu aşamasına ulaşamaması, buna karşılık bünyesindeki uluslaşma sürecindeki toplulukları boyunduruk altında tutarken, kendisinin Batı'nın yarı-sömürgesi durumuna düşmesi, Osmanlı'nın özgüllüğünü oluşturunur.⁷⁵

74 Macfie (2003).

75 Timur (1991), s. 350.

III. BÖLÜM

TÜRKİYE: KIRILMALARIN ALTINDAKİ SÜREKLİLİK

Bu yazıda II. Dünya Savaşı sonrasında (1945) başlayarak Türkiye ekonomisinin yapısı, sermaye biriktirme mekanizmaları, güdülen iktisat politikaları ele alınacak ve bunların siyasi gelişmelerle bağının üstünde durulacak. Ama önce süreklilik ve kırılmaları Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki iktisadi ve siyasi olaylarda kısaca izleyeceğiz.

1. Tarihsel Arka Plan

1929 buhranı kapitalizmin 20. yüzyıldaki ilk dünya çapında kriziydi. Kapitalist sistem bu krizle nasıl başa çıkabileceğini henüz bilmiyordu. Deneme-yanılma süreçlerinden sonra bütün gelişmiş kapitalist ülkeler, serbest ticaret politikalarını bırakıp kendi içlerine kapandı. Her ülke kendi başına buhrandan kurtulmaya çalışıyordu. İşte bütün dünyanın içe kapandığı bu çok özel koşullarda, Türkiye 1934'te 5 yıllık bir planla ilk sanayileşme hamlesini başlattı. Devlet, büyük sanayi tesisleri kurmaya girişti. Cılız özel sektörü kalkındırmak amacıyla onlara ucuz girdi sağlamaya başladı. Pamuklu dokuma, şeker ve un gibi tüketime

dönük ürünler ile demir-çelik ve makine yapan sanayiler aynı zamanda kurulmaya başlandı. Daha sonra Türkiye'nin en büyük sermayedarlarından biri olacak Vehbi Koç'un bu döneme ilişkin değerlendirmesi şöyleydi:

1933 yılında Sümerbank'ın kurulmasını birçok İktisadi Devlet Teşekkülü izledi. 1950 senesine kadar bu kuruluşlar el atılmamış birçok sanayi dalında çeşitli mamuller yaptı ve eleman yetiştirdi. Ayrıca kuruldukları bölgede sosyal gelişmeye büyük katkılarda bulundular. Bu hareket..... Türkiye'nin sanayileşmesine temel oldu. 1950'den sonra özel sektör, ihtiyacı olan teknik elemanların hepsini, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nden aldı. Eğer bu kuruluşlar olmasaydı, özel sektörün ülke sanayisine yarı yarıya gibi bir oranda katkıda bulunması ya mümkün olmayacak ya da çok gecikecekti.¹

İlk plan ve sanayileşme hamlesinde Sovyetler Birliği Türkiye'nin tek yabancı destekçisi oldu; hem teknik açıdan yardım etti, hem de karşılığı mal olarak yirmi yılda ödenme koşuluyla 8 milyon dolar değerinde makineler göndererek, faiz almadan borç verdi. 1930'larda Türkiye'nin sanayileşme hızını dünyada yalnızca iki ülke geçebilmişti: Sovyetler Birliği ve Japonya.

Peki, bu ilk sanayileşme hamlesini kimler omuzlamıştı? Türkiye'nin dış sömürgeleri yoktu; nüfusunun büyük bölümü köylerde yaşayan çok yoksul bir ülkeydi. Üstelik Osmanlı döneminden Türkiye'nin payına 160 milyon altın-lira borç düşmüştü. İlk sanayileşme hamlesinin nasıl gerçekleştiğini kavrayabilmek için toplumsal sınıfların durumuna ve var olan sermaye biriktirme mekanizmalarına bakalım.

İktisadi ve toplumsal yapı

Cumhuriyet kurulduğu zaman toplam 13,6 milyon nüfusun 10,3 milyonu köylerde yaşıyordu. Son derece adaletsiz bir toprak dağılımı vardı. Köylülüğün % 80'i kendi geçimlerine bile yet-

1 *Milliyet*, 9 Haziran 1972.

meyecek küçücük toprakları işlerken aynı zamanda ağaların uçsuz bucaksız topraklarında da çalışmak zorundaydı.² Bu ağalar köylüyü iktisadi olarak sömürürken, aynı zamanda büyük siyasi güce de sahipti. Büyük toprak sahiplerinin önemli bir özelliği çoğunun köy dışında yaşamasıydı; bunlar siyaset ve ticaretle uğraşırdı. Kendi topraklarından geçimlik gelir elde edemediği için ortakçılık ya da kiracılık yapan köylüler genellikle kendi üretim araçlarını kullanarak, masraf ve vergiler kendilerine ait olmak üzere mahsulü, büyük toprak sahibi ile yarı yarıya paylaşmaktaydılar. Üretimden kaynaklanan bu sömürü, ağaların sermaye biriktirme yollarından ilkiydi.

İkinci sömürü kaynağı, ağanın köylüye aşırı yüksek faizle (tefecilik) borç vermesiydi. Köylü borcunu ödeyemediğinde ağa toprağına el koyardı. Üçüncüsü, ticaretten kaynaklanıyordu: Ağa-tüccar, köylünün ürününü düşük fiyatla alır, ona gazyağı, tuz, kumaş gibi alması zorunlu malları yüksek fiyatla satardı.

1930'ların buhran yılları köylülere ek bir darbe oldu. Vergilerini ve borçlarını ödeyebilmek için topraklarını yok pahasına satmak zorunda kaldılar ve iş bulma umuduyla kentlere göç ettiler. Boşalan köyler, ağaların çiftliği haline gelirken, yoksul köylü de sanayileşme hamlemiz için ucuz işgücü sağlıyordu. Gazetelere kadar yansıyan büyük yoksulluk olaylarının yanı sıra:

Bir de bunun sesizce geçmiş ve geçmekte olanları vardır ki, bunun ancak neticelerini görebiliyoruz. O da yorganları sırtlarında köylerini terk ederek kasaba ve şehir yollarını dolduran köylü kabileleridir..... bilhassa küçük köylüler yaşamak için istihsal (üretim) vasıtalarını sattıktan sonra yoksulluktan başka bir şey bulamıyorlar..... Köylü istihsal vasıtalarını kime satıyor? Elinde sermayesi, parası olanlara. *O halde buhran Türkiye'de servet,*

2 Bu uçsuz bucaksız topraklara sahip olanların, ilk kaynağı Osmanlı dönemindeki dedelerinden kaldığını iddia ettikleri birtakım tapu benzeri belgelerdi. İkinci kaynak, siyasi güçleri olanların para ödemediği devlet topraklarına el koymasıydı. Üçüncü kaynak, Ermeniler ve Rumlar göç ettirildiğinde topraklarına, eşraf ve ağaların siyasi nüfuzları sayesinde ya çok az para ödeyerek ya da hiç ödemediği el koymalarıdır.

mülkiyet kutuplaşmasına, yani iktisaden mukavim (güçlü) olmayan köylüye ait istihsal vasıtalarının iktisaden mukavim olan zümrelerin elinde toplanmasına sebep olmaktadır.(abç)³

İşte bu alıntı 1930'lar Türkiye'sinde sermaye ve servetlerin nasıl biriktiğini açıkça göstermektedir. Türkiye'de araştırma yapan bir ABD'li araştırmacıya göre de: "Eğer Türkiye'de tarımın gelişmesi isteniyorsa, köylünün cebinden, şehirlerde oturan ve üretken olmayan büyük toprak sahiplerinin cebine aktarılan tarım gelirleri çok ciddi olarak azaltılmalıdır."⁴

Kısaca, Cumhuriyet hükümetleri büyük toprak sahiplerinin iktisadi ve siyasi gücünü kıramamış; toprak reformu yapamamıştır. Yaklaşık on yıl süren toprak reformu tartışmaları sırasında büyük toprak sahiplerinin meclisteki güçlü muhalefeti sürmüştür. Örneğin 1936'da İsmet Paşa'nın "Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır," görüşüne karşı, Eskişehirli büyük toprak sahibi Emin Sazak, toprak reformu tasarısı geri alınır-se Beylikköprü'deki 30.000 dönümünü devlete hibe edeceğini söyleyerek, tasarıya karşı çıkmıştır. 1945'te çıkarılabilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu henüz komisyonda tartışılırken, Cavid Oral'ın belirttiği üzere zararsız bir hale getirildi; 1948'de Cavid Oral tarım bakanı oldu ve 1950 seçimlerinden önce kanun hiçbir özel arazinin kamulaştırılamayacağı bir biçime sokuldu. Büyük toprak sahiplerinin elinde biriken sermaye, sanayiye yönelmediği için 1930'larda bu işi devlet yapmak zorunda kalmıştır.

Sanayileşmenin yükü kimlerin omzundaydı?

Sanayi yatırımları yapabilmesi için devletin elinde kaynak olması gerekir. Bu dönemde devlet borçlanmadığına göre başlıca

3 Tökin, İsmail Hüsrev (1934), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Kadro Mecmuası Neşriyatı, s. 144-45.

4 Robinson, Richard D. (1949), "Village Economics", RDR 36, s. 35. (8 Ağustos 1949'da New York'daki Institute of Current World Affairs'e gönderilen rapor.)

iki araç vardı: Vergiler ve fiyat-ücret politikası. Vergilerin büyük yükü yoksul köylülerin üstündeydi.⁵

Hükümetler buğday fiyatını, sanayi malları fiyatlarına göre düşük tuttuğundan yani devlet köylüden ucuz buğday alıp, ona pahalı kumaş satınca, köylünün bir yandan geliri daha da azalırken, öte yandan, sanayileşmenin yükünü de omuzlamış oluyordu. Ayrıca devlet, köylüden düşük fiyata aldığı buğdayı Almanya, İngiltere gibi ülkelere satarak, sanayileşme için gerekli malları alıyordu. Bunun anlamı, köylünün tüketiminden keserek sattığı buğday sayesinde sanayileşme açısından önemli girdilerin alınabilmesidir. Öte yandan, sanayide işçi olarak çalışanların ücretleri hem çok düşüktü, hem de sanayileşme sürecinde daha da düşürülmüştü.⁶ Özel sektör ise hem doğrudan desteklenmiş, hem de devlet fabrikaları bu sektöre iplik vb. ucuz girdi sağlamıştır. Bu politikalar sayesinde kârlılık oranları yüksek tutulmuş ve devlet fabrikalarının etrafında pıtrak gibi özel işletmeler ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, yoksul köylüler ve işçiler hem sanayileşmenin yükünü omuzlamış, hem de özel sektörün gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. (İşte 1980'lerden sonra özelleştirilen kurumlar böyle kurulmuştu; 2006'da AKP'li Maliye Bakanı Kemal Unakıtan "Bütün devlet işletmelerini babalar gibi satarım ve satacağım," dediğinde, bunların kuruluşunu sırtlayanların köylüler ve işçiler olduğu çoktan unutturulmuştu.)

5 1930'larda beş kişilik bir köylü ailesinin yıllık asgari geçimlik geliri 928 TL iken bunun 108 TL'si vergileniyor; geliri asgari geçimi de sağlayamayacak bir düzeye düşüyordu. Dolayısıyla tüketim ihtiyaçları için bile köylü devamlı borçlanmak zorundaydı. Robinson (1949).

6 1930-39 arasında Almanya'ya yaptığımız toplam ihracat değeri içinde buğdayın payı % 2'den % 17'ye; İngiltere'ye yaptığımız ihracat değeri içindeki buğdayın payı da % 5'ten % 30'a çıkmıştır. 1924'ü 100 olarak aldığımızda 1939'a gelindiğinde ücretler 68'e düşmüştü. Köymen /Silier, Oya (1981), *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları..

İkinci Dünya Savaşı yılları ve egemen siyasi tavır

Savaş yıllarında, savaş ekonomisi koşulları gereğince bir yandan, devletin ekonomiye müdahalesi bazı alanlarda genişlerken, diğer yandan da 1937'den sonra devletçiliğin bir bütün olarak gevşetilme politikası sürmüştür. Bu yıllardaki devlet müdahaleciliğinin özel sektöre zarar vermemesine özen gösterilmiştir. 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu, düşük ücretle zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmiştir. 1947'ye kadar süren zorunlu çalışma yükümlülüğü nedeniyle 1936'da yürürlüğe giren İş Kanunu'nun işçileri, özellikle de kadın ve çocukları koruyucu hükümleri askıya alınmıştır. Zorunlu çalışma yükümlülüğü bir yandan sermaye birikimine katkıda bulunurken, öte yandan örneğin sayıları altmış bin kişiyi bulan köylüler belirli dönemlerde topraklarını bırakarak Ereğli kömür madenlerinde "ilkel ve güvensiz koşullarda" çalışmak zorundaydı.⁷

Savaşın başında tarım mahsulleri fiyatı önce serbest bırakılmış, hızla artan fiyatlar karaborsa vurguncularını yarattıktan sonra Toprak Mahsulleri Vergisi konmuş, ayrıca tahılda üretimin belirli bir kısmı düşük fiyatla köylüden zorla satın alınmıştır. Öte yandan, devletin savunma ihtiyaçları için geniş çapta tarımsal ürün ve hayvan satın alması ağaların ve aracı tüccarın gelirini yükseltmiştir. 1938-1948 arasındaki savaş ekonomisi koşulları genel olarak sermaye birikimini, özellikle de tarımdan kaynaklanan sermaye birikimini hızlandırmıştır. 1938'de 500 TL olan bir vagon buğdayın fiyatı 1942'de 10.000 TL'ye yükselmişti. Piyasalara büyük ölçüde buğday sağlayabilen büyük toprak sahipleri ve tüccar, enflasyonist ortamın da katkısıyla olağanüstü kârlar elde etmiş, yoksul köylülerden toprak satın alarak, işletmelerini daha da genişletmişlerdir. 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi ise azınlıkların servet ve sermayelerinin iktisadi ve siyasi olarak güçlü olan Türklerin eline geçmesine yol açmıştır.

Savaş yıllarında, İstanbul'a göç hızlandı. Bir yandan İstanbul'daki fabrikaların "resmi taahhütleri" nedeniyle gecegündüz çalışması, başka illerden işçi göçünü hızlandırırken, öte

7 Makal, Ahmet, "Toplumsal Bir Karabasan", *Radikal İki*, 27 Şubat 2005.

yandan, tüccar ve zengin büyük toprak sahipleri de hem işlerini genişletmek, gayrimenkule yatırım yapmak, hem de eğlenmek için İstanbul'a gelmekteydi. "Anadolu'daki sermaye birikmesi ve ticari gelişme yüzünden meydana gelen yeni tüccar tipleri İstanbul'un maruf (tanınmış) mağazalarını satın almaktadır..... (Göç) eğlence yerlerinin miktarını da artırmıştır. Anadolu'dan gelen kasaba tüccarı ve zengin köylüyü eğlendirmek için, çalgılı gazinolar çoğalmıştır."⁸

1940'lara gelindiğinde Türkiye'nin siyasi ve iktisadi yaşamında "bankalar⁹-ticaret burjuvazisi-büyük toprak sahipleri ittifağı hâkimdir."¹⁰ Bu iktidar koalisyonunun başlıca özelliği Sol'a, azınlıklara ve Kürtlerin devletle işbirliği yapmayan kesimlerine karşı olmasıdır. Sol'a karşı sürekli baskı ve sindirme politikaları güdülmüştür.¹¹ Sol'un simge ismi şair Nâzım Hikmet'in 1938'de "orduyu ve donanmayı isyana teşvikten toplam 35 yıl ceza alması ve fiilen 12 yıl 7 ay hapiste yattıktan sonra da 1951'de vatandaşlıktan çıkarılması; Sabahattin Ali'nin 1948'de öldürülmesi, Sol'a karşı uygulanan politikaların simgesel örnekleridir.¹² Hıfzı

8 Hüseyin Avni, "İstanbul'un Nüfusu Neden Artıyor?", *Yurt ve Dünya*, sayı 31, Temmuz 1943, s. 238.

9 Özellikle 1926'dan sonra özel bankacılıkta büyük bir artış oldu. Bankacılar, genellikle ihracatçı tüccardı. Özel bankaların 1930'lar buhran yıllarında da yüksek kâr hadleriyle çalıştığını şu çalışmamda gösterdim: Köymen/Silier (1975), "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

10 Timur, Taner (1991a), *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, s. 76.

11 II. Dünya Savaşı'na kadar resmi devlet politikası olarak Sovyetler Birliği ile çok dostane ilişkiler yürütülürken, sosyalistlere karşı sindirme politikası sürdü. Yönetim, "komünizm kurulacaksa onu da biz yaparız" anlayışıyla resmi bir komünist partisi bile kurdurmaya çalıştı.

12 2006'da gazeteci-yazar Perihan Mağden'in vicdani retçileri savunan yazısı nedeniyle "halkı askerlikten soğutmak" suçlamasıyla yargılanıyor olması, gazeteci Hrant Dink'in "Türklüğü aşağıladığı" iddia edilen yazısı nedeniyle mahkûm olması, Türkiye'de egemen siyasetin kimi konularda sürekliliğini gösteriyor. (Ne yazık ki bu kitap basılma aşamasındayken Hrant Dink 19 Ocak 2007'de öldürüldü.)

Topuz'un değerlendirmesiyle "Bu cinayet bizde global terörün ilk uygulamasıdır..... sola karşı tezgâhlanan stratejinin ilk ürünüdür."¹³ Azınlıklar politikasının sürekliliği ise 1920'lerin başında "nüfus mübadelesi" sırasında Müslüman olmayanlara ait büyük ticari çiftliklerin fazla parçalanmadan Türkler tarafından devralınmasından¹⁴ başlayarak, 1942'de Varlık Vergisi'yle ve 1955'teki 6-7 Eylül olaylarında dükkân ve evlerinin talan edilmesiyle sürmüştür.

2. ABD Yörüngesine Giriş: 1950-1959

Kalkınma stratejisi

Siyasi iktidarlar II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin ABD yörüngesine girmesine karar verdi; böylece iktisat politikalarının ABD, IMF ve Dünya Bankası tarafından belirlenmesine başlandı. 1949'da Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'ndan (Dünya Bankası) bir kalkınma modeli istendi. Mr. James Barker başkanlığında Amerikalı uzman grubunun hazırladığı kalkınma raporuna göre Türkiye'nin önceliği tarım olmalıydı; soba, pompa, çekiç, testere gibi basit aletler üretebilir; tuğlacılık, camcılık, dericilik, çanak-çömlekçilik gibi işlerle uğraşabilirdi; ama dokumacılık dahil başka sanayi işletmeleri kurulmamalıydı. 19. yüzyılın "görelî avantajlar" kuramına göre az gelişmiş ülkeler sanayi yatırımı yapmamalıydı.¹⁵ O güne kadar devlet eliyle yapılan sanayi işletmeleri hemen tasfiye edilmeli; demiryollarının yerine karayollarına öncelik verilmeliydi.

1950'lerde ABD ve Dünya Bankası az gelişmiş ülkelerin önce traktör kullanarak tarım sektörünü "modernleştirip", daha

13 Topuz, Hıfzı (2006), *Buşın Öne Eğilmesin Sabahattin Ali'nin Romanı*, Remzi Kitabevi, s. 8.

14 Hinderink, J.; Kıray, M. B. (1970), *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Praeger Publishers, s. 18-19.

15 Bu konu kitabın birinci bölümünde işlenmiştir.

sonra tarım ürünleri ihracatına öncelik tanıyarak, kalkınabileceklerini savunuyordu. Azgelişmiş ülkeler dış ticaretlerini ve yabancı sermaye girişini de serbestleştirmeliydi. Marshall Planı ile birlikte ABD, Türkiye'ye borç vermeye başladı. Biz de bu ülkenin artık kullanmadığı birinci nesilden kalma traktörleri borç verilen dolarlarla almaya başladık. Traktörleşmeden en çok büyük toprak sahipleri (600 + dönüm toprağı olanlar) yararlandı. 1948'de 2000 olan traktör sayısı, on yıl içinde 40.000 arttı. Tanktan bozma traktörler, toprağı çok derin yaralıyordu; etkisi yirmi yıl sonra keşfedilecek toprak erozyonu başlamıştı. Traktörle meralarımız yok edildi, dağ taş sürüldü; traktörlenen büyük toprak sahipleri, küçük köylülüğü topraksızlaştırarak, kentlere doğru sürdü. 1950 öncesi on yılda kent nüfusu % 21 artmışken, 1950-1960 arasında % 79 arttı. Kentlerde sanayi olmadığı için topraksızlaşan köylülerin şanslıları inşaat işçisi oldu; diğerleri işsizler ordusuna katıldı.¹⁶

ABD "yiyecek yardımı" adı altında düşük fiyatla tarımsal ürün satarak üretim fazlalıklarından kurtuluyordu. Ama, "yiyecek yardımı"yla gelen buğdayın, üreticiyi yıkıma uğratmaması için hükümetler yüksek taban fiyat politikası uygulamak zorunda kalıyordu, bunu da para basarak ve daha fazla borç alarak yaptılar. Gelişmiş ülkelerden farklı olarak, Türkiye ve diğer azgelişmiş ülkeler, 1950'lerde yabancı tarımsal ürünlerin ülkeye girişine karşı gümrük duvarları koyamıyordu; çünkü ABD, kendisinin uygulamadığı serbest ticareti bizlere dayatıyordu. Bu politikaların uygulanmaya başlanmasından 20 yıl sonra, II. Dünya Savaşı sonrası yiyecekte kendine yeten azgelişmiş ülkelerin çoğu buğday ithalatına bağımlı hale geldi.¹⁷

ABD'nin bize önerdiği kalkınma stratejisi Avrupa'nın sütçüsü, manavı olmak ve diğer tarım ürünlerimizi onlara satmaktır.

16 Köymen, Oya (1999), "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları.

17 Bu konu ayrıntılı olarak dördüncü bölümün "ABD Tarım Politikası" altbölümünde (s. 211) ele alınmıştır.

Oysa bu dönemde Avrupa bir yandan kendi tarımını başka ülkelere karşı koruyor, öte yandan da dünyaya süt, sebze ve diğer tarım ürünleri satabilecek büyük ölçekli tarım işletmeleri kuruyor; süt göllerini, tereyağ dağlarını ne yapacağını bilemiyor-du. Tabii biz de kimsenin sütçüsü, manavı olmadığımız gibi gelişmiş ülkelere aldığımız borç parayla ABD ve Avrupa'dan tarım ürünleri almayı sürdürüyorduk.

1958'e gelindiğinde dış borçlarımızı ödeyemez duruma gel-miştik. Yani bizim için ABD'nin önerdiği kalkınma stratejisi, bırakalım kalkınmayı, Türkiye'yi büyük bir borç batağına sok-muştu. Bir ülke borcunu nasıl öder? Başka ülkelere mal satarak. O ülkeler bizim ürünlerimizi almayınca ne olur? Türkiye döviz kazanamaz ve dolar borçlarını ödeyemez olur. Varsayalım ki, sa-nayileşmiş ülkelere tarım ürünleri satabildik. Sanayi mallarına göre, tarımsal fiyatlar her zaman daha düşük olduğu için gene de borç ödemek zor olurdu.

IMF'nin bastırmasıyla 1958'de büyük bir devalüasyon oldu; Türk parasının değeri dolar karşısında düşürüldü; dolar 2,5 kat pahalandı. Borç ödemeleri daha zorlaştı. Bu koşullarda dahi IMF ithalatın daha da serbestleşmesini sağladı. Yani bize mal satmaya doymuyorlardı ve bu malları da gene borç vererek satı-yor, borcumuzu borçla ödetiyor ve faiz geliri kazanıyorlardı.

II. Dünya Savaşı sonrası kapitalist dünyanın lideri ABD'nin dünya politikası

II. Dünya Savaşı sonrasında sosyalist rejimler dünya nüfusu-nun üçte birini kapsıyordu. (Rusya 1917'de, Çin 1949'da dünya kapitalist sisteminden kopmuştu.) ABD'nin başını çektiği kapi-talist sistem ile Rusya ve Çin'in etkili olduğu sosyalist sistem, geri kalmış ülkeler ile bağımsızlıklarını yeni kazanmakta olan özellikle Afrika ülkelerini, kendi sistemlerine kazanmak ama-cıyla kıyasıya bir rekabet içindeydi. Sosyalist sistem sözcüleri, geri ülkelerin sosyalizmle hızla kalkınabileceklerini ve kapita-list sistemdeki eşitsizliklerin olmayacağını savunurken; kapi-

talist sistemin sözcüleri devlet müdahalesi olmaksızın “pazar ekonomisi”yle kalkınmanın mümkün olduğunu savunuyordu. ABD dış politikası ise sosyalizmin yayılmasını engellemek için sosyalist rejimleri kuşatma politikası güdüyordu. Bunun için NATO askeri paktını kurdu ve sosyalizme karşı Soğuk Savaş dönemini başlattı.

İdeolojik olarak da “komünizm”, kendilerini “hür dünya” olarak nitelendiren kapitalizmin en büyük düşmanı ilan edildi. Yani bir yanda, ABD’nin başını çektiği özgürlük, demokrasi, hür teşebbüs; karşılarında ise “şeytan imparatorluğu” olarak niteledikleri, “dinsiz, kutsal aile değerlerine saygısız, özel mülkiyet ve teşebbüse karşı, planlı kalkınmayı savunan totaliter sosyalist rejimler” vardı. Sosyalist rejimler “Müslüman-yeşil ve anti-komünist bir çemberle” kuşatılmalıydı. Bu bakımdan Türkiye gibi, sosyalist Rusya’ya (SSCB-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) komşu bir ülkenin özel önemi vardı. ABD dünyayı böyle görüyor ve görülmesini istiyordu. Eğer ABD cephesinde yer alınacaksa bu açıkça gösterilmeliydi; ancak bundan sonra silah ve yiyecek yardımı yapabilir; borç verebilirdi.

Dünyada demokrasinin baş savunucusu olduğunu söyleyen ABD’nin demokrasiden anladığı çok partili rejimlere geçti. Ama bir sorun vardı. Geri kalmış ülkelerin kırsal kesimlerinde yaşayan “cahil halkları” seçimlerde hangi partiye oy verecekti? Ya kazara ABD karşıtı partileri iktidara taşırlarsa ne olacaktı? Böyle bir durumun ortaya çıkmaması için sağcı partiler desteklenecek, bunlar yoğun bir antikomünizm propagandası yürütecek; bu süreçte “din” teması kullanılacak, komünizmin “dinsizliği” ve “vatan hainliği” ileri sürülecekti. Dinci ve milliyetçi örgütlenmeler desteklenecekti, solculara nefes aldırılmayacaktı. Öyle de yapıldı.

Çok partili siyasi rejime geçiş

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1923’ten 1950’ye kadar siyasi rejimi, tek parti (CHP), tek lidere (Atatürk ve sonra İnönü)

dayanıyordu. Türkiye, II. Dünya Savaşı'na katılmadığı halde, her an savaşa çekilme tehlikesine karşı, sanki savaştaymış gibi politikalar yürütmek zorundaydı; büyük bir ordunun beslenmesi, yiyecek stoklarının yapılması politikaları sırasında özellikle yoksul köylü, hem uzun yıllar askere alındığı, hem de tarımsal ürünlerinin düşük fiyatla zoralımına gidildiği için CHP'yi, ağaları kollayan parti olarak görüyordu; ayrıca CHP "jandarma baskısı" demekti.

Savaş sonrasında ABD'nin "çok partili rejime geçin" bastırması ortaya çıkınca, CHP oy deposu olarak gördüğü köylüyü kazanmak için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu çıkarmaya girişti. Topraksız ve yoksul köylüye toprak dağıtımını öngören bu yasaya göre kimi büyük ağa toprakları da kamulaştırılabilecekti. İşte bu kanunu çıkarma sürecinde CHP'li milletvekillerinden, kendisi de Egeli büyük toprak sahibi olan Adnan Menderes ve arkadaşları, CHP'yi ve bu kanunu komünizmin yolunu açmakla suçlayarak büyük bir muhalefete giriştiler; bu muhalefetten Demokrat Parti (7 Ocak 1946) doğdu. Toprak kanunu ise iyice güdükleşmiş bir halde 11 Haziran 1945'te kabul edildi.

Türkiye'nin ilk çok partili seçimi 21 Temmuz 1946'da yapıldı.¹⁸ CHP gene iktidarı aldı ama, DP bu seçimde baskı ve yolsuzluklar yapıldığını ileri sürdü. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP büyük bir patlama yaparak 408 sandalyeyle tek başına iktidara geldi (Menderes hükümeti).

Mart 1947'de Türk-Amerikan Dostluk Derneği kurulmuş; Mayıs 1947'de Amerikan Askeri Yardım Kurulu, ABD filosuyla İstanbul'a gelmiş ve büyük törenlerle karşılanmıştı. Mayıs 1947'de Kara Kuvvetleri üniformaları ABD modeline göre değiştirilmiş, askeri gruplar eğitim, bilgi-görgü vb. için ABD'ye gitmeye başlamıştı. Ama 16 Eylül 1950'de Türkiye'nin NATO'ya girme başvurusu reddedilmişti. Bunun üzerine DP hükümeti ABD'ye sadakatini kanıtlamak amacıyla aynı yıl "komünist

18 CHP 396, DP 65 milletvekili çıkardı.

Kuzey Kore'ye karşı" ABD ordusunun yanında çarpışmak üzere Kore'ye asker gönderdi.¹⁹ Bunun da etkisiyle 22 Ekim 1951'de Türkiye NATO'ya kabul edildi.

1955'te ABD'ye İncirlik üssü verildi. 1958'de ABD, yükselen bağımsızlıkçı Arap milliyetçiliğine karşı kendinden yana Lübnan Hristiyan hükümetini desteklemek amacıyla askerlerini İncirlik'ten bu ülkeye yolladı. Bununla da yetinmeyen DP hükümeti parlamentonun haberi olmadan Lübnan'a silah gönderdi.²⁰ Bu hükümet 1952'de Birleşmiş Milletler'de Fransa'nın sömürgesi Cezayir'de halka karşı uyguladığı terörün kınandığı kararın aleyhinde oy kullanmıştı. Ülkenin bağımsızlığını savunan solculara "vatan haini ve dinsiz" diyen sağcı-muhafazakâr ve "dinci" DP'nin nasıl "dinci" ve "vatansever" olduğunu en iyi gösteren dış politika kararlarıydı. (Şimdi de AKP hükümeti, DP devamı AP hükümetlerinin ABD güdümlü dış politika çizgisini aynen koruyor.)

1950-1957 arasında Türk Milli Emniyeti'ne (MİT) CIA gizlice para göndermeye başladı. Gene 1952-1974 arasında Amerikan Askeri Yardım Heyeti ile aynı binada çalışan Özel Harp Dairesi, CIA tarafından örgütlendi ve ABD her yıl bu gizli örgütlenmeye 1 milyon dolar ödedi; bundan ne hükümetlerin, ne de parlamentonun haberi vardı.²¹

19 Türk Barışseverler Cemiyeti, TBMM'ye Kore Savaşı'na asker gönderilmesine karşı çıkan bir telgraf gönderdiği için Behice Boran ve arkadaşları 15 ay hapis cezasına çarptırıldı.

20 6 Eylül 2006'da TV'de HaberTürk akşam haberlerinde Lübnan'a silah sevkiyatında görev almış olan bir askeri pilot şunları anlattı: Etimesgut'tan Lübnan'a iki tonluk kargo uçaklarıyla 85 sefer yapılmış. Pilotlara yiyecek gönderildiği söylenmiş. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu havaalanına gelerek ilk sevkiyatlarda bizzat bulunmuş. Daha sonra Beyrut Havaalanı Müslümanların eline geçince Türkiye'den gelen bir uçağa el konmuş, böylece pilotlar kargonun silah olduğunu öğrenmiş. Ayrıca bu konuda bkz. Altınöğlü, Garbis, "Türkiye'nin İkinci Lübnan Seferi", 1-3 Eylül 2006, <http://istanbul.indymedia.org>. Bu makalede 1939-2006 arasında Türkiye'nin dış müdahalelerinin ve ABD ile ilişkilerinin dökümü de yapılmıştır.

21 Ecevit'in açıklamaları, *Cumhuriyet*, 1 Şubat 2006.

Soğuk Savaş ideolojisini ve stratejisini benimseyen DP, sosyalistlere karşı çok haşındı; sosyalistleri yargılamakta kullanılan 141-142 maddelerindeki²² cezalar 3 kat ağırlaştırıldı; “1951-1952 Tutuklamaları” olarak anılan tutuklamalarla sosyalistler hapse atıldı. Her türlü sol kitabın yayımlanması yasaklandı. Türkiye ABD’nin tam da istediği gibi sol ayağı olmayan, topal ve çorak bir “demokrasiyi” yaşamaya başladı. Menderes diğer yandan da dini duyguları körükleyip işi, Atatürk’e düşmanlığı ile bilinen Saidi Kürdi Nursi’nin sırtını sıvazlamaya ve TBMM’de milletvekillerine “Siz isterseniz hilafeti bile geri getirebilirsiniz,” demeye kadar varırmıştı.

1960’lara doğru ana muhalefet partisinin (CHP) eleştirilerine karşı Menderes hükümeti çok sert tavır almaya başladı; 18 Nisan 1960’da TBMM Tahkikat Komisyonu²³ kuruldu. Sol siyasetin yasaklandığı 1950’lerde edebiyatçılarımız “köy romanları”nda yoksul köylülerin, ağa-tefecî baskısı altında nasıl ezildiklerini anlatan eserleri dolayısıyla soruşturmalara uğradılar ve hapse atıldılar. 1950-1975 arasında Anadolu kırsal kesimini konu edinen romanlarda köy,

Yoksulluğun, cehaletin, ilkel yaşam koşullarının hüküm sürdüğü, insanların sömürüldüğü bir yerleşim alanıdır. Kasaba..... egemen sınıfın o bölgedeki güç merkezidir. Bundan ötürü köylü açısından kasaba karakol, dayak, işkence, hapis-hane demektir..... Köy yabancı doğa ile kasaba arasında yer

22 Solculara karşı kullanılan 141. ve 142. maddeler, var olan düzeni yıkıp, “bir toplumsal sınıfın diğerleri üzerinde tahakküm kurmaya teşebbüs” suçlamasını getiriyordu. 1926 yılında İtalyan Ceza Kanunu’ndan alınan bu maddeler, 1938’de yapılan değişiklikle düşünceyi de cezalandırır hale geldi. Sovyetler Birliği’nin yıkılmasından sonra 1991’de Özal zamanında bu maddeler kaldırıldı, yerine getirilen Terörle Mücadele Yasası’na benzer içerikli maddeler kondu.

23 Tahkikat Komisyonu’nun savcı ve hâkim işlevleri vardı. Yaptığı işler şunlardı: Yayın yasaklamak, soruşturma için her türlü evraka el koymak, siyasi faaliyet için önleyici karar almak; bunlar kesindi ve itiraz merci yoktu. Karara karşı çıkanlara 1-3 yıl hapis öngörülüyordu. Çalışmalarını gizli yürüten komisyon hakkında yayın yapılması da yasaktı.

alır, çünkü kasabanın erişebileceği, denetleyebileceği ama gücünü ve baskısını sürekli uygulayamadığı bir mekândır. Bununla birlikte bir kolu kasabada olan ağanın egemen olduğu bir bölgedir. Özgürlük ve güven yabancı doğada bulunur ancak. Köyü jandarmasıyla denetim altında tutabilen, baskı uygulayabilen yönetici sınıf, yabancı doğaya ulaşamaz kolay kolay..... Köylü güvende olmak için dağa kaçar, ağa kasabaya sığınır. Çünkü Dadaloğlu'nun dediği gibi "Ferman padişahın, dağlar bizimdir." Yaşar Kemal dağlardan yanadır, Kemal Tahir fermandan yana.²⁴

1950'lerin sonlarına doğru iktidarın baskılarına karşı üniversite öğrenci hareketleri başladı; hükümet çok sert davrandı. İstanbul, Beyazıt'taki gösteri sırasında öğrenci Turan Emeksiz'in 28 Nisan 1960'ta polis kurşunuyla öldürülmesinin ardından daha büyük öğrenci hareketlerinin olmasından korkan hükümet, İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan etti; ama öğrenci hareketleri sürdü. İşte bu ortamda 27 Mayıs 1960 askeri darbesine gelindi.

3. İlk Darbe (27 Mayıs 1960) Sonrası: 1960-1969

İkinci sanayileşme denemesi

IMF'nin 1950'ler için "tarıma öncelik" verilen kalkınma stratejisi, 1958 devalüasyonu ve Türkiye'nin borçlarını ödeyemez hale gelmesiyle iflas etmişti. 1960'lar için gene IMF önerisiyle "ithal ikameci sanayileşme" stratejisi benimsendi. Bunun anlamı daha önce ithal edilen sanayi mallarının ara parçalarının ithal edilerek Türkiye'de montajının yapılmasıydı. Yani artık otomobil ithal edilmeyecek, parçaları ithal edilip montajı yapılacaktı. 1963'te beş yıllık planlı kalkınmayla birlikte iç pazar da yabancı malların rekabetinden yüksek gümrük duvarlarıyla korunmaya başlandı. İkinci sanayileşme stratejisi, 1930'larda devlet öncülü-

24 Moran, Berna (1991), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, cilt 2, İletişim Yayınları, s. 242.

gündeki ilk sanayileşme hamlesinden farklıydı. İlk sanayileşme döneminde hem tüketim malları, hem de ağır sanayi yatırımları yapılmış ve bu iki sektörün birbirini desteklemesi planlanmıştı. Diğer bir deyişle ağır sanayi, öbür sanayilere girdi sağlıyordu. İkinci sanayileşme denemesinde özel sektöre öncülük tanınmasının yanı sıra, sanayi girdilerinin önemli bir bölümü ithalatla karşılanıyordu.

Özel sektör birçok bakımdan teşvik edildi; vergi ve sanayi girdilerine gümrük indirimleri, iktisadi devlet kurumlarının ucuz girdi sağlaması (bu kurumların zararlarının % 50'den fazlası ucuz girdi politikasından kaynaklandı); ithalattan yüksek gümrük vergisi alınması, özel sektörün ürettiği malların yüksek fiyat ve kârla satılması anlamına geliyordu. Az sayıda firma tarafından kurulan montaj sanayisinin, girdileri bakımından dışa bağımlılığına ilişkin iki örnek verelim: 1968-1977 döneminde dokuma sanayisi 1 milyar 750 doları girdi ithalatı için harcarken, ihracatından 900 milyon dolar kazanmıştı. Pastörize süt üretim maliyetinin % 65'i ithal edilen özel paketlenme malzemesiydi.

Montaj sanayisi, iç pazara dönük küçük çaplı kurulduğundan çok sınırlı, o da zararına ihracat yapıp döviz kazanabiliyordu. Ama iç piyasada yüksek fiyatla satış yapılabilmesi, ihracattan kaynaklanan zararı fazlasıyla karşılıyordu. Örneğin birim üretim maliyeti 340 dolar olan bir buzdolabı, iç piyasada 440, dış piyasada 191 dolardan satılıyordu. Benzer durum diğer dayanıklı tüketim malları için de söz konusuydu. Montaj sanayisinin küçük çaplı kurulmasının bir sonucu da işsizliği emme kapasitesinin sınırlı olmasıydı. Haziran 1963'te Almanya ile yapılan anlaşmalar sonucu bu ülkeye işçi göçü başlayınca istihdam baskısı biraz hafifledi ve işçilerin ailelerine yolladığı dövizden de ithalat ve dış borç ödemek için yararlandı.

Bu kez sanayi girdilerinin ithalatı nedeniyle dış borçlanma hızla artıyordu ve gene borç ödemede zorluklar yaşanmaya başlandı. IMF'nin önerisiyle 10 Ağustos 1970'te devalüasyon yapıldı; dolar 9 TL'den 15 TL'ye çıktı. IMF aklına göre, Türk parası

dolara göre değer kaybedince ihracat artacak, pahalı dolar ithalatı azalacak, böylece daha çok dolar kazanıp, borçlarımızı ödeyebilecektik. Ayrıca ithalatın daha da serbestleştirilmesi öneriliyordu. IMF'nin önerdiği “maliyeti düşürün” talimatının hedefi ise aslında işçi ücretlerinin düşürülmesiydi; asla kâr oranlarının değil.

Sol muhalefetin ortaya çıkışı

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra ordu, ülkeyi Milli Birlik Komitesi (MBK) aracılığıyla idare etmeye başladı. Haziran 1960'ta DP'nin önde gelenleri Yassıada'da yargılandı. 16-17 Eylül 1961'de DP hükümetinin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Başbakan Adnan Menderes idam edildiler.²⁵

1961 Anayasası, halkoylamasıyla (% 61,5) kabul edildi. Bu anayasa özgürlükler ve demokrasi bakımından önemli kazanımların yanında, ordunun siyasetteki ağırlığını kurumlaştıran Milli Güvenlik Konseyi adlı kuruluşu da getirdi. Önemli kararlar sivil-asker bileşiminden oluşan bu konseyden geçmeye başladı. İkincisi, Ocak 1961'de parlamento kararıyla Ordu Yardımlaşma Kurumu kuruldu. (OYAK 1980 sonrası Türkiye'nin en büyük holdingleri arasına girecektir.) Kısaca, ordu siyasi ve iktisadi ayrıcalıklar edinmiş oldu.

25 Ekim 1961 genel seçimlerinin ardından askeri rejim sona erdi. CHP-AP koalisyon hükümetinde başbakan İsmet İnönü'ydü. Ocak 1961'de izne tabi olmaksızın siyasi parti kurmak serbest bırakılınca, aralarında Türkiye İşçi Partisi'nin de (TİP/1961) olduğu 14 parti kuruldu. Demirel 1964'te Adalet Partisi'nin (AP) genel başkanı oldu ve hemen “bu anayasa ile memleket idare edilmez” diye propagandaya başladı. Demirel'in

25 DP'nin devamı olan Adalet Partisi'nin lideri Demirel, 6 Mayıs 1972'de idam edilen Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idamlarının mecliste oylanması sırasında, kürsüden eliyle 3 işareti yaparak 3-3 diyordu; Mendereslerin intikamı alınıyordu. *Birgün*, 6 Mayıs 2006.

paraşütle siyasete girişinde ABD Başkanı Johnson ile çekilmiş fotoğrafının gazetelerde basılması ve dağıtılması etkili oldu. ABD'nin tuttuğu adam imajının yanı sıra, DP iktidarında Devlet Su İşleri'nde çalışmasını "Barajlar Kralı" olarak kullandı, ayrıca halktan biri olduğunu göstermek için de "Çoban Sülü" lakabından yararlandı.

1960'lar yasal sol muhalefetin ortaya çıkışına tanık oldu. Doğan Avcıoğlu'nun haftalık muhalif sol dergisi *Yön*, 531 aydının ortak bildirisiyle yayın hayatına girdi (1961-1967). TİP'e 1963'te Mehmet Ali Aybar, Behice Boran ve Sadun Aren'in katılmasından sonra sol aydınlar bu partiyi daha çok desteklemeye başladı; TİP, 1965 genel seçimlerinde 15 milletvekilliği kazandı.²⁶ Mihri Belli çizgisinde Milli Demokratik Devrim'i savunan *Türk Solu* (1967) dergisi antiemperyalizm çerçevesinde Türkiye'de demokratik devrimin asker-sivil aydınların öncülüğünde gerçekleşeceğini savunurken, TİP'in çizgisi işçi sınıfı öncülüğünde sosyalist devrimdi.

ABD, 1962'de Barış Gönüllüleri Türkiye Bürosu'nu kurdu. ABD'li gençler köylere dağılıp görünüşte köylülerin yaşam biçimlerini inceleyip onlara ABD'nin dost olduğunu anlatıyordu. Aslında anketler yapıp "Köyün en nüfuzlu kişisi kim?" sorusunun yanıtını arıyorlardı: İmam mı, öğretmen mi? Yoksa başka birisi mi? Bu bilgiler ABD'nin Türkiye planları bakımından önemliydi.

1960'lar öğrenci hareketlerinin yanı sıra grev hakkı için büyük işçi mitinglerine de tanık oldu. Türk-İş bir yandan 100.000 işçinin katıldığı Saraçhane gösterisini düzenlerken (1961), diğer yandan da "komünizmi telin/lanetleme" mitingleri yapıyordu (1962). 1963'te TBMM'de Komünizmle Mücadele Komisyonu kuruldu. Ayrıca Komünizmle Mücadele Derneği üyeleri TİP kongrelerine, solcu öğrencilere ve aydınlara saldırmayı sürdürüyordu. TBMM'de bile TİP'li milletvekilleri saldırıya uğrayıp,

²⁶ Bu seçimde AP oyların % 52'sini alarak tek başına iktidar oldu; TİP oyların % 2,9'unu (276.000) aldı.

dövülüyordu. Kısaca 1960'ların ilk yarısında Türkiye'de henüz sol yayınlar bile yokken²⁷ ve özgürlüklerin genişlediği zamanlar olarak anılan bu dönemde de Sol'a karşı ideolojik ve fiili saldırılar sürdü ve davalar hiç eksik olmadı.²⁸ ABD'nin has dostu ve Sağ'ın simge ismi Demirel ve bakanlarının söylediği bazı veciz cümleler şöyleydi: "Bize plan değil, pilav lazım..... Ortanın Solu, Moskova yolu..... İmam Hatip Okulları kalkınmamız için gereklidir..... Türkiye'de Amerikan üssü yok, tesisi var."

1967'den başlayarak toplumsal muhalefete saldırıların arttığı görülür. Bu yıl Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kuruldu; ABD 6. Filosu askerleri yoğun öğrenci protestoları nedeniyle karaya çıkamadı ve TİP destekli ilk Doğu Mitingi yapıldı. Elbistan'da Alevi-Sünni çatışmasında 35 kişi yaralandı. Bu arada Demirel hükümeti İmam Hatiplilere üniversiteye girme hakkı tanıdı.

1968-1969 yıllarında öğrenci eylemleri yoğunlaştı. 1963'de polis İTÜ öğrenci yurdunu bastı ve öğrenci Vedat Demircioğlu öldürüldü; kasımdaki İTÜ'nün açılışında sağcı-solcu öğrenci çatışmasında 50 kişi yaralandı ve öğrenci lideri Deniz Gezmiş'in tutuklanmasının ardından üniversitelerde boykotlar ve işgaller yaygınlaştı. Ocak 1968'de ABD Büyükelçisi Kommer'in arabası ODTÜ'de yakıldı. Şubat 1969'da gene ABD 6. Filosu'nun İstanbul'a gelmesiyle 50.000 kişiyi bulan Taksim mitinginde polisin yanı sıra, *Bugün* gazetesinin sahibi Mehmet Şevki Eyyi'nin kışkırttığı dinciler 6. Filo'ya bakarak namaz kılıp, "Allah, Allah" diye bağırarak öğrencilere saldırdı. Bombalar patladı; 2 kişi öldü, 200 kişi yaralandı. Bu olay Türkiye sol tarihine "Kanlı Pazar" olarak geçti. Demirel hükümetinin İçişleri Bakanı Faruk Sükan

27 1933'te Marx'ın *Capital* adlı eserinin özet çevirisinden sonra ancak 1965'te eserin I. Cildi çevrilip yayımlanabildi.

28 28 Haziran 1963'te aralarında TİP üyesi Musa Anter'in de bulunduğu "12 Kürtçü komünist" tutuklandı. Sonra beraat ettiler. 24 Ağustos 1964'te Vedat Günyol ve Sabahattin Eyüboğlu gibi değerli aydınlar Babeuf'ten çeviri yaptılar diye dava açıldı; kitap toplatıldı; 8 Mart 1966'da komünizmi propagandası yapıyor diye Orhan Kemal tutuklandı. Bu liste uzayıp gider.

ise gazetelere “Olayların hazırlayıcısı komünistlerdir,” diye de meç veriyordu.²⁹ Bu arada Komünizmle Mücadele Derneği ve Milli Türk Talebe Birliği “Bayrağa Saygı, Müslüman Türkiye ve Allahsızlara Ölüm” mitingleri düzenliyordu.

1960’larda TİP ilk kez seçim konuşmalarında radyodan işçi ve yoksul köylülere seslenerek “sömürü” sözcüğünü kullanırken, aynı zamanda ABD ve emperyalizm karşıtı mücadelesini de sürdürüyordu. Özellikle 1960’ların ikinci yarısından itibaren yükselen öğrenci hareketi ise Milli Demokratik Devrim düşüncesi-nin etkisinde, emperyalizm karşıtı “bağımsız Türkiye” hedefine kilitlenmişti. Öte yandan, “Ortanın Solu” sloganını benimseyen CHP, 1969 seçim çalışmalarında Ecevit’in ağzından “Toprak işleyenin, su kullananın” sloganı duyuluyordu. Demirel 1969 seçimlerinde % 46,5 oy alarak yeniden tek başına iktidar oldu.

Büyük ölçüde hükümetlerin desteklediği sağcı grupların, Sol’a karşı “din elden gidiyor” temasını yoğun olarak kullandığı görülür. Her türlü Sol’a “komünist” damgası vurulup, komşumuz Sovyetler Birliği’ndeki düzene sürekli gönderme yapılır. Demirel’in, Ecevit’e karşı bile “Moskova yolunda” olduğu suçlamasını getirmesi Sağ’ın nasıl bir cadı kazanı kaynattığını göstermektedir. Gene 1960’larda “Komünizmle Mücadele Kutsaldır” diyen Türkeş, 1969’da MHP genel başkanı olduktan sonra asıl etkinliğini Ülkü Ocaklı komandolarıyla 1970’lerde gösterecektir.

4. İkinci Darbe (12 Mart 1971) Sonrası: 1970-1979

Türkiye’de ve dünyada kriz yılları

Vietnam Savaşı’nın ABD’nin yenilgisiyle bittiği 1973’te, petrol üreten Üçüncü Dünya Ülkeleri’nin örgütü OPEC, petrol üretimini kısıtlayarak fiyatı artırır.³⁰ Bunun üzerine Batı dünyasında kızılca kıyamet kopar ve bir dünya bunalımına girildiği

²⁹ Targan, Sönmez, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 2006.

³⁰ Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC) 1961’de kuruldu.

açıklanır. Çünkü 1950 sonrası Batı refahının temeli ucuz petrole dayanıyordu. Petrol fiyatı artınca, kârlarda bir “sıkışma” yaşanır, derhal üretim kısıtlanıp, işsizlik yaratılır, ürün fiyatları artırılır. Yeni bunalıma bir de ad bulunur: “stagflasyon” (stag/nasyon: Üretimin daralması ve işsizliğin artması; en/flasyon: Fiyatların artması). Bunalımın faturası OPEC’e çıkarılır. Oysa, bu yıla kadar, ABD’nin gücü sayesinde petrol üreten ülkelere hep düşük fiyatlar dayatılmıştı.

Kendisine “yeni sağ” diyen ve Milton Friedman’ı bayrak edinen neoklasik iktisatçılara göre dünya bunalımının suçlusu bellidir: II. Dünya Savaşı’ndan sonra Keynesçi politikaları uygulayarak sosyal harcamaları artıran devletler ile sendikalarda örgütlenerek, ücretlerini yükselten işçiler. Onlara göre çözüm, sosyal devletin yok edilmesi, devletin elindeki varlıkların özelleştirilmesi ve sendikasızlaştırmadır. Devlet işletmeleri, *doğaları gereği verimsiz, özel sektör ise doğası gereği verimli* çalıştığı, yani kıt kaynakların en iyi kullanımını sağladığı için, her şey özelleşmeli ki, ülke bütününde verimlilik artsın ve böylece ülkeler bunalımdan çıkıp, refaha erebilsin.

Bu dönüşümün Türkiye’ye yansıması IMF’nin yeni iktisadi strateji önerisinde somutlaştı. Artık ithal ikameci sanayileşme ve korumacılık bırakılmalı, yerine serbest ticaret eşliğinde ihracata öncelik verilmeliydi. Anlatılan öykü şöyleydi: Türkiye en ucuza üretebildiği malları üretsin, işçi ücretlerini daha da düşürsün ki, dünya piyasalarına bu malları satabilsin, döviz kazansın ve dış borçlarını ödeyebilsin.

Demirel hükümeti işçi ücretlerini düşürebilmek için yeni bir sendikalar kanunu ile Tedbirler Kanunu’nu meclisten geçirdi; 150.000 işçinin 15-16 Haziran 1970’te bu yasayı protesto etmesinin ardından İstanbul ve İzmit’de sıkıyönetim ilan edildi. 12 Mart 1971 askeri darbesiyle birlikte IMF reçeteleri uygulanmaya kondu. 1976’ya gelindiğinde reel ücretler 1970 seviyesine düşürülmüştü. Dünya Bankası bile bu düşüşü “olağanüstü” bulmuştu.

Ağustos 1971’de 86 holdingin kurduğu Türk Sanayicileri ve

İş Adamları Derneği'nin (TÜSİAD) gazetelerde ilan edilen kuruluş bildirisinde "Hür teşebbüs, iktisadi hayatın dayanağı ve demokratik rejimin teminatıdır," dendiikten sonra "Çağdaş Batı dünyasının ekonomik ve toplumsal gelişmelerine yetişmek için gerekli sınaî ve ticarî çalışmaların yalnız istikrarlı bir ortamda var olabileceği açıktır. Bunun için halkın bütünlüğünü bölücü tutumları her şekilde tehlikeli bulmaktayız," değerlendirmesinden sonra "Özgürlük Kutsaldır" diye bitiyordu.³¹ Aslında TÜSİAD kurucularından İbrahim Bodur yıllar sonra bu kuruluşu solcularla mücadele amacıyla kurduklarını açıklayacaktır:

1970'li yıllarda ise sol fikirler, anarşi, Çetin Altan gibi etkin sosyalist yazarlar çok popülerdi. Belli başlı basın, solcu köşe yazarları yoluyla sanayiciye, işadamaına aşırı yükleniyordu. Kapitalist, işçi düşmanı gibi suçlamalarla ağır muhalefet yapıyorlardı..... Amacımız bu tür basına ve yazarlara karşı nasıl bir strateji uygulayacağımızı belirlemektir. Basın kuruluşlarına yönelik reklam stratejilerini TÜSİAD çatısı altında birlikte oluşturalım istedik.³²

TÜSİAD'ın özgürlük ve istikrardan ne anladığını yayın organları *Görüş* şöyle açıklıyor. Asgari ücret saptamasının ve sendikaların "serbest rekabet" ilkesini bozduğunu belirterek:

Asgari ücretler, asgari gelir grupları için yararlı değil, zararlıdır. Çünkü asgari ücret örneğin ayda 5400 TL olarak saptandığı zaman sadece 4000 TL'ye çalışmaya razı olan kimseler işe alınmazlar ve işveren 5400-4000 arasındaki 1400 lirayı sübvansiyon olarak verirse işe alınabilirler. Bu durum..... işlerin daha fazla maliyetle yapılması sonucunu doğurur.³³

Koç Holding'den Metin İplikçi'ye göre ise: "Her insan müteşebbis olamaz. Bu da bir Allah vergisidir. Her toplumun sanat-kâra ihtiyacı olduğu gibi, müteşebbise de, hatta fazlasıyla ihtiyacı vardır."³⁴ Kısaca, özel sektör "istikrar" adına askeri müdahaleyi

31 *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1971.

32 *Hürriyet*, 5 Mayıs 2002.

33 *Görüş*, Eylül-Ekim 1980.

34 *Günaydın*, 12 Aralık 1980.

destekliyor; siyasi iktidardan asgari ücret saptamasının kaldırılmasını ve sendikasılaşma istiyor ve özel girişimcilerin azami kâr amacını "Allah vergisi" bir yetenek olarak açıklıyordu. Özel sektörün azami kâr peşinde koşması ile emekçilere asgari ücretin bile altında ödeme yapmak istemesi, 16. yüzyıl Avrupa'sındaki Protestan ahlak anlayışını çağrıştırıyor. Buna göre, bazı insanlar Tanrı tarafından "kâr" elde etmek için seçilmiş ve gene ilahi seçime göre emekçiler ancak yoksul kaldıkça Tanrı'ya itaat ettiklerinden onlar öyle kalmalı.³⁵ Bu görüşler emekçilere ölmeyecek kadar ücret anlamına gelen asgari ücret uygulamasının temeli olmuştu. Bu durumda Türkiye özel sektörünün 500 yıl önceki Avrupalı girişimcileri aştığını mı söylemeliyiz?

Ücretlerin dibe vurması özel sektör yatırımlarını canlandırmadığı gibi 1977'ye gelindiğinde Türkiye dış borç ödemelerini yapamaz duruma gelmişti ve bütün ihracat gelirleriyle ancak ithal petrol faturasını ödeyebiliyordu. 1978'de borçların ve faizlerin geri ödenmesinin biraz ertelenmesi karşılığında borç yükünün % 37 artışına razı oldu. Gene de borç ödemeleri için yeterli dış kaynak bulamadı. Büyüme hızı % 7,7'den (1976), % 2,7'ye düştü (1978). Bu kriz döneminde özel sektör fiyatlarını ve dolayısıyla kârlılık oranlarını düşürmemek için üretimi kısıtı, işsizlik daha da arttı.

Siyasette şiddet dönemi

1970'lerde siyasetteki şiddet dönemine ilişkin bir fikir vermek amacıyla bazı siyasi cinayetlerin dökümü Ek.1'de verilmiştir. Listede göze çarpan olguları şöylece özetleyebiliriz. Bu dönemde, tanınan solcu, sosyal demokrat, liberal demokrat aydınlar, gazeteciler, emniyet müdürleri, öğretim üyeleri ve öğrenciler hedef alınmıştır. Bunun yanı sıra sendikacılar, işçiler ve Aleviler de öldürülmüştür. Cinayetlerin büyük çoğunluğunu faşist, Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) bağlı Ülkü Ocaklılar, hükü-

35 Weber, Max (2001), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge.

metlerin ve devletin koruması altında işlemiştir. Bu cinayetlerde kendilerine komando da diyen faşistler başlıca üç yol izlemiştir: Birinci yol, tanınan aydınları sokakta kurşunlamaktır. İkincisi, Alevi ya da solcu mahallelerdeki kahveleri silahla taramak ya da rasgele belediye otobüslerine ateş açmaktır. Üçüncü yöntemleri ise, “Aleviler, solcular cami bombaladı” türü fısıltılar yayarak Sünni Müslümanları, Alevi mahallelerinde katliâm yapmaya teşvik etmektir. Bu cinayetlerin amacı sıradan insanları ve halkı korkutup sindirerek, ülkede “kardeş kavgası” başladı görünümü yaratarak 12 Eylül askeri darbesinin koşullarını hazırlamaktır.

Demirel’in, MHP ve Milliyetçi Selamet Partisi (MSP) ile kurduğu Milliyetçi Cephe (MC) hükümetlerinde yer alan Türkeş ve Erbakan, doğal olarak milliyetçi ve İslamcı güçleri korumaları altına almıştı. Aşağıda 1974-11 Eylül 1980 arasındaki kaydı bulunabilen siyasi cinayetlerin dökümü verilmiştir.³⁶

Hükümetler	Dönem	Siyasi Cinayet Sayıları
CHP-MSP; Ecevit-Erbakan	26 Ocak-17 Kasım 1974	5
Irmak azınlık hükümeti	17 Kasım 1974-31 Mart 1975	9
AP-MSP-MHP, 1. MC, Demirel-Erbakan-Türkeş	31 Mart 1975-21 Haziran 1977	350
Ecevit azınlık hükümeti	21 Haziran 1977-22 Temmuz 1977	21
Demirel, 2. MC hükümeti	22 Temmuz 1977-5 Ocak 1978	507
Ecevit-Feyzioğlu (CGP) koalisyonu	5 Ocak 1978-13 Kasım 1979 (26 Aralık 1978-13 Kasım 1979 sıkıyönetim dönemidir)	2227
Demirel (MHP-MSP destekli) hükümeti	13 Kasım 1979-11 Eylül 1980 (Sıkıyönetim dönemi)	2734
TOPLAM		5853

³⁶ Erdost, Muzaffer İlhan (2006), *Sosyalizmi Seviyorum*, Onur Yayınları, s. 40.

Tablodan çıkarabileceğimiz sonuçlar siyasi cinayetlerin giderek ivme kazanmasının yanı sıra, sıkıyönetim dönemlerinde azalma göstermemesidir. Demirel iktidarlarında 3591 kişi öldürülürken 1978-1979 Ecevit koalisyon ve aynı zamanda sıkıyönetim döneminde 2227 kişi öldürülmüştür. Cinayetlerin Demirel'in kurduğu 1. ve 2. Milliyetçi Cephe hükümetleri zamanında büyük bir sıçrama yaptığı açıkça görülmektedir.

Artık biraz tanıklıklara başvurmanın zamanı geldi. 1974'te Kıbrıs Harekâtı nedeniyle ABD, Özel Harp Dairesi'ne gizlice vermekte olduğu parayı kesince dönemin Genelkurmay Başkanı ile Özel Harp'in komutanı General Kemal Yamac,³⁷ Başbakan Ecevit'ten bu gizli örgüt için para isteyince, Ecevit ilk kez bu örgütün varlığından haberdar olduğunu söylemektedir. 1974'te henüz seri siyasi cinayetler dönemi başlamamıştı. Bu örgütün gizli silah depoları varmış ve komünizme karşı "bazı vatansever sivilleri" yani MHP'lileri ya da Ülkü Ocaklıları görevlendiriyormuş. Bu bilgileri General Sabri Yirmibeşoğlu da Iğdır'da Ecevit'in sorusu üzerine doğruluyor.³⁸

1976'da 1. MC döneminde siyasi cinayetler büyük bir artış gösterirken Ecevit, katillerin başında Ülkücülerin olduğunu açıklar; MSP'li İçişleri Bakanı Asiltürk de komandoları artık baş edilemeyen Frankeştayn'a benzetir.³⁹ Ecevit 34 kişinin öldüğü 1 Mayıs 1977'de halkın üzerine ateş açılmasından, bu örgütün sorumlu olduğunu düşünüyor ve bu konuyu gündeme getirince Demirel'in hiç rahatsızlık duymadığını belirtiyor.⁴⁰ Şimdi de 1993'te arabasıyla birlikte havaya uçurulan değerli araştırmacı gazeteci Uğur Mumcu'yu dinleyelim.

Unutmayalım, 12 Mart'ın bazı askeri savcı ve yargıçları, iddianamelerinde ve kararlarında açıkça: Ülkü Ocakları devletin

37 Kemal Yamac'ın 2006'da yayımlanan anıları vesilesiyle kontrgerilla yeniden tartışma konusu oldu.

38 Geniş bilgi için bkz. *Cumhuriyet*, 1 Şubat 2006.

39 *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1976.

40 *Cumhuriyet*, 2 Şubat 2006.

emniyet kuvvetlerine yardımcıdır, diyebildiler. Yine unutmayalım bu dönemde, bir tek askeri savcı, Ülkücü katillerin peşine düşmedi. Silahlı kuvvetlerde görevli yüzbaşılardan silahları, Ülkü Ocakları genel başkanlarının ceplerinde bulundu da kimsenin kılı bile kıpırdamadı.⁴¹ Terör ve şiddet, bir siyasal partinin kolu kanadı altında geliyor. Ülkede baştan başa bir “Nazi” kuruluşu gibi baskınlar düzenleyen, adam öldüren, terör yaratan örgütler var..... Bundan sonra “Kontrgerilla” öğretileri ve planları yürürlüğe girecektir. Bu koşullara sürükleniyoruz işte.⁴² Acaba, Ülkü Ocakları, MHP ve kanlı olaylar hakkında Milli Güvenlik Kurulu’na şimdiye kadar hiç rapor verilmiş midir? Ülkü Ocakları nasıl kurulmuştur? MHP tarafından örgütlenen “komando kampları” neden kurulmuştur..... Kimler para yardımı yapmıştır. MİT bütün bu konularda herhangi bir rapor hazırlamış mıdır? Öyle görünüyor ki, MHP eğilimli bazı kişiler MİT örgütüne sızmıştır..... MHP genel başkanı Alpaslan Türkeş, Milli Güvenlik Kurulu üyesi iken, bu konular enine boyuna tartışılabilir mi?..... Türkeş bir bakıma köşeleri tutmuştur, kendisi Milli Güvenlik Kurulu’nda, yandaşları ise güvenlik örgütlerinde..... MİT, Türkeş yanlılarından arınmalıdır..... Türkiye’de gericiliğin kaynağı ve kökeni Adalet Partisi’ndedir. MHP, Demirel’in emrinde Milliyetçi Cephe’nin “vurucu gücü”dür.⁴³..... (Güvenlik güçleri eğitim) ders notlarında “Devlet güvenliğine karşı tehditler nelerdir?” başlığı altında grevlerin devlet güvenliğine karşı “kökü içeride” tehditlerden sayıldığı belirtilmektedir. Oysa grev anayasada yer alan bir haktır..... Ders notlarında “12 Mart öncesi aşırı sol gruplar, gaye, strateji ve taktikler” başlığında sol akımlar incelenmekte, ilerici yazarların, sendikacıların ve aydınların adları verilmektedir. Bu adlardan bazılarını aktaralım; Behice Boran, Mehmet Ali Aybar, Sadun Aren, Kemal Türkler, Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, Uğur Mumcu, Yaşar Kemal..... Sol akımlar hakkında ad, soyadı ve adres bildirilerek

41 Mumcu, Uğur (2004), *Kontrgerilla Öğretileri, Bütün Yazıları*, cilt 8, 1 Ocak-30 Haziran 1977, um:ag Vakfı Yayınları; “Zahmet Olur mu?”, *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1977, s. 29.

42 *Ibid*, “Sıra Gelmedi mi?”, *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1977, s. 39.

43 *Ibid*, “Arınmak..” *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1977, s. 43-4.

verilen bu bilgiler dışında ülkemizdeki sağcı görüş ve eylemler hakkında, her nedense bu tür bilgilere yer ayrılmamıştır.⁴⁴

Mumcu, İran'da Musaddık'ın (1953), Şili'de Allende'nin (1973) devrilmelerini ve Yunanistan'da Albaylar Cuntası'nı (1967) hatırlattıktan sonra şöyle sürdürür:

CIA her ülkede değişmez bir "taktik" izler. Sağı birleştirmek ve solun kendi arasında bir birlik yaratmasını engellemek..... Solun on yıl önce Yunanistan'da olduğu gibi, seçim yoluyla iktidara geleceği anlaşılırsa buna engel olmak..... Eğer sol, bütün önlemlere karşın, Allende'nin Şili'sinde olduğu gibi iktidara gelmişse, bu iktidarı bir ihtilalle devirmek.⁴⁵ Evet her olayı CIA yaratmaz..... Fakat her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de CIA vardır ve bazı devlet kurumlarıyla iç içedir. CIA belli olaylara karışır, belli olayları saptırır, yozlaştırır. Amacı hangi ülkede olursa olsun, solun geniş bir birlik yaratarak iktidara gelmesini önlemektir..... Seçim yaklaştıkça, kitlelerde bir yılgınlık yaratma planı adım adım uygulanıyor. ⁴⁶ Bugünlerde sık sık CIA ve Kontrgerilla gibi örgütlerden söz ediyoruz. Nedeni açık. Ülkemiz seçimlere doğru, belli ki bir kargaşa ortamına sürüklenmek isteniyor. Çok partili düzen yerine 12 Mart dönemine benzer bir "otoriter" yönetim kurup sermaye çevrelerine güvence sağlamak, çoktandır gündemin ilk maddesine oturtulmuş..... "Kontrgerilla" rasgele kullandığımız bir kavram değildir. Kontrgerilla NATO üyesi ülkelerde ayaklanmaları bastırma amacıyla kurulduğu söylenen, bir gizli savunma örgütüdür..... Pentagon generalleri tarafından özel bir eğitimden geçirilen Kontrgerilla uzmanları, ABD savaş öğretileri gereği, her ülkede eyleme geçerler. Kontrgerilla'nın asker kesimi, Panama Kanalı'ndaki..... eğitim üssünde yetiştirilip, hazırlanırlar. Örgütün sivil elemanları ise Washington'da Uluslararası Polis Akademisi'nde eğitim görürler. Ülkemizde 12 Mart döneminin işkenceci elebaşları bu eğitimden geçmişlerdir. Bu işkencecilerin adları, soyadları, bugün nerede oldukları, ne iş yaptıkları bilinmektedir..... Kontrgerilla 12 Mart'tan bu

44 Ibid, "Böyle Yetiştiriyorlar," *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1977, s. 56-7.

45 Ibid, "Yaşanmadı mı?" *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1977, s. 136-37.

46 Ibid, "Yılgınlık," *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1977, s. 132-33.

yana MHP yanlısı elemanlarla doldurulmaktadır. CIA etki ve güdümünde olan Kontrgerilla İstanbul'da eski saray ve köşkler-de karargâh kurmuştur.⁴⁷

Kamuoyu "Kontrgerilla" olgusundan ilk kez 1973'te İstanbul, Ziverbey'de "Zihnibey Köşkü" olarak bilinen eski ahşap köşkte-ki işkenceli sorgulamaların basına yansmasıyla haberdar oldu. 27 dönüm arazi içinde, dokuz odalı bu köşkü MİT kullanıyor-ken; 12 Mart'ta İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Faik Türün'ün emrine veriliyor; Memduh Ünlütürk ile Turgut Sunalp⁴⁸ paşalar da Ziverbey işkence köşkünün sorumluları.⁴⁹ Köşte sorgucular "Burası Kontrgerilla teşkilatı" diye işlerine başlıyorlarmış.

12 Mart Muhtırası'nı veren komutanlar⁵⁰ tuhaf bir biçim-de muhtırayla devirdikleri Demirel'e dört general, bir amiral ve sekiz albayın emekli edilmesine ilişkin kararnameyi imza-latırlar. İşte emekli edilenlerden Tümgeneral Celil Gürkan, Kurmay Yarbay Talat Turhan ve gazeteci İlhan Selçuk, Ziverbey Köşkü'nde maruz kaldıkları işkenceleri anlatan kitaplar yazdı-

47 *Ibid*, "Oyuna Gelmek," *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1977, s. 134.

48 Sunalp, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra, 1983'te Evren'in favorisi Milliyet-çi Demokrat Parti lideri sıfatıyla, seçime girmesine izin verilen üç partiden biri olarak seçime giriyor. Başarısız olan parti 1986'da kendini feshediyor. Sunalp 3 Kasım 1985'te *Nokta* dergisine verdiği demeçte: "Kontrgerilla diye bir teşkilat yoktur. Olamaz da zaten," diyor. "Orada işkence yapılmazdı..... Yatırıp alınına su damlatmaya..... işkence deniyorsa, bunlar işkencedir, ama zulüm değildir..... Yine bir kıza copla tecavüz edildiği iddia edilmişti..... id-dia eden kız da ciddi şekilde, ağır derecede Komünistti..... Taş gibi delikanlı oğlanlar var elimizde.....yani..... bir kıza bu yoldan işkence yapacaksa, copa müracaat etmek ihtiyacını hisseder mi? Değil mi? Yani bazı şeyler var, böyle mantıkla çürütülüyor. Zihni Paşa Köşkü'nde de bir tokadın dışında hiçbir şey olmamıştır."

49 Faik Türün ile Deniz Gezmiş ve arkadaşlarına idam cezası veren Ankara Sıkıyönetim Komutanı Ali Elverdi, daha sonra Demirel'in AP'sinden meclise girmiştir.

50 Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyicioğlu, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur.

ğı için bizim de olaylardan haberimiz oldu.⁵¹ Uğur Mumcu'nun 1970'lerde yazdıkları özellikle 1990 sonrası yeniden tırmanan siyasi cinayetlere de ışık tutacaktır. 1970'lerde adını duyuran Ağca, Haluk Kırcı, İbrahim Çiftçi, Çatlı, Mahmut Yıldırım/Yeşil gibi ünlü Ülkücülerle 1990'larda da karşılaşacağız; kimilerinin, gene devlet korumasında solcuları ve Kürtleri "vatan uğruna" öldürmeyi sürdürdüğünü; kimilerinin Çiftçi gibi işadamaı olduğunu, kimilerinin MHP'den milletvekili seçildiğini göreceğiz.

1960'ların sonuna doğru sol hareketin başlıca iki ana yola ayrıştığından söz etmiştik: TİP yasal parlamenter mücadele çizgisini sürdürürken, üniversite gençliği önderlerinden Deniz Gezmiş ve arkadaşları daha radikal eylemlere girişmişti. Amaçları dağlara çıkıp köylüleri kendi davalarına kazanmaktı. Ama kısa sürede (16 Mart 1971) yakalandılar ya da Sinan Cemgil ve arkadaşları gibi dağlarda öldürüldüler. 6 Mayıs 1972'de Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan idam edildi. 12 Mart Muhtırası'ndan sonra Sol'a karşı işlenen siyasi cinayetlerin yanı sıra öldürül:meyen tanınmış sol aydınlara karşı sindirme operasyonları sürdürüldü: İlhan Selçuk, Çetin Altan, TİP Genel Başkanı Behice Boran, Sadun Aren, Fakir Baykurt, Oya Baydar, Mümtaz Soysal, Bahri Savcı, Yılmaz Güney gibi birçok aydın tutuklandı, haklarında davalar açıldı; 20 Temmuz 1971'de TİP kapatıldı ve yöneticileri 15 yıl hapis istemiyle yargılanmaya başlandı.

Öte yandan, 21 Mayıs 1971'de kapatılan Erbakan'ın Milli Nizam Partisi yerine 11 Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi (MSP) kuruldu ve Erbakan 1970'lerin koalisyon hükümetlerinin vazgeçilemeyen ortağı oldu. MSP milletvekili Hüseyin Abbas "Tekel, rakı, şarap yerine reçel imal etsin," (1974), Erbakan "Tüm okulları imam hatip okulu yapacağız," (1977) demektedir. Demirel de her zamanki gibi "Solculuk, komünistliğin kibar adı," (1975) "Bana milliyetçiler adam öldürüyor dedirtemezsi-

51 Gürkan, Celil (1986), *12 Mart'a Beş Kala*, Tekin Yayınevi; Selçuk, İlhan (1987), *Ziverbey Köşkü*, Çağdaş Yayınlar; Turhan, Talat (2005), *Derin Devlet*, İleri Yayınları. (Talat Turhan'ın bu konularda ve Türkiye-emperyalizm bağlamında 25 eseri vardır.)

niz,” (1974) derken, milletvekili Kadri Erdoğan mecliste “30-35 profesörün ipini çekeceksin, bu iş düzelir,” (1973) buyuruyordu. İşte sağ siyasetin önerileri böylesine açık sol aydın düşmanlığı, muhalifleri ipte sallandırmak gibi illiklik-ötesi çizgideyken; Demirel, Türkeş ile yarışırmasına 1960’lardan beri sürdürdüğü anti-sol çizgisini hiç değıştirmedii.

1978’de Abdullah Öcalan, Kürdistan İşçi Partisi’ni (PKK) kurduğunu açıkladı. Silahlı Kuvvetler ile PKK arasındaki çatışmalar 1984’ten Öcalan’ın yakalandığı 1999’a kadar bütün şiddetle sürdü.

Siyasi cinayetlerin büyük bir ivme kazandığı 1977’nin aynı zamanda iktisadi krizle ve IMF kısıkcının daralmasıyla örtüşmesi tesadüf değildi. Dikkatler bir yandan, halkın çektiği iktisadi sorunlardan can güvenliği sorununa ve Sol’a karşı yürütülen cadı kazanına kaydırılırken, özel sektör de yeniden istikrar, güçlü hükümet yani askeri müdahaleden yanaydı. Ayrıca 1980 IMF reçetesi, ileride gösterileceği gibi, ancak bütün sol ve işçi muhalefetinin bastırıldığı askeri cunta döneminde uygulanabilecekti. Kısaca, sermaye çevreleri ile ABD-IMF’nin istekleri örtüşmekteydi.

5. Üçüncü Darbe (12 Eylül 1980) Sonrası...

Ekonomide liberalizm: Sermayeye özgürlük

1980, dünya ve Türkiye emekçileri için 20. yüzyılın en uğursuz dönüm noktalarından biridir. Dünya Sağ’ı ve sermayedarları 1973 bunalımının faturasını emekçilere kesen yeni bir sermaye birikim stratejisi benimsediler. Bu stratejinin özü sermaye hareketlerini sınırlayan ve emekçileri bir ölçüde koruyan, var olan bütün iktisadi kuralların kaldırılması, yerine kuralsızlığın geçirilmesi idi. Artık sermayedarlar devlete vergi yerine borç verecek, devlet işletmeleri özelleşecek, işçiler sendikasılaştırılacak; sermaye, ücretlerin en düşük, faizlerin en yüksek olduğu ülkelere hiçbir kural, engel olmadan girip çıkabilecekti. Yani sermaye

ve malların sınırsız dolaşım hakkı olacak, ama emekçiler ulusal sınırlar içinde kalacaktı.

Sanayinin örgütlenme yapısı da değişti. Üretim süreci parçalanarak, ücretlerin en düşük olduğu değişik ülkelerde taşeron firmalara yaptırılmaya başlandı. Ama asıl kârlı iş borsa spekülasyonu yapmak ve devlet borçlanma tahvillerini almaktı. Böylece yüksek faiz ve borsa spekülasyonu peşinde koşan finans sermayesi, egemen bir iktisadi ve siyasi güç haline gelirken, sanayiye yatırım yapan sermayedarlar da finans alanına girdiler.

İşte bu büyük dönüşümün Türkiye'ye yansımalarının başlangıcı 24 Ocak 1980'de IMF istikrar paketinin uygulamaya konmasıdır. 24 Ocak Kararları olarak da bilinen bu pakete göre, ithal ikameci sanayileşmeden, ihracat önceliğinde büyümeye geçilecekti. Faizler, fiyat artışları serbest bırakılırken, ücretler donduruluyordu. Faiz ve fiyat artışları doğal olarak enflasyonu körüklüyor, reel ücretler daha da düşüyordu. Hedefin tam serbest ticaret ve serbest rekabet olduğu söyleniyordu. Böylece ekonomilerde verimlilik artacak, herkes refaha ulaşacaktı.

Tabii ulusal devletlerin yurttaşlarına karşı sosyal sorumlulukları olmayacak, devletin başlıca görevi iç ve dış "düşmanlara" karşı güvenliği sağlamak olacaktı. "İç düşmanlar" bu düzeni eleştiren sosyalistler ve haklarını aramaya çalışan emekçilerdi; "dış düşmanlar" ise 1990'a kadar sosyalist ülkeler ile ABD'nin sözünü dinlemeyenlerdi.

Bu sermayeye özgürlük ve istikrar paketi ancak 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra tam olarak uygulamaya konabildi. 11 Temmuz 1989'da 32 sayılı kararla maliye bakanlığının hiçbir denetimi olmaksızın her türlü döviz işlemi serbest bırakıldı. Değerli iktisatçı Erdoğan Soral'a göre, eğer böyle bir karar, parasının değeri kararlılık gösteren ve gerçekten parası dış dünyada yabancı paralarla değiştirilebilir olan bir ülke için alınsaydı fazla mesele olmayabilirdi, oysa Türkiye için para spekülasyonuna kapıların açılması anlamına gelmiştir.⁵²

52 Soral, Erdoğan, "Türkiye'ye Çağ Atlatan Felsefe", *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1996.

İhracatı teşvik için vergi iadesi getirildi; bu da “hayali ihracat” ile vergi iadesi alan bir grup hayali ihracatçı doğurdu. Vergisiz ithalatın yanı sıra, büyük holdingler tarafından kurulan dış ticaret şirketlerine ek ayrıcalıklar tanındı; bunlara Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Ortadoğu ile yapacakları ticarette tekeli imtiyazlar verildi; 1988’e gelindiğinde 25-30 büyük dış ticaret şirketi toplam ihracatın yarısını gerçekleştirir duruma gelmişti.⁵³

1980’lerin ilk yarısında İran-Irak Savaşı’nın da etkisiyle ihracatta bir artış görülür; bu başlıca dokuma, demir-çelik gibi geleneksel alanlardan kaynaklanır ve yatırımlar artırılarak değil, malların iç piyasadan dışa yöneltilmesiyle gerçekleşir. Bu dönemde hem kamu, hem de özel sektör yatırımları azalmıştır. 1980’lerin ikinci yarısında ihracat artışı yavaşlar; gene dış borç ve faiz ödemeleri, enflasyon ve işsizlik temel sorunlar olarak öne çıkar.

Savunma harcamaları ve OYAK

Türkiye’nin ihracattan kazandığı döviz, ithalatını karşılamaktan hayli uzaktı. İthalat ancak dış borç yükü artırılarak karşılanabiliyordu. Başlıca ithalat kalemleri sanayi girdileri, dayanıklı ve dayanıksız lüks tüketim malları ve savunma için yapılan harcamalardan oluşuyordu. Dış borç alabilmenin önemli koşulu faizin yüksek olmasıydı. Bu genel bilgilerin ışığında savunmaya ilişkin ithalatın dış borç yükünü ne kadar artırdığına bakalım.

Silah sanayisini kurma girişimleri 1983’te askeri yönetim sırasında başladı. Bu amaçla 1985’te Savunma Sanayiini Destekleme Fonu (SSDF) oluşturuldu. Kurumlar vergisinin % 5’i, alkollü içki-tütün vergilerinin % 10’u, Milli Piyango kârının % 95’i, at yarışları gelirinin % 10’u, Spor Toto gelirinin % 3’ü, Spor Loto gelirinin % 6’sı, talih oyunları gelirinin % 15’i, hafif silah satışı gelirinin % 80’i ve bedelli askerlik gelirleri bu fona

53 Öniş, Ziya (1992), “The Dynamics of Export Oriented Growth in a Second Generation NIC: The Political Economy of the Turkish Case”, BÜ Araştırma Raporu, s. 14.

tahsis edildi. Ayrıca genel bütçeden de kaynak ayrılıyordu. SSDF birikimlerini devlet tahvili, hazine bonosu ve kamu bankalarında kullanıyor; faiz gelirleri, gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. 1987’de kurulan Türk Silahlı Kuvvetleri’ni Güçlendirme Vakfı’nın da (TSKGV) faiz geliri ile borsa ve döviz piyasalarındaki işlemlerinden elde ettiği kazançlar en önemli gelir kaynaklarıydı.

Türkiye sayısal olarak Avrupa’nın en büyük, NATO’nun ABD’den sonra ikinci büyük ordusunu besliyordu. 1980’de bütçe harcamaları genel olarak % 4 azalırken, savunma harcaması % 24 artıyordu. 1988 sonrası, her yıl dolaylı vergilerin (tüketim vergilerinin) % 42’si savunmaya, % 12’si askeri teçhizat alımına gidiyor. Bu resmin öbür yüzü yol, su, elektrik vb. gibi altyapı hizmetlerinin 1980’den beri düzenli olarak azalması oluyor; devlet harcamalarında 1986’da % 29’luk payı olan bu kalem, 2000’de % 16’ya düşüyor. 1988-2000 savunma harcaması, vergi gelirinin yılda ortalama % 22’sine denk geliyor.⁵⁴

Uluslararası kaynaklara göre 1982-1987 arasında Türkiye en çok silah ithal eden 20 ülke arasında; 1987’den sonra ilk 5’in arasına giriyor. 1988-2000 borç faizi ödemesinin yarısını aşan (% 52) miktar savunma harcaması nedeniyle yapılıyor; savunma harcamaları nedeniyle bütçe her yıl ortalama % 13 daha fazla açık veriyor, dolayısıyla borçlanma gereğinin büyümesini en az bu kadar etkiliyor.⁵⁵

Bu dönemde silah alımları ve borçlanmada, ABD’deki “kulis/lobi” faaliyetlerinde, yönetim kurulunda ünlü ve büyük silah sanayicilerinin temsilcilerinin de bulunduğu Türk-Amerikan İşadamları Konseyi ile güçlü Washington “kulis firmaları” çok etkili çalışmalar yapıyor. Örneğin, 1991 Multinational Monitor raporuna göre, Türkiye 3,8 milyon dolarlık kulis faaliyeti harcamasına karşılık 800 milyon dolardan fazla ABD kredisi alıyor.

54 Günlük Şenese, Gülay (2002), *1980-2001 Türkiye’de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri*, TESEV Yayınları.

55 *Ibid.*

Bu sırada Türkiye'nin resmi acentesi Richard Perle'ün kulis firmasına da hizmetleri karşılığında 1 milyon dolardan fazla ödeme yapılıyor. 2003 yılında Türkiye 1 milyar dolar "yardım" alırken, resmi kulis acentesi Washington kulis firması Livingstone Grubu'na 2000-2004 arasında 9 milyon dolarlık ödemede bulunuluyor. Türkiye 1992-1996 arasında, 7 milyar dolar harcayarak, ABD silah sanayisinin, Suudi Arabistan'dan sonra ikinci büyük müşterisi olurken; İsrail ve Mısır'dan sonra üçüncü büyük ABD "yardımı" alan ülke konumuna geliyor.⁵⁶

OYAK'ın 1961'de özel bir yasayla kurulduğundan daha önce söz edilmişti. Üyelerine Emekli Sandığı, SSK gibi ana sosyal güvenlik kurumlarından ayrı güvenceler sağlamak amacıyla kurulan bu kuruluş, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlıdır. Yedi üyeden oluşan yönetim kuruluna girecek üç üye Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) mensupları arasından (astsubaylar hariç) seçilir. Gelir kaynakları muvazzaf subay ve astsubayların, sivil memurların ve iştiraklerde çalışanların maaşlarından her ay kesilen % 10 katılma payları ile OYAK'a bağlı işletmelerin gelirleridir.

OYAK en hızlı büyümesini ve holdingleşmesini 1980'den sonra gerçekleştirmiş; ilk kez 2000 yılında hesaplarını kamuoyuna açıklamış; yabancılarla ortaklıklarını geliştirerek, özelleştirmelerin hız kazandığı ve batık bankaların çoğaldığı 1990'lar ve sonrasında Türkiye'nin en büyük üç holdingi arasına girmiştir.

Süpermarket zinciri, emlakçılık, sigortacılık, bankacılık, otomotiv, enerji, turizm, çimento, gıda, petrol ve silah sanayileri gibi çok çeşitli alanlarda 40 şirkette (28'i çoğunluk) hissesi olan OYAK'ın, Koç, Sabancı, Dupont, Goodyear, Mobil, Renault ve Shell şirketleriyle ortaklığı vardır. Çimento ve otomotiv sanayi-

56 Edmonds, Sibel, "The High-Jacking of a Nation", © Copyright 2006, National Security Whistleblowers Coalition. <http://www.counterpunch.org/edmonds11292006.html>. Türk-Amerikan İşadamları Konseyi'nin yönetiminde Lockheed Martin (F-16 savaş uçakları), Boeing, Northrop Grumman ve Carlyle Grubu gibi ABD silah sanayisinin önde gelen temsilcilerinin yanı sıra emekli generaller de var. Bunlardan emekli general Joseph Ralston Kürt meselesinde ABD özel temsilcisi tayin edilmiştir.

lerinde tekелci gücü rakipsiz. Silah sanayisi ile ilgili 30 şirkette etkili; bu şirketler uçaktan, füze ve telekomünikasyon sistemlerine kadar birçok alanda faaliyet gösteriyor. Akça'nın bu konuyu değerlendirmesi şöyle:

1980 sonrasındaki dönem Türkiye'de ordu-siyaset ve ordu-ekonomi ilişkilerinin yeni boyut kazandığı bir dönem oldu. İşçi, memur, köylü gibi geniş toplum kesimlerinin aleyhine bölüşüm politikaları üzerine kurulu neoliberal iktisat politikaları kendi idamesini sağlayabilmek için aynı zamanda belli bir siyasal otoritarizme de ihtiyaç duyuyordu. Siyasal düzeyde bu toplum kesimlerinin taleplerinin bastırılması gerekliliğinin sonucu, siyasetin ve kamusal alanının daraltılarak siyasetsizleştirilmesiydi..... bir yandan iktisadın teknik bir mesele olarak sunulması devreye girerken, diğer yandan, çeşitli toplumsal-siyasal konuların milli güvenlik kavramı ve algısı içine sokularak siyaset-dışı ve üstü kılınmasını sağlıyordu.⁵⁷

Gerçekten de ordunun ve OYAK'ın Türkiye siyasetinde ve ekonomisinde benzersiz bir ağırlığının olduğu yadsınamaz.⁵⁸ OYAK Türk lirasının % 40 değer kaybettiği 2001 krizinden çok kârlı çıkmıştı. Her ne kadar Çimento ve Otomotiv Grubu Başkanı Celal Çağlar, "Krizde verimliliği öğrendik," dese de, bu değerlendirmeyi başka türlü yorumlamak da mümkün: İktisadi krizlerin değişmez yasası küçük ve orta boy firmaların iflası ve onların işletmelerine, malvarlıklarına büyük tekелci holdingle- rin çok ucuza el koymasdır. Bu süreçte ekonominin gidişatı ve iktisat politikalarına ilişkin herkese açık olmayan "iç bilgilere" sahip holdinglerin büyük avantajı olur. Küçük ve orta boy şirketlerin, büyük tekелci gruplarca satın alınması kibarca, "şirket evlilikleri" çoğaldı diye yansıtılır; oysa gerçek, büyük balıkların küçükleri yutmasıdır; bu da zaten piyasanın mantığında vardır.

57 Akça, İsmet, "Kollektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Birikim*, Ağustos-Eylül 2002, s. 93.

58 Bkz. Demir, Fırat, "Militarization of the Market and Rent-Seeking Coalitions in Turkey", *Development and Change*, 36 (4), 2005.

Siyasette faşizm: Sol'un ve emekçilerin ezilmesi

12 Eylül 1980, saat 13. Radyo ve televizyonda Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, tüm siyasi faaliyetlerin yasaklandığını, partilerin ve kitle örgütlerinin kapatıldığını, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin İç Hizmetler Kanunu'nu 35. maddesini göre "Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve korumak" adına ordunun emir ve komuta zinciri içinde ülke yönetimine el koyduğunu açıkladı.⁵⁹ 12 Eylül kâbusunu yaşamamışlar için bazı özet bilgiler verelim.

- 650.000 kişi gözaltına alındı; 1.683.000 kişi fişlendi.
- 230.000 kişi yargılandı; 7000 kişi için idam cezası istendi; 49 kişi asıldı.
- 171 kişinin işkencede öldüğü belgelendi.
- 100.000 kişinin yurtdışına çıkışı yasaklandı; 14.000 kişi vatan-daşlıktan çıkarıldı.
- 30.000 "sakıncalı kişi" işinden atıldı.⁶⁰

Darbeciler, yaptıkları 1982 Anayasası'yla, kendilerine ömür boyu dokunulmazlık sağlamış ve Evren cumhurbaşkanı olmuştu. Askeri cuntanın yaptığı ilk işlerden biri 6 Kasım 1981'de Yüksek Öğretim Kurumu'nu (YÖK) kurmasıydı. İlk başkanı Profesör İhsan Doğramacı'ydı. Bütün üniversiteler bu kuruma bağlandı; YÖK'ten gelen talimatlar itirazsız kabul edilmek zorundaydı. Üniversiteler eleştirel düşüncelerin yeşerdiği yerler olarak görüldüğünden bilimsel özerklikleri yok edilecek ve aske-

59 Darbeci generaller şunlardı: Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun.

60 Teznel, Deniz; Topçu, Hülya, "12 Eylül Dosyası", *Cumhuriyet*, 11 Eylül-16 Eylül 1994.

ri emir-komuta düzenine göre yeniden yapılandırılacaktı. Öyle de oldu. Bütün yetki YÖK’ün önerisi üzerine cumhurbaşkanının seçtiği rektörlerdeydi. Özellikle “çıban başı” olarak görülen sosyal bilimlere YÖK, paket ders programları gönderiyordu; örneğin iktisatta hangi derslerin verilmesi gerektiği bildiriliyor; “iktisadi strateji” gibi, o zamana kadar duyulmadık ders adlarıyla karşılaşılıyordu. YÖK bununla da yetinmiyor, hocaların sakalını kesmesini istiyor; kılık kıyafetlerle uğraşıyordu. Askeri yönetimin uzantısı durumundaki YÖK, bütün üniversitelere aynı üniformayı giydirmeye çalışıyordu ve şöyle garip bir çelişki yaşıyordu: Özel sektöre ve piyasalara devlet müdahalesi kaldırılırken ve piyasaların “özgürlüğü” gündemin birinci maddesi olurken, üniversiteler özgürlüğünü, özgünlüğünü ve özerkliğini kaybediyordu.

YÖK, sıkıyönetimle işbirliği içinde üniversitelerde büyük bir tasfiye hareketine girişti; bu fırtınada yanlışlıkla kara listelere giren 1-2 kişi hariç bütün tasfiye edilenler sol eğilimli ve demokrat öğretim üeleriydi. Böylece üniversitelerden 30-40 yaş kuşağı tırpanlanıyordu. Tasfiye şöyle oluyordu; ya İhsan Doğramacı imzalı iki satırlık bir yazı ile ya da gene YÖK, bu kez 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası’na göre sıkıyönetim komutanlıklarından gelen talimatın gereğinin yapılmasını istiyordu. Yani sıkıyönetimin aracıları gibi davranıyordu. Ellerine sarı bir resmi zarf tutuşturulan öğretim üelerinin hemen görevlerine son veriliyor ve bu kişilerin yaşam boyu kamu hizmetlerine girmeleri yasaklanıyordu. Tabii hiçbir gerekçe gösterilmiyordu. Bu konuda gazetelere yansıyan bilgiler çok eksik olmakla birlikte (örneğin, İTÜ’den ayrılan yaklaşık 200 öğretim elemanının isimleri gazetelere yansımamıştır) aşağıdaki tablo 1402’liklerle ilgili bir fikir verebilir. Tasfiyeler YÖK ile birlikte başladı ve 1983’te zirveye ulaştı.

Üniversite	Prof.	Doçent	Diğer öğretim elemanları
Ankara	9	21	64
ODTÜ	1	5	8
İstanbul	14	2	
Gazi		3	9
Hacettepe		3	1
Selçuk			29
Karadeniz	2		
Marmara	1		
Boğaziçi	1		
Dicle		1	
Ege	16	9	51
Dokuz Eylül	2	4	4
Toplam: 260	46	48	166

Ayrıca, 13 üniversiteden 95 profesör, 119 doçent ve 329 öğretim elemanı olmak üzere toplam 543 üniversite hocası, ya protesto olarak ya da 1402'likler gibi yaşam boyu kamu hizmetinden yasaklanmamak için istifa etmiş ya da emekliliklerini isteyerek ayrılmışlardır.⁶¹ İsim isim belgelenen 803 üniversite hocasının tasfiyesi veya üniversitelerden ayrılmak zorunda bırakılmaları, Cumhuriyet tarihinde görülen en büyük toplu üniversite kıyımıdır. Genç profesör, doçent ve yardımcı doçentlerin mesleklerinin zirvesindeyken ya da mesleğe yeni adım atıyorken böylesine hoyratça meslek yaşamlarının söndürülmesi ve çoğunun “işsizliğe-açlığa” mahkûm edilmesi YÖK'ün ve askeri cuntanın “başarısı”, Türkiye'nin büyük kaybı olmuştur.⁶²

61 *Bilim ve Sanat*, Şubat 1984.

62 Özen, Haldun (2002), *Entelektüelin Dramı 12 Eylül'ün Cadı Kazanı*, İmge Kitabevi. Haldun Özen, kitabının sonunda 1402'lik öğretim üyeleri, kamu görevlileri ve diğer bazı 12 Eylül mağdurlarıyla ilgili döküm vermiştir.

İhsan Doğramacı komutasındaki YÖK, üniversite üst yönetimlerine kendilerine öylesine benzeyen sadık kişileri atamıştır ki, örneğin 1985'te İstanbul'da sıkıyönetim kalktıktan sonra yani sıkıyönetim idari işlemleri, bütün sonuçlarıyla hukuken hükmünü kaybettiği halde ve 1402'liklerin idari mahkemelerde üniversitelere dönebileceği kararları çıktığı zaman bile üniversite yönetim kurulları "Hayır, sıkıyönetim kararına göre siz ömür boyu kamu hizmetine giremezsiniz," yollu cevaplar vermiş ve ancak üniversite yönetimlerine karşı açılan davalar ve 1989 tarihli Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu'nun aldığı kesin karar karşısında üniversite yönetimleri, 1402'likleri kabul etmek zorunda kalmıştı. Ama bu değerli hocaların çoğu üniversiteye dönmemiştir. Kısaca, sıkıyönetim kalktıktan sonra beş yıl daha 1402'likler "kraldan çok kralcı" üniversite yönetimlerine karşı hukuk mücadelesi vermiştir. Üniversite yönetimlerine kimlerin egemen olduğunun bir diğer çarpıcı örneği İstanbul Üniversitesi'nin darbeci Kenan Evren'e fahri hukuk doktorluğu unvanı vermesiydi: Gazetelerde yer alan resim aynı zamanda 1980'lerin bir resmidir. Törende Kenan Evren'in bir yanında Doğramacı, öbür yanında rektör, cüppeleriyle poz verirken, arkada diğer kafadar cüppeliler ayakta saygıyla bu hukuk doktora-sı verilme törenini izliyor.⁶³

12 Eylül'de neler yaşandığını Ertuğrul Mavioğlu iki kitapla belgeledi. Kenan Evren'in "Asmayalım da besleyelim mi?" sözü birinci kitabın başlığına yansdı.⁶⁴ Bu faşist darbenin adım adım

63 Tunçay, Mete, "Üniversiteye Kışla Disiplini", *Radikal İki*, 11 Eylül 2005. Sözü edilen resim bu makalede de basılmıştır. Değerli tarih profesörü 1402'lik Mete Tunçay kişisel anılarını da katarak 12 Eylül'ün nefis bir analizini yapıyor. Bu döneme ilişkin diğer önemli makaleler Parla, Taha, "12 Eylül Hesaplaşmadan Bitmez", *Radikal İki*, 11 Eylül 2005; İnsel, Ahmet, "Bellek Müzesi", *Radikal İki*, 19 Aralık 2004. Ahmet İnsel, CIA destekli Güney Amerika askeri darbeleri ile Türkiye darbelerini ele alıyor.

64 Mavioğlu, Ertuğrul (2004), *Asılmayıp Beslenenler - Bir 12 Eylül Hesaplaşması*, Babil Yayınları; (2005) *Apoletli Adalet - Bir 12 Eylül Hesaplaşması-II*, Babil Yayınları.

nasıl ABD-NATO-CIA bağlantılı planlandığı Uğur Mumcu, Muzaffer İlhan Erdost ve Talat Turhan'ın kitaplarında belgeleriyle yer alıyor.⁶⁵ 12 Eylül'ün hemen ertesinde 10 Kasım'da yayıncı İlhan Erdost'un ağabeyi Muzaffer ile birlikte gözaltına alınırken, askeri bir araçta dövülerek öldürülmesi, 12 Eylül vahşetinin ve daha sonraki uygulamaların simgesel bir başlangıcıydı.

İlk anda siyasi parti liderlerinden Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş gözaltına alınmıştı. Ve Türkeş son derece haklı olarak "Fikrimiz iktidarda, biz zindandayız," diyerek erken bir 12 Eylül teşhisi koymuştu.⁶⁶ Evren, bir yandan Atatürk'ün adını ağzından düşürmüyor; öte yandan din derslerini ilk ve ortaöğrenimde zorunlu hale getiriyordu. Hâlâ yürürlükte olan 1982 Anayasası'na göre Kasım 1983'te yeni kurulan partilerle seçime gidildi ve Turgut Özal, ANAP'la başbakan oldu.⁶⁷ Ekonomide liberalizmin uygulandığı Özal döneminde emir-komuta zinciri, işkenceler, tutuklamalar vb. sürdü; iktisadi liberalizm, ancak faşizan baskılarla birlikte yürütülebiliyordu.

Bazı gazete haberlerinden 12 Eylül döneminin bir resmini daha çekelim. IMF kredi musluğunu açıp, borçları ertelerken Özal, ABD'li işadamlarıyla yemek ayarlayan eski dışişleri bakanı Kissinger'a hizmeti karşılığı 25.000 dolar ödedi. Bir işadamı da kızı Zeynep'e Jaguar araba hediye etti. TRT renkli yayına geçti ama bira reklamları ve kız öğrencilerin 19 Mayıs gösterilerinde şort giymesi, 205 sözcüğün TRT'de telaffuz edilmesi yasaklandı. Evren "işkence ve fikir suçu yoktur"; Özal "Türkiye'de siyasi tutuklu yoktur," derken, içişleri bakanlığı "komünizm zanlılarının" yakınlarına dahi güvenlik belgesi verilmeyeceğini açıkladı; bu uygulama sonucu değerli sanatçı Ruhi Su yurtdışında tedaviye gidemeyerek yaşamını yitirdi. Devlet Güvenlik Mahkemeleri kuruldu.⁶⁸ DİSK'e, Barış Derneği'ne, solcu aydınlara, sol örgütlere

65 Erdost (2006).

66 *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1982.

67 Özal, 1989'da cumhurbaşkanı oldu.

68 1971 darbesinin ardından 1973'te kurulan DGM'ler 1976'da Anayasa Mahkemesi tarafından kaldırılmıştı. 1982 Anayasası'yla yeniden kuruldular.

ve PKK'ya yardım ettiği iddia edilen Kürtlere yönelik kitlesel davalar açıldı. Kapatılan, sansürlenmiş gazeteler ve yargılanan gazeteciler, edebiyatçılar dönemin tipik haberleri arasındadır.

15 Mayıs 1984'te Aziz Nesin'in öncülük ettiği 1300 aydının imzaladığı "Türkiye'deki Demokratik Düzene İlişkin Gözlem ve İstekler" başlıklı "Aydınlar Dilekçesi" Cumhurbaşkanı Evren'e ve TBMM Başkanlığı'na sunuldu ve tabii hemen 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'na aykırılıktan Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi'nde dava açıldı. Televizyon ekranlarından hiç eksik olmayan Evren de "Ne yapayım ben böyle aydınları, Vahdettin gibi," açıklamalarla imzacı aydınları "vatan haini" ilan etti. Aydınlar dilekçesi imzacıları 1986'da beraat etti.

ABD ve Türkiye'deki işadamları destekli 12 Eylül darbesi "Türk-İslam" sentezi ideolojisini siyasette ve eğitim sisteminde egemen kıldı. Bu aslında ABD'nin 1950'lerden beri sosyalizme karşı yürüttüğü Soğuk Savaş ideolojisinin bir parçasıydı. Milliyetçilik ve dincilik çimentosuyla her türlü sol düşünce mahkûm edilecekti. Solcular "vatan haini ve dinsiz" olduğundan, hapislerde sürdürülebilir, işkence edilebilir, linç edilir, vatan-daşıktan çıkarılabilirdi. Batı'daki demokrasi bize uymazdı ama, gene Batı kaynaklı iktisadi liberalizm yani sermayedarlara sınırsız özgürlük tabii ki, bize de uygundu. İşte bu ABD tipi "demokrasi" anlayışının da bir yansımasıydı.

6. Küreselleşmenin Etkileri

Küreselleşmenin omurgası neoliberal politikaların özellikle az gelişmiş ülkelerde krizlere, ekonomilerin istikrarsızlaşmasına, işsizliğe ve yoksulluğa yol açtığına değinilmişti. Türkiye'de 1980'lerden beri hızla uygulanan bu politikalar ilk meyvesini 1994 kriziyle verdi. Krizin görünen yüzü enflasyon ve egemen çevrelerin fazla umursamadığı yüksek işsizlikti. Hatırlanacağı üzere bu tür bir kriz ilk kez dünya çapında 1973'te görülmüş, adına stagflasyon denmiş ve çare olarak neoliberal politikalar

gündeme getirilmişti. İlk krizden 21 yıl sonra Türkiye, stagflasyon krizine IMF politikalarını harfiyen uyguladığı için giriyordu.

İktisadi krizler zinciri

Şimdi 1994 krizine giriş mekanizmasınabakalım. Hükümetler bir yandan, çalışanların üstündeki vergi yükünü sürekli artırıyor, öte yandan, özel sektörün vergi yükünü düşürüyordu. Özel sektörden vergi yerine borç alınması neoliberal politikaların bir gereği. Bunun için özel bankalar yurtdışından buldukları dolar kredisini TL'ye çevirip, yüksek faizle devlet tahvili alıyor (yani devlete borç veriyor), tüketici kredilerini artırıyor; faiz kazancını yıl sonunda düşük dolar kurundan dolara çevirip, dolar borçlarını ödemenin yanı sıra büyük bir faiz geliri elde ediyorlar. Tabii olağanüstü yüksek faizler ödeyen hükümetlerin dış borçlanma ihtiyacı da sürekli artırıyor; yüksek faizler yabancı fonları da Türkiye'ye çekiyor.

Devlet borçlanma tahvillerinin yanı sıra, borç alınan para ithalatta, borsada, özelleştirmelerde, arsa spekülasyonunda ve gayrimenkul alımında kullanılıyor. Dış ticaret açığı ciddi boyutlara ulaşınca ve borçların ödenemeyebileceği endişesi doğunca da yerli-yabancı para spekülörleri ellerindeki TL varlıklarını dolara çevirip, yurtdışına “kaçıyor” ve böylece kriz patlamış oluyor. Dolar kredilerine dayanan yurtiçi kredi hacmi de ister istemez daralmak durumunda kalıyor; kredi hacmi yani arzı daralınca, kredi fiyatı olan faizler, var olan yüksek talep karşısında daha da artıyor. Borçlarını ödeyemeyen şirketler, gayrimenkullerini satmaya çalışınca yeterince alıcı bulunamıyor ve bu piyasa da çöküyor. Yeni borç bulmaktaki tıkanıklık faizleri gene yükseltiyor; ekonomi daralıyor, işsizlik artıyor ve enflasyon % 100'ü geçiyor. İşte 4 Nisan 1994 krizi ve çare diye IMF'nin dayattığı “istikrar paketine” böylece geliniyor.

“4 Nisan 1994 Kararları”nın uygulayıcıları Başbakan Tansu Çiller ve yardımcısı Sosyal Demokrat Halkçı Parti lideri Murat

Karayalçın. Bu kararlarla TL'nin değeri % 140'tan fazla düşürülüyor, kamu iktisadi kurumlarınca üretilen malların fiyatları % 100 artırılıyor, hazine bonosu faizi % 204 artıyor; tabii gerçek yatırım ve üretim azalıyor; ama faiz geliri alan finans kesiminin kârlılığı yükseliyor. Yüksek enflasyon sürüyor. 1993-1995 arasında milli gelirde ücretlilerin payı % 31'den % 22'ye düşerken, rant/faiz gelirinin payı % 54'ten % 62'ye çıkıyor. Artık Türkiye "rant ekonomisi" ya da havadan para kazanılan ekonomiye dönüşüyor.

IMF, enflasyonla mücadele adına 1999'da sabit kur politikasına geçilmesini tavsiye etti. Bu politikanın 2002 sonuna kadar sürmesi öngörüldü. Dolara çıpa atılıp, doların değeri sabit tutulmaya çalışıldı. Latin Amerika'da büyük bir başarısızlığa uğrayan bu politika gene de Türkiye'de denenmeye çalışıldı. İstikrar paketinin temel amacı, devlet harcamalarının olağanüstü azaltılarak, dış faiz ödemelerinden sonra bile bütçenin fazla vermesiydi. Ana bütçe gelirlerinin Telekom, THY ve diğer özelleştirmelerden elde edilecek gelirler olacağı varsayıldı. Sabit kur politikası sırasında yüksek TL faizi kazanıp, yıl sonunda değeri düşük tutulan dolara çevirmek, sonra gene devlete borç vermek tam bir saadet zinciriydi. IMF de doların değerinin değişmeyeceğini yatırımcı dedikleri spekülörlere garantilediğinden, para kumarbazları bakımından hiçbir risk yoktu.

Sabit kur politikasına geçildikten 11 ay sonra Kasım 2000'de daha ağır bir krize girildi ve Şubat 2001'de çıpa politikası terk edilip, saptanan sınırlar içinde tutulmak koşuluyla dalgalı kur sistemi benimsendi. Döviz kurları bir bant içinde oynayabilecekti. Bu sınırların aşılma riskiyle karşılaşıldığında Merkez Bankası büyük miktarlarda dolar satarak ya da alarak doların değerini sınırların içine çekebilecekti. Türkiye siyasetine ithal edilen Dünya Bankası uzmanlarından Kemal Derviş'in gözetiminde özelleştirmeleri hızlandırmak amacıyla "yapısal reform" dedikleri yeni yasalar ve sözde siyasetten "bağımsız" iktisadi kurullar oluşturuldu. Ama bütün bu işlemler banka-borsa kriz-

lerine giden yolun taşlarını döşemeye yarıyordu. 2000-2001 krizinin oluşması da şöyleydi.

Hükümet borçlanma işinde aracılık edecek 19 banka seçiyor, bunlar devlet tahvili ihalelerinde, hangi faiz ve koşullarda borç vereceklerini bildiriyor. Bu bankalar grubunun lideri Demirbank (Cıngıllıoğlu Holding). Bu banka, piyasadan yüksek faizle mevduat toplamasıyla da öne çıkıyor. Bankalar, hazine bonolarını Deutsche Bank'a teminat olarak verip, kısa dönemli (sendikasyon kredisi) döviz kredisi alıyor. Kredi miktarı, teminat tutarının 5-7 katı olabiliyor. Bankalar aldıkları kredinin, tahvil tutarını devlete veriyor, gerisini kendi kullanıyor. Devlet tahvilleri, dış kredilerden daha uzun vadeli. Bankaların hesabı, devletten ve iç piyasaya açtığı kredilerden yüksek faiz alacak ve döviz kurunun değişmeyeceğini bildiği için hem faizden kazanacak, hem de kazancını dövize çevirdiği zaman kaybı olmayacak, hatta kazancı olabilecek. Ama Deutsche Bank birden bire şöyle bir açıklamada bulunuyor: "Türkiye ekonomisinin gidişini beğenmiyorum çünkü cari açığınız çok fazla, borçlarınızın ödenememe tehlikesi var," diyor. Asıl neden Telekom ve THY'nin özelleştirilmesinin gecikmesi ve yabancıların istediği koşulların (örneğin, % 33 blok satışla, yönetimde söz sahibi olmak veya THY'de % 51 hisseyle yönetimin ele geçirilmesi gibi) hemen kabul edilmemesi. Telekom'un özelleştirme ihalesine girmeyi düşünen Deutsche Bank ve Siemens'in istedikleri koşulları sağlamak için hükümeti sıkıştırmasından daha doğal ne olabilir? Deutsche Bank, Demirbank'a açtığı kredi karşılığında ek teminat istiyor, ama banka veremiyor; bunun üzerine Deutsche Bank, toplam 1,4 milyar dolarlık bono satarak, dövize çevirip, Türkiye'den ayrılıyor. Bu sırada Demirbank'ın piyasadan para toplamak için çok yüksek faiz vermeye başlamasıyla, diğer bankalardan çekilen mevduat ve repolar bu bankaya yatmaya başlayınca, diğer bankalar da etkileniyor. Banka krizi yaygınlaşıyor; döviz ve piyasadaki para arzı azalınca borsadaki hisse senetlerine de talep azalıyor ve borsa "düşüyor."

Türkiye gibi IMF programlarını sadakatle uygulayan Arjantin'deki krizde bankalar kapılarını kapatmış ve halk yatırdığı mevduatı dahi çekememişti. Türkiye'deki bu krizde hükümet 81 bankadan, iflas durumundaki 11 bankayı alarak mevduat sahiplerine paralarını ödemeyi taahhüt etti. Yani söz konusu özel bankalar para spekülasyonu ve usulsüz kredi dağıtımı sonucu iflas ediyor ve devlet onların çarçur ettiği mudi paralarını ödüyor; bir anlamda, özel borç, kamulaştırılıyor. Bunun kaynağı ise halkın ödeyeceği daha fazla dolaylı vergiler ve yeni borçlardı. Krizle ilgili olarak 9. Cumhurbaşkanı Demirel'in görüşü ve *Washington Post* gazetesindeki değerlendirme şöyle:

Demirel:

Hem serbest piyasa, pazar, liberal ekonomi ve liberal siyaset diyeceksiniz, sonra da bu ülkenin adamlarını tuttuğu işi yapmış olmaya pişman edeceksiniz. Bu olmaz!..... Bu ülkenin insanları kendilerinin düzgün insanlar olduğunu ispatlamak gibi bir sorumlulukla karşı karşıya iseler, bu ülkede güven filan olmaz..... İş hayatında ürküntü var..... daha da derinleşeceğinden endişe ediyorum.⁶⁹

Washington Post:

Türkiye'nin krizi bir kez daha IMF oyununun -devlet harcamalarının azaltılması, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, kapıların ardına kadar uluslararası sermayeye açılması ve merkez bankasının çok fazla döviz rezervi tutması- kontrolsüz neoliberalizmin egemen olduğu cesur yeni dünyamızda, iktisadi çöküntüye karşı asla önlem olamadığını göstermiştir.⁷⁰

Kasım 2000'in gazetelerine göz attığımızda Demirel'in sahiplendiği "düzgün işadamları"nın fotoğraflarıyla karşılaşırız. Okuyalım: Egebank'ın eski sahibi Murat Demirel'e Harmak Makine sanayisine usulsüz kredi açtığı için üçüncü tutuklama ka-

69 Yıldızoğlu, Ergin, "Baba'nın Gözüyle", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 2000.

70 Hahnel, Robin, "Play it Again Sam: The IMF and World Bank Are at it Again", *Washington Post*, 5 Aralık 2000.

rarı veriliyor; bankadaki hazine temsilcisi 7,5 aylık dönemde bankanın nasıl soyulduğunu anlatan 11 rapor yazıyor, ama hükümet orali olmuyor. Sümerbank soruşturmasında eski DYP il başkanları gözaltına alınıyor, gene usulsüz 5 milyon dolar kredi verilmesi nedeniyle. Bank Ekspres'in sahibi Korkmaz Yiğit ve kardeşini DGM'de ifade vermeye giderken görüyoruz. İş Bankası, Ceylan Grubu şirketlerine haciz işlemleri başlatıyor. Sümerbank'ın eski sahibi Hayyam Garipoğlu, cebinden para çıkmadan banka sahibi olduğunu açıklıyor. Listeyi epey uzatabiliriz.

2001'de toplam ihracat gelirinin % 70'i ve devlet bütçesinin % 51'i dış borç faiz ödemelerine gidiyordu. Vergi gelirleri borç faizlerini dahi karşılayamadığından yeniden dış borca başvuruluyordu.⁷¹ Neoliberal politikalara göre devlet elini ayağını ekonomiden çekecek ve hiçbir biçimde piyasa mekanizmasına müdahale etmeyecekti. Bu nedenle tarımsal taban fiyatı tespit politikasından vazgeçilmişti. Ama, memur maaşları ve işçi ücretleri yoksulluk sınırının çok altında tespit ediliyordu. Burada devlet müdahalesi var. Ayrıca özel sektörü desteklemek adına da devlet müdahalesi var. Örneğin, 1999'da 468 en büyük şirkete sağlanan sübvansiyon (destek) aynı yıl sağlık hizmetleri için yapılan harcamanın % 37'si kadardı.⁷² Kısaca devlet, kaynakların hangi kesimlerden alınıp hangi kesimlere aktarılacağı, kimlerin destekleneceği konusunda kesin olarak müdahale etmekteydi.

1990'lar ve sonrasını Keynes'in adını koyduğu "kumarhane kapitalizmi" kavramıyla tanımlamak yanlış olmayacak. Yüksek faizler, kısa vadeli dolarla borçlanmayı kamçılıyor; ithalat artırıyor; bu nedenle ekonomi yapay bir biçimde büyüyor gözüküyor; ama ödeme güçlükleri başlayınca, sıcak para kaçıyor; IMF istikrar politikaları gündeme geliyor ve ekonomi yeniden durgunluğa itiliyordu. Ekonominin ve o ülkede yaşayan insanların kaderi bü-

71 Yeldan, Erinc, "Neoliberal Küreselleşme Karşısında Kalkınma Stratejilerinin Gündemi", *Praksis*, Mayıs 2002; Önder, İzzettin (2000), *Ekonomi Politika Yazıları*, Der Yayınları.

72 Petrol-İş Sendikası Araştırma Raporu, *Cumhuriyet*, 19 Eylül 2000.

yük ölçüde yerli-yabancı para spekülörlerinin kâr hesaplarına bağlanıyordu. Artık finansal krizlerle sık sık karşılaşılması kaçınılmaz oluyordu. Her finansal kriz de gerçek ekonomiyi ve emekçileri derinden etkiliyor; işsiz-aç bırakıyordu. Sermayenin “istikrara”, önünü görebilmeye ihtiyacı olduğu hep söylenegelmiştir. Ama şimdi dünya çapında kâr peşinde koşan sermayedarların ve spekülörlerin kendileri istikrarsızlığın temel kaynağıydı. Ve bu istikrarsızlık asıl emekçilerin bırakalım orta vadeyi, kısa vadede bile başlarına ne geleceğini bilememelerine yol açmakta; işsizlerin ise iş bulma umudu hepten yok olmuş durumda. Asgari ücretin altında çalışmaya hazır bir işsizler ordusu belli ki, hep maliyetleri düşürmeye çalışan yatırımcıların da işine gelmektedir.

Bu yazının “Tarihsel Arka Plan” bölümünde 1930’larda sermaye birikiminin nasıl olduğu açıklanırken büyük toprak ağası-tüccar tipinin, köylüden ürünü ucuza alıp, pahalıya sattığından ya da üreticiyi yüksek faizle borçlandırarak sömürdüğünden ve borçlar ödenemeyince toprağına el koyduğundan bahsedilmişti. Ticari sermaye, değer yaratmadan, var olan malları farklı fiyatlarla alıp-satarak ve faiz alarak birikim yapıyordu. Paradan para kazananlara da tefeci deniyordu. Tefeci, banka faizinin çok üstünde faizle para çalıştıran anlamındaydı. 1980 sonrası neoliberalizm döneminde işte aynen bu tür tefecilikten sermaye birikimi egemen olmuştur. Bir farkla, artık tefeci faizleriyle banka faizleri arasındaki fark bulanıklaşmıştır. Yerli-yabancı sermayedarların işlemleri, kasaba tüccarının yaptığından pek de farklı değildir.⁷³

Küreselleşmeyle birlikte dünyanın bir köy haline geldiğinden söz edilir. Gerçekten de paradan para kazanmanın başlıca birikim biçimi olduğu dönem, dünyada sanayileşme öncesinde görülür. Sanayi Devrimi sonrasında ise sermaye, işçiyi sömürerek yeni değerler yaratılmasının aracısı olmuş ve sermaye biriki-

73 Koca, Aybike, “Türkiye IMF’nin En İyi Müşterisi”, *Cumhuriyet Strateji*, 2 Ekim 2006. Türkiye’nin, 1990’dan bu yana bir trilyonu bulan faiz ödemeleri sayesinde hem IMF kendini çeviriyor, hem de borçlu listesinin en başında yer aldığı için bu iyi müşteriye ayırdığı kotadan % 1600 fazla borç veriyor.

mini böyle sürdürmüştü. Değer yaratmadan arsa spekülasyonu yapan, fiyat, faiz, döviz kurları farklarından yararlanan, borsada hisse senetleri alan-satan sermaye ile gerçek yatırım yapan, fabrika kuran, istihdam yaratan sermaye birikimi arasında önemli bir fark vardı. Gerçek yatırım yapan sermayedara yüksek faiz zarar verir; çünkü yüksek kredi faizleri üretim maliyetini artırır. Ama 1980 sonrası dünyasında kuralsızlaşma ve “sermayeye özgürlük” döneminde uluslararası büyük sermayedarlar özellikle azgelişmiş ülkelerin kaynaklarını tefecilik yoluyla talan etmektedir. Neoliberalizm döneminde gerçek yatırım yapanlar ile faiz-kur farkından yararlanan ya da borsada oynayan sermayedarlar arasındaki fark da azalmıştır. Bugün Türkiye’de hemen hemen bütün büyük sermaye gruplarının bankaları vardır. Reel sektör aynı zamanda rantıye durumundadır. İktisatçı Mustafa Sönmez en büyük 500 sanayi firmasını incelemesinin sonuçlarını şöyle özetliyor: “Üretimden zarar ediliyor, ama atıl fonlar bir şekilde piyasalarda değerlendirilerek faiz şeklinde getiri sağlanıyor. Onunla hem işçi ücreti ödeniyor, hem üretimdeki açıklar kapatılıyor, hem de sermaye birikimi yapılıyor. O zaman da reel sektör ile finans sektörü ayrı ayrı şeyler olmaktan çıkıyor.”⁷⁴

Bu durumda, faizciliği ve spekülatif kazançları körükleyen, önerdiği istikrar paketleriyle ekonomiyi istikrarsızlığa ve durgunluğa iten IMF politikalarını TÜSİAD’ın desteklemesini, artık bu kuruluşun da reel yatırımlardan çok “kâğıtlar” ekonomisini daha kârlı bulduğunun bir göstergesi olarak yorumlamak mümkün. Günümüzde üretimle ilişkisi olmayan spekülatörlere “yatırımcı”, banka kurup halkın parasını hortumlayanlara/çalanlara “işadami” denmesini ancak bilerek yapılan, gerçekleri saklama söylemi olarak değerlendirebiliriz.

Dışarıdan “sıcak para” geldiği, ekonomi büyüyor gözüktüğü halde neden işsizlik artıyor? Bu olgu salt “yeni teknolojiler az işçi gerektiriyor” diye açıklanamaz. Böyle bir anlatım uluslara-

74 Sönmez, Mustafa, “Herkes Rantçı Oldu, Yoksullaştıran Büyüme de Yeni Modelimiz”, *Cumhuriyet*, 16 Nisan 2003.

rası şirketlerin üretim için niye en düşük işçi ücretlerinin peşinde olduğunu da açıklayamaz. Asıl neden, Türkiye gibi ülkelerde yeni gerçek yatırımların yapılmaması, özelleştirmelerin de işsizliği artırmasıdır.

Siyasi cinayetlerin yeniden artması

1990 sonrası cinayetlerin temsili bir dökümü Ek 2’de verilmiştir. 1970’lerden tanıdığımız şiddetin 1990’lara damgasını vuran bir biçimi Profesör Muammer Aksoy, Uğur Mumcu gibi tanınmış solcu aydınların tek tek öldürülmesiydi. Bir diğer yönü, Sivas Madımak Oteli’nde dincilerin, 37 solcu aydını yakıtığı toplu kıyımlardı. Gene Alevi mahallelerine saldırılar sürdü. 1970’lerden farklı olarak, 1990’larda şiddetin merkezi Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya kaydı. Silahlı Kuvvetler’in PKK ile giriştiği “resmi” silahlı çatışmaların yanı sıra, yargısız infaz ve faili meçhul cinayetlerle somutlanan “gayri-resmi” bir şiddet sürecini de görüyoruz.

Daha önce 1970’lerdeki şiddetin tırmanışından söz ederken Özel Harp Dairesi ya da Kontrgerilla’da, “vatansever siviller” olarak niteledikleri MHP’ye bağlı Ülkü Ocaklıların görevlendirildiğine işaret edilmmişti. 1990’lar ve sonrasında bu örgütlerin yanı sıra, Doğu Anadolu olaylarında Jandarma İstihbarat Teşkilatı’nın (JİTEM) adı da sık sık geçer oldu.

3 Kasım 1996’da Susurluk’ta bir Mercedes ile kamyon çarpıştı. Arabanın içindeki polis müdürü Hüseyin Kocadağ ve Abdullah Çatlı öldü; DYP Şanlıurfa milletvekili Sedat Bucak sağ çıktı. Arabada çok sayıda silah ve uyuşturucu bulunduğu açıklandı. Polis-milletvekili-MHP’li görevli-tetikçi birlikteliği gözler önüne serilmişti. Toplumda büyük tepki doğuran bu kazadan sonra Mesut Yılmaz’ın başbakanlığı döneminde bir rapor hazırlatıldı. Başbakanlık Teftiş Kurulu Başkanı Kutlu Savaş’ın 1997’de başbakanın talimatıyla hazırladığı Susurluk Raporu’ndan şu bilgileri öğreniyoruz: Demirel’in “kızım” diye siyasete soktuğu Tansu

Çiller'in⁷⁵ başbakan olmasıyla birlikte (Haziran 1993-Mart 1996) PKK ile mücadelede "şahinler" dönemi başladı. Emniyet Genel Müdürlüğü'ne Mehmet Ağar getirildi ve Özel Harekât Timleri ön plana çıktı. 26.7.1993 tarihli olan ancak Resmi Gazete'de yayımlanmayan Bakanlar Kurulu Kararı ile Özel Harekât Daire Başkanlığı kuruldu. 12.08.1993 tarihinde yayımlanan Kanun Hükmünde Kararname ile kanunda değişiklik yapılarak Özel Harekât Polis Okulu açılmasına ve özel personel yetiştirilmesine imkân hazırlandı. Dairenin çalışmalarını düzenleyen yönetmelik "Çok Gizli" işaretini taşımaktaydı.⁷⁶

Şahinler iktidarında bir tabela şirketi olan Hospro firması emniyet teşkilatına İsrail'den alınan milyarlarca liralık silah ve teçhizatı hibe etmiştir. Ülkeye gelen silah ve malzeme miktarı belli değildir. Özel Harekât Dairesi, naklettiği silahların kaydını tutmamış; aradan aylar geçtikten sonra sayım yapılmış ve "bize göre istedikleri şekilde kayıt tutulmuştur."⁷⁷

Baskı ve öldürme olaylarının OHAL bölgesinde yoğunlaştığı, 1992 yılından itibaren tırmanışa geçtiği, 1994-1996 yıllarında dikkati çekecek düzeyde arttığı gözlenmektedir. Özel timlerin sevk ve idaresini koordine eden JİTEM bölgede etkili çalışmalar yapmış; bunların çoğundan da mahalli jandarma birliklerinin dahi haberi olmamıştır. Zaman içinde, JİTEM bünyesinde görev alan sivil ve askeri şahısların faaliyetleri yörede dikkati çeker hale gelmiştir. Bünyesinde çok sayıda korucu ve itirafçı bulunması sebebiyle ferdi suç oranı yükselmiştir.⁷⁸ Bu gruptan iki kişi kamuoyunda olağanüstü tanınmıştır. Birisi, Binbaşı A. Cem Ersever, diğeri Mahmut Yıldırım-Yeşil'dir.⁷⁹

Bucak aşireti, varlığını ve yapısını muhafaza için PKK ile yaptığı silahlı mücadeleyi devlete çok iyi pazarlamış, yasadışı

75 Bkz. Ek 3.

76 Savaş, Kutlu (1997), Susurluk Raporu, s. 8-9.

77 *Ibid*, s. 15-16.

78 *Ibid*, s. 18-20.

79 Bkz. Ek 3.

davranışlarını da bu sayede örtebilmiştir. Diğer taraftan, aşiret mensuplarından uyuşturucu ve silah kaçakçılığına adı karışanların sayısal olarak fazlalığı dikkat çekmektedir.⁸⁰

Biraz Susurluk Raporu'ndaki bilgilere ara verip duruma genel olarak bakarsak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 10 Temmuz 1987'den 30 Kasım 2002'ye kadar 15 yıl süren olağanüstü hal (OHAL) döneminde, 2002 İnsan Hakları Raporu'na göre, yargısız infaz olarak değerlendirilen ev ve işyeri baskınları, dur ih-tarına uymayanlara ateş açma, rasgele ateş açma, yakaladıktan sonra öldürme gibi uygulamalar sonucunda en az 933 kişi öldürüldü. Yargısız infaz olayları 1991 yılının ortalarından 1994 yılı sonlarına kadarki dönemde yoğunlaştı. Bu dönemde Türkiye genelinde meydana gelen 699 yargısız infaz olayının 492'si OHAL bölgesinde gerçekleşti. 1990-2002 arasında Türkiye genelinde yaşanan 1774 faili meçhul siyasi cinayetin 1650'si OHAL bölgesinde meydana geldi. OHAL Bölge Valiliği tarafından yapılan açıklamaya göre, OHAL döneminde bölgede meydana gelen silahlı çatışmalarda 23.535 PKK militanı, 5050 güvenlik görevlisi ve 4485 sivil öldürüldü.⁸¹ CHP'nin 2004 yılı OHAL Raporu'na göre ise, 36.000 kişi öldürülmüş, 18.000 kişi yaralanmış ve 1248 siyasi nitelikli faili meçhul cinayet işlenmiştir.⁸²

Susurluk Raporu'na göre, Güneydoğu'daki örgütlenme batıya şöyle taşınıyor:

80 Savaş (1997), s. 51.

81 2002 "İnsan Hakları Raporu"nun 25 Temmuz günü TİHV Başkanı Yavuz Önen'in düzenlediği basın toplantısında açıklanan özeti, <http://www.tihv.org.tr/DRapor/InsanHaklariRaporu-2002Ozet.doc>.

82 Haber X, <http://www.haberx.com/dailymap.asp>. Şimdi MHP Merkez Yürütme Kurulu üyesi olan emekli Korgeneral Altay Tokat'ın 1995-1998 yılları arasında, Güneydoğu'da görev yaparken hâkimleri ve memurları "hizaya getirmek" için evlerinin civarında bomba patlattırdığını dünyanın en doğal işiymiş gibi basına açıklaması, orada yaşananlar bakımından çok öğretici. MHP'li Tokat, iki asubayın Şemdinli'de bir kitapçı dükkanına bomba attıktan sonra (9 Kasım 2006) suçüstü yakalanmaları konusunda asubayları, herhalde yakalandıkları için "hatalı" buluyor. Adnan Keskin'in haberi, *Radikal*, 28 Temmuz 2006.

“Güneydoğu Sendromu” ifadesiyle tariflenen daha derin ve köklü bir başka problem vardır; Güneydoğu’da silah elde, teröristlerle çarpışan, teröre yardım ve yataklık eden kişileri dağda, köyde ve mezrada takip eden Özel Harekâtçı Polis, batıya geldiğinde yine aynı insanları görmektedir. Hatta arama yaptığı ücra köyden göç etmiş insanların yeni taşındığı evin bir alt sokağında ve yine “bir grup halinde” ikamet ettiklerini görünce kendisi ve ailesi için “tedbir” almak zarureti hissetmektedir. Bir süre sonra Özel Harekât Tim’leri ama bu defa savunma saikiyle oluşturulmaktadır. Burada kritik bir başka husus vardır; emniyet müdürleri atandıkları illere kendi ekip-leri ile, seçtiği yardımcılar ve “Tim”lerle gitmektedirler. Böylece Güneydoğu’daki “Tim” batıda bir ilde de oluşmakta eski dayanışma ve “ilişkiler” aynen sürdürülmektedir..... Özellikle doğudaki korucu ve itirafçı grupları gelecekleri belirsiz olduğu için yaygın bir çeteleşme sürecindedirler. Bu işlerse Yeşil’in “Akıllı olun. Yalnız başınıza yemeyin. Paylaşın. Aksi halde size bu kazancı yedirmezler. Kustururlar,” anlayışı doğrultusunda paylaşmayı gerekli kılmaktadır. Böyle bir çeteleşme süreci Doğu ve Güneydoğu illeriyle sınırlı kalamazdı. Ve kalmadı. Büyük illere doğru genişlemeler oldu ve müesseseleri -devleti tahribeden- çürüten bir veçheye büründü.⁸³

Şimdiye kadar özetlediğimiz bu bilgiler, sınırsız iktisadi liberalizmin savunuculuğunu üstlenen Tansu Çiller gibi kişilerin iktidarı sırasında, yasadışı şiddet ve terörün arttığını göstermektedir. Kuralsızlığın egemen olduğu 1990 sonrası neoliberalizm döneminde tek amaç en kısa sürede “köşeyi dönmek” olduğu için; özelleştirme furyası ve yeraltı ekonomisi (uyuşturucu, silah ve diğer her türlü kaçakçılık) bu amaca çok uygun düşünüyordu. Yeraltı ekonomisinin temeli silah ve uyuşturucu kaçakçılığıydı. Bu alanlarda kazanılan inanılmaz servetler (bazıları buna “kara para” da diyor) gene bu işlere yatırılıyor, kumarhanelerde kara para aklanıyor; bu paranın gücü ile siyaset etkileniyor; siyasetin

etkili kişileri de bu mekanizmanın dönmesini sağlıyordu. Bu servetler edinilirken “vatanı uğruna çalışan milliyetçiler” başaktörlerdir. Şimdi bir örnek verelim.

Önce tombalacılıkla uğraşan ve kokaini Türkiye’ye getiren adam olarak tanınan, sonra “Kumarhaneler Kralı” unvanını kazanan Ömer Lütfi Topal 1990 yılından itibaren Caddebostan Büyük Kulüp’ü işletmeye başlamış; bu tarihten sonra İsraili kişilerle ortak şirketler kurmuş ve Emperyal Şirketi bünyesinde senede 1,1 milyar dolarlık kazanç getiren bir servetin sahibi olmuştur. Topal, yurtiçinde ve dışında gazino işletmeciliği, seyahat acentalığı, sigorta, menkul değerler aracılığı, döviz alım-satımı, gıda, enerji, doğalgaz, petrol, inşaat ve sanayi sektörlerinde faaliyet gösteren çok sayıda şirketin kurucusu ve sahibidir. Eximbank açıkça Emperyal’i finanse etmiştir. MHP’li Güven Sazak, gene MHP’li ve JİTEM elemanı Abdullah Çatlı ile ortak şirketler kurmuştur.⁸⁴ Turizm Bakanlığı’nın memurlarından başlayan, yurtdışında Aliyev’e, Niyazov’a ulaşan bir haraç zinciri çok geniş bir camiyi kapsamaktadır. Siyasi ilişkilerini geliştirmek için de çok para harcamış, ANAP’a karşı DYP’yi desteklemiştir.⁸⁵

Günlük 3 milyon doları aşan net geliri olan Topal, namaz kılan, oruç tutan bir kişiymiş ve mazbut bir aile hayatı varmış. Topal’ın 28 Temmuz 1996’da Çatlı ve özel timci ekibi tarafından öldürüldüğü iddia edildi. Topal, 1990’ların servet biriktirme yolunun gerçekten tipik bir örneğidir. Susurluk Raporu’nda böyle pek çok isim ve bunların ilişkileri sergilenmiştir.

Kısaca, özelleştirme ihalelerinde, çek-senet tahsilatında, batık bankaların, gayrimenkullerin vb. ucuza kapatılmasında, mafyatik tiplerin ve çetelerin başrol oynadığı 1990’lar sonrasında da çok kısa sürede inanılmaz servetler edinenlerin “terörle mücadele” sürecinde nasıl ortaya çıktığı görülüyor.

⁸⁴ *Ibid*, s. 7.

⁸⁵ *Ibid*, s. 10- 11.

2000.yılında iktidarda tuhaf bir koalisyon vardır. Demokratik Sol Parti lideri Bülent Ecevit başbakan, Milliyetçi Hareket Partisi lideri Devlet Bahçeli ve Anavatan Partisi lideri Mesut Yılmaz başbakan yardımcılardır. Milliyetçi sol ile milliyetçi sağ ele ele dir. Oyları iktidar olmaya yetmediğinden ANAP da koalisyona alınmıştır.

Adalet bakanı DSP’li Hikmet Sami Türk’tür. Hücre-tecrit sistemini getiren F tipi cezaevlerine karşı sol siyasi tutuklular açlık grevindedir. Hükümetin “Hayata Dönüş” dediği operasyonu, güvenlik güçlerinin 3950 siyasi mahkûmun kaldığı yirmi cezaevine yaptığı katliamı andıran saldırıyı televizyonlardan izledik. Kan gövdeyi götürdü, cezaevleri alev topuna döndü; alevler içinde yanan insanları gördük. Ölü sayısı 30’u buldu; çok kişi yaralandı ve mahkûmlar kargatulumba F tipi cezaevlerine nakledildiler. Bu mahkûmlara “isyan ve kamu malına zarar vermekten” davalar açıldı.

FP’li Bekâroğlu “F tipine sevk büyük hata. Türk bizi kullandı. Müdahalesiz çözülebilirdi,” dedi.⁸⁶ Bu olayları protesto etmek isteyen göstericilere karşı Ülkücüler, polisle birlikte sopalılarla saldırdı; yanlışlıkla gözaltına alınmaya çalışılan Ülkücüler olunca, öbürleri polise “Abi, bırak o bizden, Ülkücü,” deyince hemen bırakıldılar.⁸⁷

Sağcı iktidarların, Sol’a karşı, Ülkücü ve dincileri kullanarak artan şiddet uygulamalarının 1950’den beri süren bir politika olduğu görülmektedir. Bu kadar sürekli şiddete karşı sosyalistlerin hâlâ var olabilmesi mucize gibi bir şeydir. Herhalde bu “mucize”nin kaynağı, insanın insanı sömürmesine karşı olan Sol’un toplumsal adalet, özgürlük ve gerçek demokrasi idealleri ile kapitalist sistemin işleyişine getirdiği eleştirilerin hâlâ geçerli olmasıdır.

⁸⁶ *Radikal*, 25 Kasım 2000; 20 Aralık 2000.

⁸⁷ *Radikal*, 13 Aralık 2000.

Siyaset sahnesindeki aktörler

1990'lardan 2002'ye kadar⁸⁸ siyasetin başaktörleri Demirel'in yanı sıra Çiller, Yılmaz, Erbakan, Ecevit ve Bahçeli'dir. Demirel, Çiller, Yılmaz arasında ideolojik bakımdan hiçbir farkın olmadığı ANAP ve DYP'nin parti programlarından da bellidir. Erbakan, öbürlerine göre daha çok dini referanslar kullanmaktadır; Bahçeli'nin MHP'si öbürlerine göre daha militan "milliyetçi-Türkçü" söylem ve eylem içindedir. Ecevit ise 1970'lerdeki "Toprak işleyen, su kullananındır" sözlerini çoktan unutmuş; giderek daha devletçi-milliyetçi bir konuma gelmiş, partisinin adındaki "demokratik sol" sözcükleri vitrin süslemesine dönüşmüştü. Diğer bir deyişle, ne kadar çok sayıda parti olursa olsun aralarında anlamlı farklar yoktu. Özellikle Demirel ile MHP ilişkisi bakımından Uğur Mumcu'nun 1977'de yaptığı tespit, 1990'larda da geçerliliğini koruyordu. Bu değerlendirmeyi bir kez daha anımsayalım: "Türkiye'de gericiliğin kaynağı ve kökeni Adalet Partisi'ndedir. MHP, Demirel'in emrinde Milliyetçi Cephe'nin 'vurucu gücü'dür."⁸⁹

Dünyada sosyalist sistemin çözüldüğü ve neoliberalizmin iyice kök saldı 1990 sonrası, aynı zamanda, ekonomi ile siyasetin birbirinden ayrıldığı, her iki alanın da uzmanların işi olduğunun ilan edildiği bir dönem. Böyle olunca, parlamenter demokrasinin özellikle emekçiler bakımından anlamı değişiyor. 1980'lere gelinceye kadar Avrupa'da farklı sınıfların temsilcileri konumundaki partiler parlamentolarda temsil edilebiliyor ve örneğin sosyal demokrat parti iktidarlarında emekçilerin koşulları iyileşebiliyordu. Bugünkü duruma ilişkin Türkiye'den

88 18 Kasım 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tek başına iktidara geldi. Necmettin Erbakan'ın öğrencilerinin kurduğu bu partinin icraatına henüz, tarih olmadığı için bu yazıda yer verilmedi. Ama şu kadarını belirtelim: AKP, Türkiye ekonomisini tümüyle IMF buyruklarına göre "idare" etmektedir; her ne kadar Avrupa Birliği'ne girme uğraşı içindeyse de dış politikada ABD'nin yönlendirmesinin büyük ağırlığı sürmektedir.

89 Mumcu, Uğur, "Arınmak", *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1977.

örnek verirsek, artık var olan partilerden hiçbiri, oy toplayacağı halka işsizliği azaltacağını, halkın gelirini uygulayacakları belirli politikalarla artıracaklarını ya da geniş kitlelerin yararlanacağı belirli hizmetlerin sağlanacağını vaat edemez; etse de yalan söylemiş olur. Çünkü siyasetçiler sıkıştıkça, ekonominin (IMF'nin buyruklarını uygulayan) “teknisyenlerin” elinde olduğunu söylemektedir; IMF'nin tek derdi ise borç verip, borçların geri dönüşünü sağlamaktır. IMF'nin ülke kaynaklarını böylece kullanması doğal olarak geniş kitlelerin durumunu daha da kötüleştirmektedir. Ama büyük sermaye ve servet sahipleri açısından durum tam tersidir. Çünkü bu grupların çıkarları IMF ile uyushmaktadır. Bütün siyasi partiler onların taleplerini karşılamak üzere yarışmaktadır. Bunu gizlemenin en iyi yolu da halka “ne yapalım ekonomi kimsenin karışamayacağı kendine özgü yasalarla yürür; bu nedenle ekonomi uzmanlarının dediklerini yapmak mecburiyetindeyiz, onlara göre de kemerler sıkılacak ki, ülkemiz düzlüğe çıkabilsin,” denmektedir.

Siyasetin içinin böylesine boşaltılmasıyla kamuoyunu oyalayacak tartışmalar laiklik-anti-laiklik, Cumhuriyet ya da Türklük savunuculuğu, AB yandaşlığı-karşıtlığı gibi eksenlerde olmaktadır. Kitlelerin somut siyasi ve iktisadi çıkarlarının nasıl politikalarla sağlanabileceği, anlamlı bir demokrasinin nasıl kurulabileceği tartışmaları, profesyonel siyasetçiler ve medya tarafından bilerek gündem dışı tutulmakta; baskıcı ya da sansürcü uygulamalarla, eleştirel görüşlerin kamuoyuna yaygın ve etkin bir biçimde ulaşması engellenmektedir.

DÜNYA: İNGİLİZ İMPARATORLUĞU'NDAN ABD HEGEMONYASINA

19. yüzyılın süper gücü Büyük Britanya (İngiliz) İmparatorluğu idi. İngiltere bu konumunu dünyada Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren ilk ülke ve giderek sömürgecilikte en üstün güç olmasına borçluydu. Sömürgeciliği başlatan İspanya ve Portekiz 16. yüzyılda dünyayı aralarında bölüşmüştü. 17. yüzyıl Fransa ve Hollanda yüzyılıydı; 18. yüzyılda Fransa ve İngiltere dünya egemenleriydi. Sanayi Devrimi'nden sonra İngiltere bütün rakiplerini geride bırakarak, 19. yüzyıla egemen dünya gücü olarak tek başına damgasını vurdu. İngiliz İmparatorluğu, 20. yüzyılın başından itibaren gücünü yitirmeye başladı ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalist dünyanın tartışmasız lideri ABD oldu. ABD hegemonyası özellikle az gelişmiş ülkeleri derinden etkiledi, bir anlamda onların iktisadi, toplumsal ve siyasi yaşamlarında belirleyici oldu.

1. Kapitalizmin Doğuşu ve Sanayi Devrimi

Kapitalist sistem, insanlığın tarihinde hep var olmuş bir toplumsal düzen değildi. İnsanın yeryüzünde varoluşu 2,5 mil-

yon yıl, yerleşik tarım toplumları kurması ise 10.000 yıl önceydi. Kapitalizmin doğum sancıları 500 yıl önce Batı Avrupa'da küçük bir adada başladı. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi yaklaşık 200 yıl aldı ve sonunda 300 yıl önce Sanayi Devrimi adı konan bebek dünyaya geldi. İşte, insanlık tarihinin belirli bir döneminde ve belirli bir yerde doğan bu bebeğin doğuş ve büyüme öyküsü bu yazının ilk bölümünü oluşturacak.

Sanayi Devrimi neden ilk kez İngiltere'de gerçekleşti? Avrupa'da genel olarak 10.-16. yüzyıllar arasında feodal sistem egemendi; bu düzen Fransa'da 18. yüzyıla, Almanya ve Rusya'da 19. yüzyıla kadar sürdü. İngiltere ise 14. yüzyıl gibi çok erken bir tarihte feodal sistemin ilk çözüldüğü ülke oldu. Bu çözülüşün İngiltere'ye özgü hikâyesi aşağıda anlatılacaktır. Ama önce çok kısaca, kapitalizmin neredeyse tam zıddı olan feodal düzenin kimi özelliklerinden söz etmek gerekiyor.

Kapitalizmdeki gibi özel mülkiyetin bulunmadığı bu sistemde, koşullu ve hiyerarşik bir toprak mülkiyeti vardı. Ülkenin sahibi sayılan kral, belirli koşullar karşılığında (savaş zamanı kralın ordusuna kendi askerleriyle katılmak gibi) toprağın kullanım hakkını soylulara verir; onlar da benzer koşullarda daha alt soylulara verir ve nihayet üretici-serflere kadar bu zincir sürerdi. Krala ve bir üst soylu gruba karşı yükümlülükler yerine getirilmediği zaman topraklar geri alınabiliyordu. Feodal mülkiyet, karşılıklı hak ve görevlere dayanıyordu. Serflere, ailesini geçindirebilecek kadar toprağın *kullanım hakkını* veren soylunun beklediği görevler şöyleydi: Haftanın belirli günlerinde lordunun toprağında çalışması ve verilen diğer görevleri yapması, bütün özel aile işlerinde lordundan izin alması ve onun uygun gördüğü vergileri vermesi gerekiyordu. Lordun, serfi yargılama hakkı vardı. Köleden farkı, lordun serfi ailesinden ayırıp, satamaması ve serf görevlerini yaptığı sürece toprağından atamamasıydı. Serfin geçimlik toprağının kullanım hakkı çocuklarına da geçerdi.¹

1 Feodalizmde azınlıkta olan özgür köylü, lorda yalnızca vergi öderdi ve kralın mahkemesinde yargılanma hakkı vardı.

Kapitalist sistemden farklı olarak, feodalizmde siyasi ve iktisadi güç ile yargı gücü soylu toprak sahibinde birleşiyordu. Bu nedenle serfin kendi geçimlik toprağı dışında lord için yaptığı bütün işlerden kaynaklanan üretime yani artı-ürününe lord doğrudan, zorla ve serbest iktisadi ilişkiler dışında el koyardı. Doğrudan, çünkü lordun toprağında çalıştığı zaman onun için üretir; zorla ve serbest iktisadi ilişkiler dışında, çünkü yasal olarak serf, toprağı ve beyine bağımlıydı, onları terk edemezdi. Gene kapitalizmden farklı olarak, üretim kâr amaçlı piyasa için değil, ihtiyaçları karşılamak amacıyla yapılırdı. İşbölümü gelişmemişti; tarımsal faaliyet ile zanaatlar iç içeydi.

İşte ortaçağ soylu toprak sahiplerinin gösterişli yaşamları, sarayları ve Kilise'nin yaptırdığı görkemli yapıların temeli tarımsal üreticilerden aldıkları, karşılığı ödenmeyen bu artı-üründü. Savaşların eksik olmadığı bu dönemde tabii savaş ganimetleri de krallar ve soylular için başka bir gelir kaynağı idi. Köylü, lordların savaşlarını, lüks yaşamlarını ve din adamlarını besleyen en önemli üretici kesimdi. İnsan, hayvan, su ve rüzgâr gücüne dayanan ilkel ortaçağ tarım teknolojisi nedeniyle üreticinin ve toprağın verimi çok düşük olduğu için zaten pazarlanabilir ürün de çok sınırlıydı. Kısaca, bu çağda kâr amaçlı pazar için üretim olmaması bir yanıla toplumsal yapıya, öbür yanıla da teknolojinin geriliğine bağılıydı. Tabii yerel pazarlar vardı. Doğu-Batı arasındaki ticaret ise, (baharat ve ipekli kumaşlar gibi) büyük ölçüde soyluların lüks yaşam biçimlerinin taleplerini karşılamaya yönelikti.

Önceleri kentler feodal toprak mülkünün bir parçası sayılıyordu; geleneklere dayanan feodal hukuk kurallarının geçerli olduğu kentlerde, feodal beyler istedikleri gibi vergi alabiliyordu. Loncalarda örgütlenmiş olan tüccar ve zanaatkârlar ise, bir yandan kendilerini yabancı tüccara karşı korurken, (her kentin etrafı gümrük duvarlarıyla örülmüştü) öte yandan, loncaların belirlediği ayrıntılı kurallara uymak zorundaydılar.

Kentler özellikle Doğu-Batı ticaretinden zenginleştikçe fe-

odal boyunduruklarını atmaya çalıştı. Tüccar loncalarının istekleri kişisel özgürlük, feodal yasalar yerine tüccar yasalarının egemen olması, feodal vergi ve kısıtlamaların kaldırılması yönündeydi. 11. yüzyıldan başlayarak, kentler bağımsızlıklarını ya satın alarak ya da feodal toprak sahipleriyle mücadele ederek, kazanmaya başladı. 13. yüzyıla gelindiğinde, kentlerin çoğu bağımsızlığını kazanmıştı. Artık kente kaçan bir serf, belirli bir süre yakalanmadan kentte yaşadığı zaman özgür olabiliyordu. Avrupa'da toprakların yarısına sahip olan Katolik Kilisesi'nin iktisadi, siyasi ve ruhani gücü rakipsizdi ve kilisenin görüşleri dönemin egemen düşünce sistemini oluşturuyordu. Kölelik gibi kimi Roma kurumlarına karşı olan Hıristiyanlık, kardeşlik ilkesinden ve insanların doğal haklarından söz ediyor; her şeyin insanlığın ortak malı olduğunu vaaz ediyordu.

Aristoteles felsefesi² ile Hıristiyan teolojisinin sentezinden skolastik felsefe doğdu. Thomas Aquinas, skolastik felsefe ve Kilise Yasası'nın (Cannon Law) temel özelliklerini şöyle belirtir:

- İktisadi kararların temelinde bireysel kararlar olmamalıdır.
- Bireyler, kurumlara tabi olmalıdır.
- İnsanlar “doğal” yasalara tabidir.

Bu dönemde çalışma yüceltilir ve Hıristiyanlık'a göre, alının teriyle ekmeğini kazananların Tanrı'nın gözünde yüce bir yeri vardır. Zenginlerin görevi ise yoksullara karşı hayırsever olmaktır.

Kilisenin kullandığı “haklı/adil fiyat” kavramına göre her malın, üretim maliyetini karşılayan tek bir fiyatı olmalıdır. Paradan para kazanmak (faiz) haramdır, haksız kazançtır ve yasaktır. Ama Kilise bu öğretilerini vaaz ededururken, ticaret kendi kurallarına göre yürüyordu ve ortaçağ sermaye birikiminin en önemli iki kaynağı tefecilik ve ticaretti.

2 Aristoteles'in *Politics* eserinin Latince çevirisi ilk kez 12. yüzyılda Batı Avrupa'da yayımlandı.

Sanayi Devrimi'ne geçiş süreci

Bu sürece üç önemli olay damgasını vurmuştur: Özel mülkiyetin yaygınlaşması, sömürgecilik ve siyasi iktidarda soylu toprak sahiplerinin mutlak egemenliğinin sona ermesi.

İngiltere'de feodalizmin çok erken bir tarihte çözülmeye başlamasının ilk habercisi 12.-14. yüzyıllar arasında tarım topraklarının özel mülk haline gelmesiydi. Kuzey Avrupa yünlü dokuma sanayisinin hammadde sıkıntısını fark eden İngiliz soylu toprak sahiplerinin bir bölümü geleneksel hukuka aykırı olarak serfleri topraklarından sürüp, onların işlediği topraklar ile köyün ortak malı meraların etrafını çitle çevirip, özel mülkiyetlerine geçirmeye ve buralarda koyun yetiştirmeye başladı (kapatma hareketi). İngiliz kırsalı adeta insanlardan arındırılarak ıssızlaştı ve Thomas More'un *Utopia* (1516) adlı eserinde dediği gibi sanki "koyunlar insanları hırsla yiyip, yutuyordu." Serfler, feodal bağlarından ve tek geçim kaynağı topraklarından koparılıp, mülksüzleşerek özgürleşirken, kentlere göç ediyor ve ucuz işgücü ordusunu oluşturuyordu. Büyük toprak sahipleri de kâr amaçlı pazar için üretim yapıyor ve yünlü dokuma sanayisine hammadde sağlıyordu. 14. yüzyıla gelindiğinde İngiltere'de serflik neredeyse yok olmuştu.

Göçlerle kalabalıklaşan kentlerin yiyecek talebi olağanüstü artmıştı. Böylece 16. yüzyılda kentlere yiyecek sağlamak ve kâr etmek amacıyla büyük topraklılar, ikinci dalga çitle çevirme hareketine girişti. Pazar için üretim yarışındaki rekabet, toprak kiralama talebini yükselttiği için toprak kiralaları artıyordu; topraklar ancak çok verimli kullanılabilirse, yüksek kiralaları ödemek ve kâr etmek mümkün oluyordu. Tarımda verim artırıcı önemli teknolojik atılımlar yapılmaya başlandı; küçük toprak sahiplerinin çoğu, zamanla teknolojik gelişimlere ayak uyduramadı ve 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde küçük toprak mülkiyetine dayanan çiftçilik önemini yitirdi.

Sanayideki sermaye birikiminden farklı olarak tarımsal üreticilerin mülksüzleşmesine dayanan bu sürece "ilkel birikim" sü-

reci de denir. Liberalizmin öncülerinden İngiliz düşünürü John Locke 17. yüzyılda toprakları kapatma hareketini şöyle savunur: İnsanların toprağı verimli kılması kutsal bir görevdir. Örneğın, İngiltere'deki verimli hale getirilmiş toprak ile Amerika yerlilerinin doğal halde bıraktığı toprağın değeri karşılaştırıldığında tabii ki, İngiltere'deki topraklar daha değerliydi. Bu nedenle toprağın verimli duruma getirilmesi için Amerika yerlilerinin ya da ortaçağ serflerinin kullandığı topraklara el konabilirdi. İnsanların doğuştan eşit olduğuna inanan Locke, toprağın verimli hale getirilmesi sırasında ortaya çıkan eşitsizlikleri makul kabul eder. Mutlak özel mülkiyet ve sermaye birikiminin, kişinin emek sarf ederek, verimliliğı artırmasının bir sonucu olduğunu söyler.³ Bu açıklamada, toprağın niçin üretici köylüleri de işin içine katarak verimli duruma getirilemeyeceğı yoktur. Açıkça söylenmese de toprak ancak mutlak özel mülk haline getirildikten sonra mülk sahibinin verimlilikle ilgileneyeğı varsa-yımı yapılır.⁴ Serflerin topraktan sürölüşü ve sanayi için ucuz işgücü olması İngiltere'nin erken sanayileşmesinde çok önemli bir etmendi.

Sermaye birikimi bakımından sömürgecilik kritik bir rol oynadı. Yenidünya'nın Avrupalılarca "keşfi" ve sömürgeleştirilmesi sırasında Afrika halkı köleleştirilerek Amerika'ya götürüldü ve Avrupa sanayisi için hammadde (pamuk, şeker, tütün, kereste, madenler) üretilmesinde çalıştırıldı. Yeni kıtanın altın, gümüş gibi değerli madenlerine el kondu ve bunlar Avrupa'ya taşınarak sermayeye dönüştürüldü. Sömürgeleştirilmeye direnen Amerika yerlilerine soykırım yapıldı ve toprakları ellerinden alındı.

3 Locke, John (1988); Wood, Meiksins Ellen, "Capitalism or Enlightenment?", *History of Political Thought*, cilt 21, no 3, 2000.

4 Bu görüş günümüz iktisat kitaplarında sıkça tekrarlanır. Örneğın eğer bir göl özel mülkse, sahibinin ona iyi bakacağı; kamu malıysa herkesin gidip balık avlayacağı için balık soyunun tükeneyeğı öne sürölür. Fabrikaların, maliyeti düşürüp azami kâr elde etmek için, arıtma tesisi yapmayarak, kamu malı olan nehirlerle zehirli atıklarını dökerek, nasıl kirlettiğı örneğine bu bağlamda yer verilmez.

Köle ticaretinin kendisi de önemli bir sermaye biriktirme kaynağıydı. 400 yıllık köle ticareti (15.-19. yüzyıllar) sonucunda Afrika 75-90 milyon yetişkin erkeğini kaybetti. Bunlardan ancak 15 milyonu Yenidünya'ya ulaşabildi. Aradaki fark, kölelerin bekleme depolarında ve yolculuk sırasındaki feci koşullara dayanamayarak ölümlerinden kaynaklanıyor.

Sömürgeler bir yandan İngiliz sanayisine ucuz hammadde sağlarken, diğer yandan işlenmiş ürünler için büyük bir pazar-
dı. Dolayısıyla İngiltere'de Sanayi Devrimi, ülke içinde ve sö-
mürgelerindeki ucuz işgücü ile dünya pazarlarına sahip olması
nedenleriyle gerçekleşti.

Avrupa'da Rönesans ve hümanizm akımları yükselirken sö-
mürgeciliğe çeşitli kılıflar bulunuyordu. Papa'ya göre yalnızca
Hıristiyanlar köleleştirilemezdi. Şimdi bile öne sürülen savlara
göre, Yenidünya "işgal edilmemiş" sadece "keşfedilmiş"ti. Gayet
eşit bir değiş tokuş olmuştu: Avrupalılar onları atla tanıştırmış,
şeker üretmeyi öğretmiş; onlardan da patates, mısır ve altın al-
mıştı! Karşılaşma ve değiş tokuş efsanesini yayanlara göre 500
yıllık sömürgeciliğin Afrika'nın ve Latin Amerika'nın geri kal-
mışlığında hiçbir etkisi yoktu.

"Sömürgeciliği ilk başlatan Portekiz ve İspanya olduğu halde
neden bu ülkelerde sanayi devrimleri gerçekleşmedi?" sorusu-
nun yanıtını şöyle verebiliriz. Bu ülkelerin sömürgecilikte öncü
oldukları 16. yüzyılda, feodal toplumsal düzenleri sınıksız ye-
rinde duruyordu. Sömürgelerinden gelen altın ve gümüş ülkeye
bir kapıdan giriyor, öbür kapıdan çıkıyordu. Soyluların talepleri
doğrultusunda İngiltere'den lüks mallar ile savaş araçları isteni-
yordu. Kapitalist ilişkilerin zaten gelişmeye başladığı İngiltere
ise bu altın ve gümüşü sanayi sermayesine dönüştürebiliyordu.

İngiltere'de 16. yüzyıldan başarak gelişen önemli iktisadi
ve toplumsal süreçlerin etkisini siyaset alanında da görüyoruz.
Kralın mutlak egemenliği, istediği zaman koyduğu vergiler ve
bazı gruplara tanıdığı ayrıcalıklar, kapitalist gelişmeyi engelle-
meye başlamıştı. Sanayici, tüccar, özgür köylü ve zanaatkarlar

siyasi iktidarda söz sahibi olmak, parlamentonun kralın danışma meclisi niteliğinden çıkarılıp, uygulamalarını da sınırlayabilecek etkin bir meclis olmasını istiyorlardı. 1642’de kralcılar ile parlamentocular arasında iç savaş başladı. Soylu feodal toprak sahipleri ile imtiyazlı Londra tüccarı kralın tarafındaydı. 1646’da kralcılar yenildi ve 1649’da Kral I. Charles asıldı. Epey bir karışıklık döneminden sonra 1657’de anayasal monarşi kuruldu ve parlamento, kralı seçmeye başladı. Kralın bütçesi ile kamu harcamaları bütçesi birbirinden ayrıldı ve kralın bütçesi parlamentoda onaylanmaya başlandı. Bu uygulamanın süreklilik kazandığı 1688, İngiliz tarihinde “Kansız Devrim” olarak anılır. Çünkü bu tarihten başlayarak soylu toprak sahipleri ile burjuvazinin ittifakı söz konusudur. Bundan sonra ticaret ve sanayinin gelişmesini engelleyen pek çok feodal yasa ve kısıtlama yavaş yavaş kaldırıldı. 1830’lardan başlayarak seçim reformları yapıldı ve ilk kez 1867 reformundan sonra sanayici ve tüccar temsilcileri doğrudan hükümette görev alabildi.

Sanayi Devrimi

Geniş anlamda Sanayi Devrimi’nin 16.-18. yüzyıllar; dar anlamda da 1760-1830 arasında gerçekleştiği kabul edilir. 50-70 yıl içinde olağanüstü hızlı toplumsal, iktisadi, siyasi ve teknolojik değişimlerin yaşandığı bu dönemin başlıca özellikleri şöyleydi:

- Sanayi, ekonominin sürükleyici sektörü durumuna geldi; tarım, sanayinin çıkarlarına tabi oldu.
- Makinelerle donatılmış fabrika sistemi, aletli atölye tipi üretimin yerini aldı.
- Buhar, su, rüzgâr gibi insan ve hayvan gücüne dayanmayan inorganik enerji kullanımı yaygınlaştı.
- Sanayi üretimi dünya pazarlarını hedefleyerek örgütlendi; dünya pazarlarından sağlanan hammaddeler İngiltere’de işlenip dünya pazarlarına satıldı.

- Üretim teknolojisinde sürekli atılımlar gerçekleşti.⁵

Sanayileşmenin klasik modeli sayılan İngiliz Sanayi Devrimi bu ülkeye özgü koşulların sonucuydu ve daha sonra başka hiçbir ülkenin sanayileşmesi bu modele benzemedi. Bu ülkede bütün sektörler birbirinin pazarı oldu. Örneğin, sanayinin yiyecek ve hammadde taleplerini karşılamak için tarımda hızlı teknolojik gelişmeler gerçekleşti ve verimlilik arttı; sanayinin, tarımsal göç nedeniyle ucuz işgücü avantajı oldu. Tarım ile sanayi birbiriy-le arz-talep ilişkisi içindeydi. Sanayi Devrimi'nin öncü sanayisi pamuklu dokumanın talepleri, makine sanayisini geliştirdi. İngiltere'nin dünyanın rakipsiz sömürgeci gücü olmasını da hesaba kattığımızda, bu sanayileşme modelinin benzersizliği görülür.

Pamuklu dokuma sanayisinin öyküsü bir anlamda Sanayi Devrimi'nin de öyküsüdür. 17. yüzyıldan önce Hindistan sömürge yönetiminde de olan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası bu ülkeden İngiltere'ye pamuklu dokuma ihraç ediyordu. Çok ucuz olan bu kumaşları hizmetçiler bile beğenip giymiyordu. 17. yüzyılda Doğu Hindistan Kumpanyası son derece etkili bir tanıtım ve satış kampanyasına girdi. Başta kraliçe olmak üzere İngiliz toplumunda Hint pamuklu dokumalarını giyme ve perde, kol-tuk döşemeleri gibi pek çok alanda kullanma modası çıktı. Bu sırada İngiltere'nin temel sanayisi yünlü dokumaydı. Pamuklu dokumacılık ise çok küçük çaplıydı ve evlerde yapılan yan uğ-raş konumundaydı. Pamuklu dokumaya ilişkin bu inanılmaz talep karşısında Manchester ve Lancashire dokumacıları Hint kumaşlarını taklit etmeye çalıştılar, ama başarısız oldular; Hint kumaşlarının üstün kalitesine ulaşamıyorlardı.

5 Yüzyıllara göre önemli teknolojik keşifler

Yüzyıl	Keşif sayısı	Yüzyıl	Keşif sayısı
10	6	15	50
11	4	16	15
12	10	17	17
13	12	18	43
14	17	19	108

İngiliz pazarının Hint kumaşlarıyla dolması karşısında yünlü dokumacılar bir yandan parlamentoya bu kumaşların ithalatının yasaklanması için baskı yapmaya başladı, bir yandan da çeteler örgütleyerek Hint kumaşı giyenlere saldırılar düzenlediler; Hint dokumacılarından perdeleri olan evlere baskınlar yaptırdılar. Doğu Hindistan Kumpanyası ile yünlü dokumacılar arasındaki mücadeleyi yünlü kumaş dokumacıları kazandı. Parlamento 1700’de Hindistan, Çin ve İran’dan gelen desenli pamuklu dokumaların İngiltere’de satılmasını yasakladı. Ama sonuç yünlü dokumacıların istedikleri gibi olmadı; İngiliz halkı tekrar yünlü dokuma talep edeceğine, pamuklu dokuma talebini sürdürdü. Bu İngiliz pamuklu dokumacılığı için müthiş bir fırsat oldu. Siyasi bir kararla, Doğu’dan gelen pamuklu dokumalar piyasadan silinmişti. Ama tam bu sırada sömürgelerden ucuz pamuk gelmeye başlamıştı. Hint kumaşlarını taklit etmek için dokumacılar bir kez daha yoğun bir biçimde çalışmaya girişti.

Yünlü dokumacılar gene ayaklandı, yeni filizlenmeye başlayan pamuklu dokumacılığı boğmak istiyorlardı; onları “yabancı taklitçiliği” ve ülkede işsizlik (yünlü dokumacılar kastediliyor) yaratmakla suçladılar. Ama lonca kısıtlamalarının hâlâ sürmekte olduğu eski kentlerde değil de yeni kentlerde kurulan pamuklu dokuma sanayisi hızla gelişmeye başladı. Bu sanayinin girişimcileri dokuma ustalarıydı ve büyük teknolojik gelişmeler de onların sayesinde oldu. Bu sanayide, yünlü dokuma sanayisinde olduğu gibi, tüccar sermayesinin bütün üretim aşamalarında egemen olmaması, hızlı teknolojik gelişmeleri teşvik eden bir etmendi. Küçük bir örnek verelim.

Pamuklu dokumacılık şöyle örgütlenmişti: Tüccar, dokumacılar hammaddeyi sağlıyor, onlar bunu eğiricilere, eğiriciler de tarayıcılara veriyordu. Her kademedede uzmanlaşmış ustalar çalışıyordu ve iş dağıtma-toplama sistemiyle birbirlerine bağımlıydılar. İlk önce dokumacılar en güçlü gruptu. Piyasada talebin yüksekliği, hammaddenin ucuz oluşu ve yapılan teknolojik yeniliklerin sonucunda kendilerinin kârlı çıkacağını bilmeleri, yeniliklerin

ana kaynağıydı. Ustaların görelî bağımsızlığı, fabrika sisteminin yerleşmesine kadar sürdü ve bu sanayinin 50 yıl gibi kısa sürede bütünüyle makineleşmesinde üreticiler başrolü oynadı.

1773'te dokumacı John Kay, var olan dokuma tezgâhını biraz değiştirerek "uçan mekik"i yaptı.⁵ Artık kumaş daha geniş ve hızlı dokunabilecekti. Bu keşiften sonra eğiriciler, dokumacılara yeterli pamuk ipliği sağlayamaz oldu. İplik arzının azlığı, iplik fiyatlarını yükseltti. Bu kez 1778'de makara ve silindir sistemine dayanan yeni bir eğirme tekerleği icat edildi. Bu makine üzerinde çalışan başka bir dokumacı-marangoz Hargreave eğirme makinesini yaptı. Bu makineyle aynı anda birden fazla tür iplik eğirilebiliyordu. Artık bir eğirici 8 kişinin işini yapabiliyordu. 1767'de Arkwright su çarkını keşfetmişti ve bu keşfe dayanan eğirmeciliği fabrikalara taşıyarak büyük servetler kazandı.

1779'da Crompton, su çarkı ile eğirme makinesine dayanan yeni bir makine icat etti. Böylece eğirme süreci tümüyle makineleşmiş oldu. Eğirmecilikteki bu keşiflerden sonra dokumacılık darboğaza girdi. Artık arzı bu kadar bollaşan ipliği işleyecek yeterince dokumacı yoktu. Bu nedenle dokumacıların ücretleri yükselmeye başladı. 1785'te Cartwright buhar gücüyle çalışan dokuma tezgâhını icat etti. Böylece 15 yaşında bir çocuk, günde 3,5 parça kumaş (2 dokuma makinesinin çıkardığı iş) dokuyabiliyordu; uçan mekikle çalışan bir usta ise günde ancak 1 parça pamuklu dokuma üretebiliyordu. Bu icatlar vasıflı usta ihtiyacını da azaltıyordu.

1780'lerde kumaşa desen basılması da makineleşti. Bir makine 100 işçinin yaptığını yapabiliyordu. 50 yılda bütün üretim aşamalarının makineleştiği pamuklu dokuma, Sanayi Devrimi'nin ilk ve örnek sanayisi oldu. Piyasanın zorlaması, kıtlıklar ve küçük girişimci ustaların önce deneme-yanılmaya dayanan çabaları, teknolojik gelişmenin temel motoru olmuştu. Bundan sonra pamuklu dokumalar, fabrikalarda üretilmeye

6 Eskiden kumaşların eni, dokumacının kolunun ipliği dokuma tezgâhının bir ucundan, öbür uca götürebiline mesafesine bağlıydı.

başlayınca artık ustalara gereksinim kalmadı. İngiliz pamuklu dokumalarının pazarı bütün dünyaydı ve ucuz İngiliz kumaşları karşısında Doğulu dokumacıların ayakta kalma şansı kalmamıştı.⁷ Bu örneği, gelişme ve geri kalmanın küçük bir öyküsü olarak da düşünebiliriz.

Pamuklu dokumacılığın makine ihtiyacı, kömür çıkarma ve demir üretiminde yeni keşifleri tetikledi; 1769'da buharla çalışan makineler keşfedildi; bunların yaygın üretimi 1820 sonrasında gerçekleşti. 1830 sonrasında demiryolu taşımacılığı, demir ve makine sanayilerine yeni bir ivme kazandırdı. Dünya pazarlarına satış yapan pamuklu dokuma gibi hafif sanayinin gereksinimleri, kömür, demir ve makine gibi temel sanayilerin gelişmesine yol açtı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya, Fransa, Rusya, Japonya ve ABD sanayileşmeye başladı. Bu ülkelerin hepsinde serfliğin ya da köleliğin (ABD) kaldırılması sanayileşmelerinin başlangıcı oldu. Hepsi korumacılığı benimsedi; Almanya ve Japonya devlet öncülüğünde sanayileşirken, öbür ülkelerde devletin teşvik politikaları etkili oldu.

İngiliz işçi sınıfı

Kapatma hareketleriyle mülksüzleştirilen kitlelerin dalgalar halinde kentlere göç ettiğinden söz etmiştik. Kentlerde bu kitleleri emebilecek sanayi henüz yokken, göçmenler dilencilere, hırsızlara ve evsizlere dönüşüyordu. İngiliz egemen sınıflarına göre iş peşinde oradan oraya koşturan bu insanlar “serseriler”di. Hükümet bu ilk kuşak “özgür” işçi adaylarına karşı Yoksul Yasaları’nı çıkardı; bu yasalarla sokaklardan insanlar toplanıp “Çalışma Evleri”nde zorla ve son derece kötü koşullarda çalıştırıldı. Mülksüzleştirilen kitlelere karşı “yasalar çerçevesi”ndeki uygulamaları Marx son derece canlı biçimde anlatır. Yasalara göre bunlar “isteyerek” suç işliyordu. Yaşlı ve çalışamaz durumda olanlara “dilenme ruhsatı” verildi. Bunların dışında, iş bula-

7 Bu sürecin nasıl yaşandığı kitabın “Osmanlı” bölümünde anlatıldı.

mayanlar arabaların arkasına bağlanıp, her tarafları kanayınca-ya kadar kırbaçlandı ve doğum yerlerine gönderildi; ama onlar zaten oralarından sürülmüştü; dolayısıyla bir kez daha kentlere doğru püskürtüldüler. Kentlerde bir daha yakalandıklarında, kırbaç cezasının yanı sıra, kulaklarının yarısı kesildi; üçüncü kez yakalandıklarında iflah olmaz serseriler olarak idam edildiler. Onları “serseri” diye ihbar edenlerin yanında köle olarak çalışmaya mahkûm edildiler. Göğüslerine kızgın demirle V ve S yazıldı.⁸ (Benzer yasalar 17. yüzyılda Fransa ve Hollanda’da çıkarıldı. İsveç’te yoksulların “avlandığı” partiler düzenlendi.) Çalışanlar için ücretlerin tavanı belirlendi; bundan daha yüksek ücret ödemek suçtu, ama istenildiği kadar düşük ücret ödenebilirdi.⁹

18. yüzyılda bile bazı bölgelerde madenciler “serf” konumundaydı; örneğin 1775’e kadar İskoçya’nın kömür ve tuz madenlerinde işçilerin boyunlarında isimlerinin yazıldığı demir halkalar vardı. İş bulabilenler günde 14-18 saat arasında çalışırdı. Kadın ve çocuk işçiliği çok yaygındı; sanayi bölgelerinde uzun çalışma saatleri ve vardiya sistemi nedeniyle işçilerin yatakları hiç soğumazdı. Sanayi Devrimi sırasında en önemli sanayi merkezlerinden biri olan Manchester’da işçilerin işyerleri ve evlerindeki insanlık dışı koşulları Engels 1844’te kitaplaştırdı.¹⁰

17. yüzyılın başlarında işçiler gizli “dostluk ve dayanışma” örgütleri kurmaya başladı. Bu aşamada, koşullarının kötüleşmesinden yeni geliştirilen makineleri sorumlu tuttukları için makine kırıcılığı gibi eylemlere de giriştiler. İlk işçi örgütlenmeleri gezgin ve vasıflı bir grup olan yün tarayıcıları arasında başladı. Ücretleri belli bir düzeyin altına düştüğü zaman çalışmama kararı aldılar. Bunun üzerine yün tüccarları İrlanda’dan taranmış yün ithal etmeye başlayınca, işçiler ithal yünü yakarak ayaklan-

8 İngilizce serseri anlamına gelen “vagabond” un ilk harfi ve kölenin (slave) ilk harfi.

9 Marx, Karl (1947), *Capital*, editör ve çeviri, Dona Torr, International Publishers, Bölüm XXVIII, s. 758-766.

10 Engels, Friedrich (1999), *The Conditions of the Working Class in England*, Oxford University Press.

dı; 1720'de ordu kullanılarak bu ayaklanma bastırıldı. Benzer olaylar 1749'da tekrar edince yün tarayıcıları önemli yünlü dokuma merkezlerinden Tiverton'u bir daha dönmek üzere terk etti ve bu kentteki sanayi de çökmeye başladı. Yünlü kumaş dokumacıları, örücüler ve terziler de ücretlerinin artması ve daha kısa çalışma saatleri talep ederek örgütlendiler. Parlamento 1725'te bu tür işçi birliklerinin yasadışı olduğuna karar verdi, işçilere sürgün cezası getirildi; malların tahribi durumunda işçiler idam edilecekti.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-1783) ile Fransız Devrimi'nin (1789) işçi örgütlenmesinin üstünde önemli etkileri oldu. Bu zamana kadar işçilere kapalı olan orta sınıf örgütleri, işçi örgütleriyle işbirliğine girdi ve ülke çapında örgütlenmeler ortaya çıktı. Bu tür örgütlenmelerden biri olan 3000 üyeli Londra Haberleşme Derneği genel ve gizli oy hakkı, yıllık parlamento seçimleri, yasaların basitleştirilmesi ve gasp edilen köy orta mallarının köylülere iadesi için mücadeleye başladı. 18. yüzyılın ikinci yarısında benzer örgütlenmeler yaygınlaşmaya başlayınca hükümet 1799'da bütün örgütlenmeleri yasadışı ilan etti.

Bu sırada Thomas Paine'in Fransız Devrimi'ni savunan "İnsan Hakları" (1791-1792) kitabı İngiltere'de tartışma odağı olmuştu. Kitabı savunanlar ve yeniden basanlar mahkûm edilirken, "Hürriyeti ve Mülkiyeti, Cumhuriyetçi ve Radikallere Karşı Koruma Derneği" gibi dernekler hükümetin desteğiyle insan hakları savunucularına karşı terör estiriyordu.

1800-1820 arasında ücretleri olağanüstü düşen pamuklu dokuma işçileri tepkilerini makineleri kırarak gösterdiler. 1819'da 80.000 kişinin katıldığı gösteride seçim reformu ve Tahıl Yasaları'nın kaldırılması istendi.¹¹ Bu gösteri kanlı bir biçimde bastırıldığı için Paterloo Katliamı olarak tarihe geçti. Aslında bu talepler sanayicilerin de talepleri idi; çünkü ucuz tahıl ithalatı ekmek fiyatını düşürecek ve dolayısıyla ücretlerin düşmesi, kârların artması sağlanacaktı; işçiler ise ekmek ucuzladığı zaman

11 Tahıl Yasaları'ndan ayrıntılı olarak birinci bölümde bahsedildi.

görelî ücretlerinin yükseleceğini düşünüyordu. Sanayiciler de böyle gösterilerin yapılmasını teşvik ediyordu. Bütün bu mücadelelerin sonunda 1824-1825 yıllarında grev hakkı olmaksızın sendika kurmak yasallaştı. Böylece, İngiltere bu alanda da bir ilki gerçekleştirmiş oluyordu.

1832 seçim reformu yasası seçmen sayısını artırmıştı ama gene mülk sahibi olma gibi sınırlamalar vardı. 1838'de William Lovett, parlamento reformu talebiyle altı maddelik "Halk Bildirgesi"ni kaleme aldı: 1- Herkese oy hakkı, 2- Eşit seçim bölgeleri, 3- Seçimlerin oy pusulasıyla olması, 4- Parlamento seçimlerinin her yıl yapılması, 5- Milletvekillerine maaş bağlanması, 6- Parlamento üyeliği için mülk sahibi olma sınırlamasının kaldırılması. Bu bildirme (charter) ülke çapında toplumsal adaletsizliğe karşı ortaya çıkan ilk işçi sınıfı hareketi olan Çartizme adını verdi.

Çartistler, 1838'den 1848'e kadar her yıl parlamentoya üç milyon imzalı bildirme-dilekçeyi sunmayı büyük gösterilerle sürdürdü. Parlamento da bu dilekçeyi her yıl reddetti ve göstericilere karşı şiddet kullandı. Hareketin önderleri tutuklandı ve bir bölümü Avustralya'ya sürüldü. Çartizm 1848'de doruğa ulaştı. Gene dilekçe hazırlandı ve parlamento hiçbir şey yapmadı. Bu yıl Avrupa'da 1848 devrimleri başlamıştı. Çartizm 10 yıl daha sürdü; yıllık parlamento seçimleri dışındaki talepleri yavaş yavaş kabul edildi.

1830'lardan başlayarak sendikalar ile liberal reformcular, fabrika koşullarının düzeltilmesi, denetlenmesi ve 10 saatlik işgünü için mücadele ettiler. İş koşullarının düzeltilmesi ve denetlenmesini getiren Fabrika Yasası 1833'te, 10 saatlik işgünü 1847'de yasalaştı. 1883'te evrimci, demokratik sosyalizmi benimseyen Fabian Derneği kuruldu; dernek eğitim ve reformlar yoluyla sosyalizmin kurulacağına inanıyordu. 1906'da kurulan İşçi Partisi'nin temeli bu dernek oldu.¹²

12 Mantoux, Paul (1961), *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, Methuen.

2. İki Dünya Savaşı Dönemi

Büyük Britanya dünya imparatorluğunu kurarken üstün dayanma gücünün yanı sıra İngiliz sanayisinin dünya pazarlarına göre örgütlenmesi de önemli olmuştu. Ama I. Dünya Savaşı'nın arifesine gelindiğinde İngiltere'nin başta Almanya olmak üzere ciddi rakipleri vardı. İngiltere, dünyada stratejik sayılan 25 hammaddenin 18'ine sahipken, Almanya ancak 6'sına sahipti. Kapitalizmin eşitsiz gelişimi, dünyanın yeniden paylaşımını zorluyordu. 1914'te sömürgelerin dağılımı ise şöyledi:

	Sömürge sayısı	Sömürgeci ülke nüfusu (milyon)	Sömürge nüfusu (milyon)
İngiltere	55	46	392
Fransa	29	39	62
Almanya	10	64	13
Rusya	8	163	13

I. Dünya Savaşı'na (1914-1918) 28 ülke ve 65 milyon insan katıldı.¹³ Savaşta 9 milyon kişinin ölmesine karşılık, savaşın yol açtığı kıtlık ve hastalıklardan 20 milyon kişi öldü; 20 milyon sivil de yaralandı. Savaş daha sürerken Ekim 1917'de Rusya'da, çarlık rejimi devrilerek sosyalist devrim oldu. Bu olaydan 4 hafta sonra ABD savaşa katıldı. Almanya'da sosyalizm yanlısı hareketlerin yoğunluğu da Batı cephesinde savaşın bitirilmesinde etkiliydi.

Barış görüşmelerinde savaşı kazanan İtilaf Devletleri'nin ilk önceliği sosyalizmin Avrupa'ya yayılmasını engellemek ve Rusya'daki devrimi yenilgiye uğratmaktı. Avrupa büyük bir altüstlük yaşamaktaydı; eski imparatorluklar dağılmıştı. İngiltere, Fransa ve ABD grevlerle sarsılırken, İtalya'da fabrikalar ve top-

¹³ Savaşın başlıca ülkeler şunlardı: İngiltere tarafında Fransa, Belçika, Rusya, Sırbistan, ABD, İtalya, Romanya ve Yunanistan yer alırken (İtilaf Devletleri), Almanya'nın başı çektiği cephede Avusturya Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları ile Bulgaristan vardı (İttifak Devletleri).

raklar işgal ediliyordu. Orta ve Doğu Avrupa'da büyük mülklerin parçalanması ve toprak reformları talep ediliyordu. 1919 Paris Barış Konferansı'nda İngiliz devlet adamı Lloyd George şöyle konuşuyordu:

Bütün Avrupa devrimci bir heyecanla dolu..... işçilerde savaş öncesi koşullara karşı büyük bir kızgınlık ve öfke var. Kitleler Avrupa'nın bir ucundan öbür ucuna var olan toplumsal düzeni siyasi, sosyal ve iktisadi yönleriyle sorguluyor..... kitlelerin aşırıların kucağına düşme tehlikesi var..... Şu anda gördüğüm en büyük tehlike Almanya'nın Bolşevizme (kayması).¹⁴

Ekim 1924'te *The Times* gazetesi İngiltere'nin Avrupa yardım komisyonu başkanının şu sözlerine yer veriyordu:

Avrupa'nın yarısı sosyalizm uçurumunun kenarındaydı. Eğer 1918-1921 arasında Orta Avrupa'ya 137 milyon pound yardım yapmasaydık, aç ve yakacaksız kalan Avusturya ve birkaç ülke daha Rusya'nın yolundan gidebilirdi. Ateşkesten 2,5 yıl sonra yeni kurulan hükümetlere yaptığımız bu yardımlar sayesinde Orta Avrupa'da sosyalizmin belini kırabildik.¹⁵

Savaşın galibi İngiltere, Avrupa'da sosyalizmin belini kıldığını düşünerek ferahlarken, dünyadaki İngiliz egemenliğinin de beli kırılmaya başlamıştı. Savaş öncesi İngiliz egemenliğinin simgesi, dünya pazarlarını birbirine bağlayan tek para birimi olan altın standardı da savaş enkazının altında kalmıştı. 1821'de İngiltere'nin öncülük ettiği dünyada sabit kurların geçerli olmasını sağlayan altın standardını, 19. yüzyılın son çeyreğinde diğer sanayileşmiş ülkeler de İngiltere'nin tespit ettiği kurlardan ve bu ülkenin garantisiyle kabul etmişti.¹⁶ Dünya piyasaları ve fiyatları altın standardı sayesinde birleşik tek bir pazar gibiydi. Banka rezervlerinde pound tutan ülkeler bunları istedikleri zaman sabit

14 Dutt, R. Palme (1936), *World Politics 1918-1936*, Victor Gollancz Ltd, s. 43.

15 *Ibid*, s. 48.

16 Örneğin 1 pound 113 altın taneciği, 1 dolar 23 altın taneciği içeriyordu. Dolayısıyla 1 pound 4,9 dolara eşit oluyordu (1 pound = 113/23). Saf altın paraların yanı sıra kâğıt paranın da % 100 altın karşılığı vardı.

kurlardan altına çevirebilirdi. Bu dünya para sistemi I. Dünya Savaşı'na kadar pürüzsüz işledi. Altın standardı sayesinde ticaret ve sermayenin dünya çapında akışkanlığı artmıştı. İhracatı, ithalatından fazla ülkelere altın girişi oluyor, onlar da elde ettikleri altına göre para arzını artırıyordu; tersi durum ithalat fazlası olan ülkeler için geçerliydi.

Ne var ki, savaş sonrasında, savaş öncesi düzen tepetaklak oldu. Ülke paralarının birbiriyle nasıl değiştirileceğinde büyük karmaşa yaşanıyordu; Avrupa ülkeleri istikrarsızlaşmış, sermayenin akışkanlığı sona ermişti. Ticarete ve üretime sıkı kurallar konmuş ve ülkeler kendi kendine yeterli olma gayretine girmişti.

Bu savaş kredileriyle destekleyen ve savaşan Avrupa ülkelerinin ihtiyaçlarını karşılayan ABD, savaşın sonunda herkesin borçlu olduğu en güçlü ekonomi oldu. Savaş gereksinimlerinin karşılanması ABD üretim kapasitesini olağanüstü artırmıştı. ABD önce Barış Konferansı'nda ve Milletler Cemiyeti'nde liderlik yapmaya teşebbüs ettiyse de İngiltere ile Fransa'nın ortak tavırları karşısında II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kendi içine döndü ve Avrupa'daki siyasi gelişmelerle fazla ilgilenmedi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batılı devlet adamları yeni bir savaşın uygarlığın sonu olacağını belirten birçok konferans düzenlediler, anlaşmalar imzaladılar, Milletler Cemiyeti'ni kurdular; ama bunlar olurken silahlanma da bütün hızıyla sürdü. Dünya silahlanma harcamalarının, dünya üretimini nasıl aştığını aşağıdaki tablodan görebiliriz.¹⁷

Yıllar	Dünya silahlanma harcamaları	Dünya Üretimi
1913	64	54
1929	104	104
1930	106	87
1932	106	56

17 Dutt (1936), s.15. Tabloda 1928 yılı endeks başlangıcı "100" olarak alınmıştır.

Asıl silahlanma yarışı ise buhranın en yoğun yaşandığı 1933'ten sonra başladı. İki dünya savaşı arasındaki dönemde, siyasette büyük altüstlükler yaşandı. 1917'de dünyanın ilk sosyalist devrimi Rusya'da; ilk faşist iktidar 1922'de İtalya'da, ikinci faşist iktidar 1933'te Hitler'in başa geçmesiyle Almanya'da gerçekleşti. 1936-1939 arasında İspanya'da faşist güçler ile cumhuriyetçiler arasında iç savaş oldu. Buhran yılları aynı zamanda faşistler ile sosyalistler arasında mücadele yıllarıydı.

*
* *

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD, Avrupa ülkelerine verdiği 10 milyar dolar tutan savaş borçlarının hemen geri ödenmesini istedi. Bunun üzerine İngiltere ile Fransa da Almanya'ya altından kalkılamayacak bir savaş tazminatı programını uygulamaya koydu. Almanya'nın 30 yıl içinde sabit taksitlerle Müttefikler'e 33 milyar dolar ödemesi istendi. Bu ödemeler altın, Alman ihracatının % 25'inin tahsisi ve aynı olarak yapılacaktı. Ödemelerin yapılabilmesi için Almanya'nın büyük bir ihracat seferberliğine girmesi lazımdı. Ama öbür ülkeler Alman mallarının pazarlarına girmesine izin vermiyordu. Aynı ödemelerde bile şu durum ortaya çıkmıştı: Almanya'da yapılan gemiler İngiliz tersanelerinde işsizliğe yol açmış, İtalya'ya gönderilen kömür, İngilizlerin bu ülkeye kömür ihracatını baltalamıştı. Ayrıca, Almanya tazminat ödemek için devamlı para basınca hiper enflasyon oldu; bunu üzerine savaş tazminatı olarak ödenen değersiz kâğıt paraları kabul etmeyen Fransa ve Belçika, Ruhr bölgesini işgal etti. Keynes 1919'da yayımladığı "Barışın İktisadi Sonuçları" kitabında kurulması düşünülen dünya düzeninin temeli olan Versailles Antlaşması'nı şiddetle eleştirmiş ve amaçlanan yeni düzenin Avrupa'ya istikrarsızlık getireceğini savunmuştu. Nitekim 1920'ler boyunca Keynes'in öngörülleri doğrulandı. 1929'da Young Planı ile aynı tazminatlar azaltıldı; 1932'de Lozan Anlaşması'yla tazminat meselesi kapatıldı.

Avrupa'ya borç verdiği için alacaklı ülke olan ABD'nin izlediği politika 19. yüzyılın egemeni İngiltere'nin politikasından çok farklıydı. İngiltere başka ülkelere borç verdiği zaman onların İngiltere'ye mal satarak borçlarını ödemesine izin verirdi. Oysa ABD borçlu ülkeleri ucuz mallarıyla da istila ediyordu. Hem ABD ihracatını, hem de savaş borçlarını ödemek için Avrupa'dan ABD'ye devamlı altın gönderiliyordu. 1924'e gelindiğinde dünya altın varlığının yarısı ABD'de birikmişti. ABD ise enflasyon korkusundan altını Knox Kalesi'nde tutuyor; para arzını artırmıyordu. Yani, Avrupa altınla desteklenmeyen kâğıt para enflasyonu ile boğuşurken, ABD altını gömüyordu.

1924'te Dawes Planı ile ABD gömdüğü altınlarla Avrupa'ya borç vermeye başladı. Yeniden altın standardına dönüldü. Ama artık altın standardı I. Dünya Savaşı öncesindeki gibi işlemiyordu. İngiltere 1925'te altın standardına savaş öncesi kurdan geri döndü. Oysa İngiliz ekonomisi çok zayıflamıştı ve sanki hiçbir şey olmamış gibi davranması bu ülkeyi daha da zora soktu. İngiliz parasının, dolara göre aşırı değerli olması ihracatını azalttı ve işsizliği artırdı.

1925-1928 arasında ABD, Avrupa'ya her yıl yaklaşık 1 milyar dolarlık kredi açtı; 1928'e gelindiğinde faiz olarak 525 milyon, savaş borçları olarak da 210 milyon dolar gelir kazanmıştı. Avrupa'nın özellikle de Almanya'nın ABD'ye borç yükü hızla yükseldi. Avrupa, ABD kredileriyle yeniden inşa faaliyetlerine ve üretim kapasitesini artırmaya girişti. Tabii üretim kapasitesi arttıkça, dünya pazarlarında satış rekabeti de kızıştı. Aşırı üretim, korumacılık ve ABD kredilerinin borsa spekülasyonu için Avrupa'dan geri çekilmesiyle 1929 büyük dünya buhranına girildi.¹⁸

Altın standardı gene çöktü. Almanya buhrandan en fazla etkilenen Avrupa ülkesi oldu; 1930-1932 arasında 18 milyon kişi işsiz kaldı. Buhran faşizmin de yolunu açtı; 1928'de 14 millet-

18 1929 dünya buhranı, kitabın "Kapitalizm ve İktisadi Düşüncenin Evrimi" bölümünde anlatılmıştır.

vekili çıkarabilen Hitler'in Nazi partisi 1933'te 340 milletvekili çıkararak en büyük parti konumuna geldi.¹⁹ Büyük sanayicilerin desteğini alan faşistler, sola ve sendikalara karşı terör uygulayarak ve diğer partileri kapatarak tek başlarına iktidara geldiler. 1928'de 3000 satan Hitler'in *Kavgam* kitabı, 1933'te 855.000 satıyordu. 1923'te başarısız darbe girişiminin ardından kısa süre hapiste kalırken yazdığı bu kitapta savaş yüceltiliyor, Alman ırkının dünya hegemonyası amaçlanıyordu. Yahudilerin ve sakat Almanların öldürülmesi gerektiği de açıkça yazılmıştı. İşte Hitler, işsiz ve çaresiz kitlelere bunları vaat ediyordu.

II. Dünya Savaşı (1939-1945) bir yanıyla I. Dünya Savaşı gibi kapitalist-emperyalist ülkelerin dünyayı yeniden bölüşmesi amacıyla, diğer yanıyla tek sosyalist ülke olan Sovyetler Birliği'nin çökertilmesi gayretiyle sürdürüldü. Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla savaş aynı zamanda faşizm ile sosyalizm arasında bir hesaplaşmaya dönüştü. Bütün dünyada savaşa katılan 58 ülkeden toplam 62 milyon, Almanya'dan 7,5 milyon, İngiltere ve Fransa'dan toplam 1 milyon ve Sovyetler Birliği'nden 23,2 milyon kişi öldü. Müttefiklerin askeri kayıplarının % 64'ünü Sovyetler verdi ve nüfusunun % 14'ünü bu savaşta kaybetti.²⁰ Haziran 1941'de Naziler, Sovyetler'e 80 tümenle saldırırken, Batı cephesinde yalnızca 20 tümen bırakmışlardı. Halliday'in değerlendirmesine göre eğer Sovyetler Birliği, Nazileri yenilgiye uğratmasaydı Nazi rejimi yalnızca Berlin'de değil, Paris ve Amsterdam'da da egemenliğini sürdürüyor olabilecekti.²¹

Aralık 1941'de Japonya'nın Pearl Harbour'da ABD donanmasına saldırması üzerine bu ülke de savaşa girdi. 9 Ağustos 1945'te ABD, Hiroşima ve Nagasaki'de atom bombası "denemesi" yaptı; dediklerine göre, bu korkunç katliamı Japonya'yı teslim olmaya zorlamak için yapmışlardı. Oysa daha sonra ortaya çıkan belge-

19 1928'de sosyal demokratların 153, 1933'te 201 milletvekili vardı.

20 http://en.wikipedia.org/wiki/World_War_casualties#Combined_total.

21 Halliday, Fred, "The Ends of Cold War", *New Left Review*, Mart-Nisan 1990.

lerde, Japonya'nın atom bombaları atılmadan önce zaten teslim olacağını bildirdiği anlaşıldı.

3. ABD Hegemonyası Başlıyor

II. Dünya Savaşı, ABD'yi kapitalist dünyanın rakipsiz lideri durumuna getirdi. Savaşta yenilen ve kazanan bütün ülkeler enkaz yığınıydı. Savaş ABD topraklarında olmadığı için I. Dünya Savaşı'ndaki gibi, savaşan ülkelere borç veren ve malzeme sağlayan ABD ekonomisi çok kazançlı çıktı. Yeni dünya düzeni, Temmuz 1944'te yapılan Bretton Woods Konferansı'nda kararlaştırıldı.

44 ülkenin imzaladığı Bretton Woods Anlaşması'nda pazarlık, ABD ile Keynes'in baş müzakereci olduğu İngiltere heyetleri arasında geçti. Savaş sırasında ABD'den aldığı borçlar nedeniyle İngiltere'nin eli zayıftı; üstelik ABD, 30 milyon dolar daha ek yardım vaat edince, istediği bütün koşulları kabul ettirdi. Bu koşullar şunlardı:

- Sabit kur sistemine geçilecekti; bir sterlin 2,80 dolar olarak kabul edildi; dolar ve İngiliz sterlini dünya bankacılık sisteminde rezerv paralar olacaktı. ABD altının fiyatını sabit tutmayı ve diğer ülkelere bir ons altını 35 dolardan satmayı taahhüt ediyordu. ABD doları altına bağlanmıştı, diğer ülkeler de dolar ya da İngiliz sterlini üstünden altın standardı sistemine bağlanıyordu. Her ülke, kendi parasının değerinin ne olacağını önceden tespit edip dolara göre sabitliyordu. Dolar altın değerindeydi.
- Merkez bankaları rezerv olarak tuttıkları dolar ya da İngiliz parasıyla döviz kurunu sabit tutmakla yükümlüydü; bunu rezerv parayı piyasaya sürerek veya çekerek yapacaktı.
- Uluslararası Para Fonu (IMF) bu sabit kur düzenine işlerlik kazandırmak için kuruldu. Bir ülke döviz kurunu ancak IMF'nin izniyle değiştirebilirdi. Bu koşul da şöyle belirlen-

mişti: Eğer IMF söz konusu ülkenin ciddi iktisadi krizde olduğuna inanırsa, o zaman o ülke parasının hangi oranda değerinin düşürülebileceğine karar veriyordu. Parasının değeri düşürülen ülke de, teoriye göre ihracatını artırıp, döviz kazanıp, krizi atlatacaktı. Tabii gerçekte işler böyle yürümüyordu.²²

- Uzun dönemli kalkınma kredileri vermek amacıyla Dünya Bankası kuruldu.²³
- Serbest ticareti geliştirmek için ticaret ve gümrük anlaşması (GATT) yapıldı.²⁴

Savaş sonrası dünya ekonomisi, herkesin uyması beklenen serbest ticaret ilkelerine göre düzenlenmişti. Ama ABD senatosu hiçbir zaman GATT'ı onaylamadı; rekabet edebileceği alanlarda piyasalarını açtı, diğerlerinde korumayı sürdürdü. ABD ticaretten çok, yabancı ülkelere doğrudan yatırımları yeğledi; dış yatırımlarının geliri her zaman ihracat gelirinden fazla oldu.²⁵

1945'te dünya altın stokunun % 60'ına sahip olan ABD, altın fiyatını ve doların değerini sabit tutacağına söz veriyordu. Bu sözün arkasındaki varsayım hem ABD'de, hem de sabit kur düzeni nedeniyle başka ülkelerde enflasyon olmayacağıydı. Bu sistem sanayi ve ticarete uzun vadeli planlar yapılabilmesini mümkün kılıyor; sermaye hareketleri belirli kurallar çerçevesinde yürütülüyor, ulusal ekonomilerin yatırım ihtiyaçları ön planda tutuluyordu. Sermayenin şimdiki gibi istediği ülkeye kurlarsızca akışının önlenmesi, işçilerin ve sendikaların elini güçlendirmiş

22 Kitabın üçüncü bölümünde, devalüasyonların krizlere çare olmadığı anlatıldı.

23 Bankanın kuruluşundaki adı "Bank for Reconstruction and Development" idi.

24 GATT (General Agreement on Trade and Tariffs) öncelikle çoğu gelişmiş 23 ülke arasında imzalandı, daha sonra üye sayısı, 2/3'ü az gelişmiş ülke olan 100'e çıktı. 1995'te GATT'ın adı, Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organisation-WTO) olarak değiştirildi.

25 Gowan, Peter, "US Hegemony Today", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 2003.

oluyordu. Hükümetler tam istihdamı sağlamak ve işçi-işveren arasındaki toplu pazarlıkların özgürce yürütülmesinden sorumluydu.

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD dış politikası sosyalizmin yayılmasını önlemeye odaklanmıştı; bu Soğuk Savaş'ın temeliydi. 1948 Marshall Planı ile Avrupa'nın yeniden inşası için ABD yardım programı başladı. Avrupa iktisadi ve askeri olarak Sovyetler Birliği'ne karşı güçlendirilecekti. Gene bu amaçla 1949'da Kuzey Atlantik Örgütü (NATO) kuruldu.

ABD bütün dünyada kendinden yana hükümetlerin iş başında olmasını ve çıkarlarına uygun davranılmasını istiyordu. Soğuk Savaş planlayıcılarından George Kennan 1948'de şöyle diyordu: "Nüfusumuz dünya nüfusunun yalnızca % 6,3'ü ama dünya servetinin % 50'si bizim. Bu durumda önümüzdeki görev bu eşitsizliği koruyacak bir ilişkiler düzeni kurmak. Bunun için insan hakları, yaşam düzeyini yükseltmek, demokratikleşme gibi her türlü duygusallığı bir yana bırakmalıyız."²⁶ Evet Kennan, günümüzde de geçerliliğini koruyan ABD dünya tasarımını çok doğru ve açık biçimde ifade ediyordu. Ne var ki, ABD dış politikasının söylemi Kennan'ın tavsiyesinin aksine hep "özgürlük, demokrasi, insan hakları ve dünya refahını artırmak" gibi duygusal sloganlar üzerine kuruldu. Bu "yüce amaçlar" uğruna yürütülen ABD dünya tasarımı aracaları, az gelişmiş ülkelere karşı yapılan gizli-açık askeri müdahaleleri, seçimlerde ABD yanlısı hükümetler kurabilecek partilere para yardımını, muhalifleri ise sindirmeyi ve hatta öldürmeyi kapsıyor.

1945'ten 1990'a kadar geri ülkelere 140'tan fazla çatışmada ve iç savaşlarda 20 milyon insan öldü.²⁷ ABD işgali, bombalamaları, askeri yardımı, siyasi müdahaleleri ve ambargolarının

26 Kryss Tal (2004), "USA Invasions, Bombings, Military Aid, Political Interventions and Sanctions", http://www.krysstal.com/democracy_whyusa02.html.

27 Halliday (1990), s. 6.

dökümüne bakıldığında,²⁸ ABD ve yandaşları, başka ülkelere müdahale ederken her zaman şu nedenlerden birini ya da birkaçını öne sürüyor: Komünizm, terörizm, insan hakları, özgürlük, ülkeyi kurtarma, kitle imha silahları vb. Oysa kamuoyundan saklanan gerçek nedenler yıllar sonra ortaya çıkan resmi raporlarda, yandaş medyanın satır aralarında ya da devlet adamlarının kimi beyanlarında saklı. Bunlar, ABD ve uluslararası sermayenin çıkarları, ABD'nin dünya kaynaklarından istediği gibi faydalanabilmesi ve stratejik değerinde askeri üsler edinmesiyle ilgili. *New York Times*'da yazan Thomas Friedman ABD'nin gerçek amaçlarını şöyle belirtir: "Küreselleşmenin işleyebilmesi için Amerika her şeye kadir süper gücüne göre hareket etmekten korkmamalıdır..... Piyasanın görünmez eli eğer gizli yumruk olmasaydı hiçbir zaman işleyemezdi..... McDonald, F-15'lerin tasarımcısı McDonnell Douglas olmasaydı, gelişemezdi. Ve Silicon Vadisi teknolojileri için dünyayı güvenli kılan gizli yumruğun adı ABD ordusu, hava ve deniz kuvvetleridir." Alman *Der Spiegel* dergisi de 1 Eylül 1997'de "Modern tarihte hiçbir ülke dünyayı ABD gibi bütünüyle egemenliği altına almamıştı..... Amerika şimdi uluslararası politikada Schwarzenegger gibi pazılarını şişiriyor, dikkat çekici biçimde herkese gözdağı veriyor..... Amerikalılar kendilerini sınırlayacak hiçbir şey olmadığı için kendi 'McDünya'larında sanki ellerinde boş çek varmışçasına davranıyorlar," diyordu.²⁹ William Blum'un *Haydut Devlet* kitabı da ABD müdahalelerini ayrıntılı biçimde sergiliyor.³⁰

ABD imparatorluğunun, geçmiş imparatorluklardan farkı üstüne yazan ve Dış İlişkiler Konseyi tarafından basılan Tucker'ın kitabına göre ABD'nin gücü, geçmiş imparatorluklarla karşılaştırıldığında aşılması mümkün olmayan küresel bir

28 Bkz. Ek 4.

29 Kryss Tal (2004).

30 Blum, William (2003), *Haydut Devlet, Dünyanın Tek Süper Gücü İçin Bir Rehber*, çev. Erdal Yüzak, YeniHayat Kütüphanesi. Ayrıca bkz. Blum, William, "A Brief History of U.S. Interventions: 1945 to the Present", *Z Magazine*, Haziran 1999, http://members.aol.com/bblum6/American_holocaust.html.

güçtür. Eski sömürgeci imparatorluklardan farklı olarak, klasik görevleri yapmadan (altyapı yatırımları ve başka sorumluluklar üstlenmeden) imparatorluk rolünü oynamalıdır.³¹ Gerçekten Ek. 4'teki listeden görülebileceği gibi ABD tam da bu öneriye uygun davranmaktadır. "Sorumsuz imparator"un sergilediği en son örnekler, Irak ve Afganistan'ın kana bulanması ve kukla hükümetler kurdurması oluyor.

ABD ve Avrupa Sol'unda yaygın bir biçimde, ABD'nin günümüzdeki dünya politikası, bir grubun kendi dar çıkarları (petrol ve silah tekelleri) için dış politikayı ele geçirmesi olarak yorumlanıyor. Yeni muhafazakârların demokratik olmayan 2000 seçimlerinde iktidarı ele geçirmelerinden ve 11 Eylül 2001 saldırısı sonrasında da iktidarlarını pekiştirdiklerinden bahsediliyor. 2003'te Sağ'ın sözcüsü *Economist* dergisi bile bu görüşü reddediyor: "Demek ki, dünyanın en güç ü ülkesini bir avuç komplocu ideolog ele geçirdi," diyerek bu yorumdaki gerçekdışılığı vurguluyor. ABD emperyalizminin bir avuç politikacının "işi" olarak yorumlanması, bunun kapitalizmin bünyesinden kaynaklanan sistematik bir gerçeklik olduğunun gözlerden saklanmasına hizmet ediyor.³²

Sovyetler Birliği yıkılmadan önce, ABD ve NATO askeri güç kullanırken, antikomünizm "meşru" bir gerekçeydi. Clinton 1994'te "haydut /rogue" devlet kavramını ortaya attı. 11 Eylül 2001'den sonra yayımlanan yeni stratejik belgeyle de ABD'nin haydut diye tanımladığı devletlere saldırmasının "meşru" olduğu ilan edildi. Ülkelerin barış içinde yaşama hakkı, ABD'nin sorduğu şu soruya bağlandı: "Bizden yana mısınız, bize karşı mısınız?" Bu sorunun yöneltildiği ülkelerden, ABD askeri operasyonlarına "gönüllü" olarak katılması istenir; böylece ortaya "gönüllüler koalisyonu" gibi tuhaf bir kategori çıkar. ABD'ye yaranmaya çalışan Polonya yönetiminden, ABD'den yardım uman

31 Tucker, Robert W; Hendricson, David (1992), *The Imperial Temptation*, Council on Foreign Relations. Aktaran, Foster, John Bellamy, "The New Age of Imperialism", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 2003.

32 *Ibid.*

yoksul Bangladeş'e kadar birtakım ülkeler yoklama yapılan öğrenciler gibi "Burda" diye parmaklarını kaldırmaya başlar.

Öte yandan liberal görüşe göre, Soğuk Savaş döneminde sosyalist tehlike varken, Batı demokrasileri liberal-demokratik değerleri dünyada yaygınlaştıramamış. Ama artık bu mümkünmüş. Küreselleşmeyle birlikte ulusal ekonomiler, küresel piyasa mantığına tabi olduğu için artık şöyle bir durum ortaya çıkmış: Devletlere karşı olan cephede piyasa güçleri, sivil toplum ve birey hakları yer alıyormuş. Bu nedenle devlet karşıtı cephenin elini güçlendirmek için yasalar ve hukuki kurallar çok önem kazanmış. Böylece yeni bir liberal döneme geçmekteyiz. Uluslararası ilişkiler profesörü Martin Shaw'un 2000'de global devlet üstüne yazdığı kitapta, Batı dışı dünyada otoriter rejimler olduğu için kitleler ile elitler arasında uçurum olduğu ve geri ülkeler dünyasındaki demokrasi mücadelelerinin Batı'yı evrensel insan hakları için müdahaleye zorladığı savunuluyor. Profesör Shaw, ABD'nin askeri cuntalara kirli işlerini yaptırdıktan sonra biçimsel demokrasiyi getirmeye çalıştığını iddia etmesinden ve bu arada sol ve bütün muhalefetin ezildiğinden nedense habersiz görünüyor. Belki de liberaller için "bilgi çağında" böylesi bilgiler önemsiz sayılıyor!

Liberal görüşe getirilen sol eleştiriler ise şöyle: Bazı devletlerin görüşlerini diğerlerine zorla kabul ettirmesi görmezden gelinemez. Eğer yeni bir liberal düzene geçiyorsak bu, uluslararası kurumlara nasıl yansıyor? BM'nin etkisiz ve ABD denetiminde olması; IMF'nin ABD hazinesinin sözcüsü gibi davranması; ABD'nin yasalara uymayı kabul etmemesi; örneğin DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) kurallarına ancak kendi çıkarlarına uygun gelirse uymayı kabul etmesi; uluslararası ceza kurallarının, BM güvenlik konseyi üyeleri için geçerli olmaması konularında suskun kalarak nasıl yeni bir liberal düzene geçildiğinden bahsedilebilir? Liberaller, neden ABD'nin tek kutuplu dünyasını sürdürmek için diğer kapitalist ülkeleri de kendi askeri gücüne bağımlı kılmasından, dünyadaki pek çok devletten daha büyük

güce sahip çokuluslu şirketlerin “yeni liberal düzen”deki rollerinden söz etmekten hiç hoşlanmıyor?³³

Kapitalizmin “altın çağı”: 1950-1973

Klasik ve neoklasik iktisadın yazdığı öyküye (onlar buna “model” diyor) göre, kapitalizmde sermaye birikimi şöyle gerçekleşiyor. Birtakım girişimci ruhlu kişiler piyasa fırsatlarını değerlendiriyor ve önce daha az tüketip, tasarruf ediyor; sonra bu tasarruflarını sermayeye dönüştürerek, piyasa için kâr amaçlı üretim yapmaya başlıyor. En verimli çalışanlar, verimsizleri ele-yerek işlerini ve birikimlerini büyütüyor. Serbest ticaret sayesinde de gene uluslararası rekabette başarılı olanlar kazanıyor. Bu modelde sömürünün, devlet politikalarının rolü, güçlü devletlerin başka ülkelere karşı uyguladığı iktisadi ve siyasi baskılar, askeri güç kullanımı gibi konular yok. Anahtar sözcükler piyasa ekonomisi, asgari devlet müdahalesi, girişimciler, rekabet ve verimlilik. Edebi öykülerin çoğu bazı gerçekleri yansıtır; oysa, neoklasik iktisatçıların yazdığı öyküler bütünüyle gerçekdışıdır.

Sermaye birikimi açısından yaratılan ikinci bir yanılsama da kapitalizm öncesi dönem ile kapitalizmin karşılaştırılmasından çıkıyor. Kapitalizm öncesinde sermaye birikiminin sınırlı olması, piyasaların gelişmemiş olmasına, aristokrasinin lüks tüketimine, kralların sürekli savaş halinde olmasına ve zor kullanımının yaygınlığına bağlanırken, kapitalizmde sermaye birikiminin hiç zor kullanılmadan piyasa ilişkileri içinde gerçekleştiğini savunuyor düzenin sözcüleri.

Şimdi kapitalizmdeki iki farklı dönemin sermaye birikim mekanizmalarına bakalım. Altın çağ olarak nitelendirilen birinci dönemde sabit kur sistemi, Avrupa’da Keynesçi politikalar ve ABD’de Fordist üretim örgütlenmesi geçerliydi. İkinci dönem 1975 sonrasını kapsıyor. Birinci dönemde yeni yatırım ve sermaye birikim alanları şunlardı:

33 Gowan, Peter; Shaw, Martin; Panich, Leo, “The State, Globalisation and New Imperialism”, *Historical Materialism*, Açık Oturum, Kış 2001.

- Savaşta yıkılan ekonomilerin yeniden inşası.
- Soğuk Savaş'ın bir parçası olarak askeri yatırım ve harcamaların olağanüstü artması.
- Savaş döneminde geliştirilen yeni teknolojilerin (elektronik, jet uçakları, traktör vb.) yol açtığı yeni yatırım alanlarının varlığı.
- ABD'de ikinci, Avrupa'da birinci dalga "otomobilleşme"nin gerektirdiği yeni yatırım alanlarının açılması.³⁴
- Keynesçi politikaların bir sonucu olarak ekonomilerde devletin rolünün artması, gelişmeye öncülük etmesi ve refah devletini amaçlayan sosyal harcamalarını artırması.³⁵

Enflasyonun yaşanmadığı bu dönemde Avrupa ülkeleri yılda % 4 (1950'ler) ve % 5 (1960'lar) büyüdü. ABD egemenliği petrol, enerji ve hammadde fiyatlarının düşük olmasını sağlıyordu. Bu "altın çağ" ülkelerin kendi iç pazarlarının canlılığı ile gelişmiş ülkeler arasındaki ticaretten besleniyordu.

Ama, kapitalizm refah ve altın çağını yaşarken bile 1960'larda iyimserlik, yerini yavaş yavaş kötümserliğe ve kuşkuyla bırakmaya başlamıştı. Sovyetler Birliği ilk uzay aracı Sputnik'i içinde bir köpekle 1957'de uzaya fırlatınca, ABD uzay çağının açılışını yapamama ezikliğine girdi. Hemen ertesi yıl uzaya Explorer aracını gönderdi. 1961'de gene Sovyetler ilk insanlı (Gagarin) uzay uçuşunu gerçekleştirdi. 1962'de de ABD ilk insanlı uzay gemisini yolladı. Nefes nefese birbirini sıkı takipte uzay yarışının başlaması her iki taraf için de bu alana inanılmaz büyük kaynakların ayrılmasını gerektiriyordu. Nükleer silahlanma yarışı da hızlandı.

Bütün bunlar olurken 1950'lerin "bebek doğumları patlamasının" sonuçlarından birisi, üniversitelerin kalabalıklaşarak,

34 1920'lerde ABD ekonomisinin canlılığının temellerinden biri, ilk dalga kitlesel otomobilleşme ve bununla birlikte petrol, lastik, cam sanayilerinin gelişmesi, yeni dış mahallelerin kurulmasının getirdiği canlılık, otoyolların, köprülerin yapılmasıydı.

35 Sweezy, Paul, "The Crisis of American Capitalism", *Monthly Review*, Ekim 1980. Örneğin 1955-1970 arasında ABD'de milli gelir içindeki sosyal harcamaların payı % 14'ten % 26'ya, eğitimin payı % 3'ten % 5'e çıkıyor.

gelen öğrenci kitlesine yetmemesi oldu. Üniversite gençliği hükümetlerin, akıldışı gördükleri bu harcama tercihlerini sorgulamaya başladı: Bu kadar kaynak uzaya ve silahlanmaya ayrılırken, nasıl oluyor da kendileri kalabalık sınıflarda, kemikleşmiş ve yetersiz bir eğitim görmeye mahkûm ediliyordu? ABD üniversitelerinde silahlanma karşıtı ve özgür düşünce isteyen örgütlenmeler başladı. Aynı zamanda, ırkçılık karşıtı sivil haklar hareketi büyük kitle gösterilerine dönüştü. 1963'te Başkan J. F. Kennedy'nin öldürülmesinden sonraki ikinci şok 1968'de sivil haklar hareketinin önderi Martin Luther King'in ve başkanlık seçimlerini önde götüren J. F. Kennedy'nin kardeşi Robert Kennedy'nin öldürülmesi oldu.³⁶

ABD, 1961'de Küba Devrimi'ne karşı giriştiği Domuzlar Körfezi çıkarmasında başarısızlığa uğramıştı; 1965'te Vietnam'a büyük bir askeri güçle saldırdığı halde bir türlü başarı elde edemiyordu; 1967'den başlayarak Vietnam saldırısına karşı hareketler bütün dünyada büyük bir ivme kazandı.

Bir yandan tüketim toplumu, bireycilik ve rekabet yüceltilirken, öte yandan Batı'nın başlıca özelliği sayılan bilimsel ve teknolojik ilerlemenin sonucunda iktisadi refahın mutlaka artacağı inancı sarsılmaya başlamıştı. Silahlanma, savaşlar ve dünyada yoksulluğun artarak sürmesi, özellikle üniversite gençliğinin başkaldırısının temelleriydi.

Tüketim toplumunu eleştiren Herbert Marcuse³⁷ gibi düşü-

36 1991 ABD-Fransa yapımı, Oliver Stone'un yönetmeni olduğu *JFK: Kapanmayan Dosya* filminde, J. F. Kennedy'nin Vietnam'dan çekilmeyi planladığı, kardeşi Robert Kennedy'nin de Başkan L. Johnson'un Vietnam politikasını şiddetle eleştirdiği ve sivil haklar hareketini desteklediği için suikasta kurban gittiği; bunların ABD "gizli devlet"inin işi olduğu; bu nedenle adaletin gölgelenerek cinayetlerin bugüne kadar "faili meçhul" dosyalarında kalması belgeleniyor. Film, yürekli savcı Jim Garrison'un hukuk mücadelesi çerçevesinde geçiyor. Savcı bir yerde Hitler'in "yalan ne kadar büyükse, o kadar inandırıcı olur" lafına gönderme yaparak, ABD gizli devletinin de bir tür faşizm uyguladığını söylüyor.

37 Herbert Marcuse'un *Tek Boyutlu İnsan* kitabı 1964'te, Türkiye'de 1968'de yayımlandı.

nürlerin kitapları başucu kaynakları oldu; Che Guevara'nın gerilla savaşı yürütmek için gittiği Bolivya'da 1967'de trajik biçimde öldürülmesi, Che'yi gençliğin ilahı yaptı. ABD'de karşı-kültür hareketiyle hippiler tüketim toplumu değerlerine başkaldırıp, rock müziği, uyuşturucu ve cinsel özgürlüğün birleştiği bir yaşam tarzı sürerken; 1968 Avrupa gençliği daha politiktir. Hem ABD'de, hem de Avrupa'da burjuva yaşam biçimi ve yoz tüketim toplumu değerlerine başkaldıranlar, kişisel ve toplumsal özgürlüğün birlikte var olabileceği bir düzenin özlemi içindeydiler.

Avrupa gençliği, kapitalist sistem ve onun aile, eğitim, siyasi partiler gibi kurumlarının kökten değiştirilmesini talep ederken, şimdiye kadar bunu yapamayan işçi sınıfı ve sendikal hareketten artık bir şey beklemediklerini, kendilerinin (yani aydınların) özerk ideolojik mücadeleleriyle toplumsal değişimin öncüsü olduklarını düşünüyordu. Gençlik, Üçüncü Dünya'daki³⁸ değişimin kitlesel köylü hareketleriyle olacağını varsaydığından, Çin'in önderi Mao Çe-Tung ve Kültür Devrimi'ni (1966-1976) destekliyor; Fanon, Sartre ve Althusser gibi düşünürleri bayraklaştırıyordu. (Günümüz postmodern düşünürlerinin köklerini 1968 radikalizminde bulmak mümkün.)³⁹

*
* *

Bretton Woods'da tasarlanan dünya düzeni, 25 yıl sonra ABD'nin dünya jandarmalığının artan maliyeti nedeniyle tek-

38 "Üçüncü Dünya" kavramı 1960'ta Çin ile Sovyetler Birliği'nin arası açılınca Çin tarafından icat edildi. Çin'in tanımına göre birinci dünya iki süper güç saydığı Sovyetler ve ABD'yi; ikinci dünya Japonya, Avrupa ve Kanada'yı; üçüncü dünya ise Çin ve diğer az gelişmiş ülkeleri kapsıyordu; Çin'e göre ikinci dünya, birinci dünyaya karşı, üçüncü dünyayı desteklemeliydi. Bu tez aynı zamanda Çin'in az gelişmişler dünyasının liderliğine "oynadığını" da gösteriyordu. Daha sonra bu kavram genel olarak az gelişmiş ülkeler için kullanıldı.

39 Wood, Meiksins Ellen, "A Chronology of the New Left and Its Successors, or: Who's Old-fashioned Now?", *Socialist Register*, 1995a.

lemeye, Vietnam Savaşı'nın gerektirdiği yüksek harcama düzeyi bütçe açığını artırmaya başladı. 1967 yılına kadar Almanya, ABD bütçe açıklarının başlıca finansörüken bu tarihten sonra Japonya oldu. ABD bir yandan borçlanırken, bir yandan da para basmaya başladı. Eğer yabancılar ellerindeki dolarları altına çevirmeye kalksalar, ABD bu yükümlülüğü yerine getiremeyecekti. Altın standardı kurallarına göre sabit fiyattan altın satışını karşılayacak altın stoku yoktu; çünkü var olan altın stokuna göre para basma ilkesini çiğnemişti. Ama ABD hegemonyası ve doların uluslararası değişim birimi olmasının yanı sıra, bu ülkeye borç verme ve mal satma kaygısı yüzünden diğer gelişmiş ülkeler, dolarlarını altına çevirmeyi düşünmüyordu. Böylece diğer kapitalist ülkeler ABD'nin siyasi, iktisadi ve askeri hegemonyasını ucuz krediler vererek desteklemiş oluyordu. 1968'de yabancı ülkelerdeki dolarlar ABD altın stokunun üç katını aşmıştı. 1966-1971 arasında ABD ödemeler dengesi açığı 3 milyar dolardan 20 milyar dolara fırladı; ama yetkililer ve medya bu durumun geçici, spekülör "Zürih şeytanları"nın işi olduğunu iddia edip duruyordu.

15 Ağustos 1971'de ABD baskın ve sürpriz bir biçimde, doların altına çevrilebilirliğine son verdiğini ve ithalat vergilerini % 10 artırdığını bildirdi. Başkan Nixon ABD ekonomisini canlandırmak ve büyük sermayenin yatırım yapmasını teşvik etmek için vergi ve kredi kolaylıkları sağlayacağını; ücretlerin 90 gün için dondurulduğunu ve sosyal harcamaların azaltılacağını açıkladı. Neoliberal politikaların başlangıcını bu uygulamalar da görmek mümkün. Enflasyonu önlemek için ücretler ve sosyal harcamalar baskılanırken, büyük sermayenin önü daha da açılıyordu.

Avrupa'nın bu tek yanlı kararlar karşısındaki şaşkınlığı iki yıl sürdü. Avrupa ve Japonya'da Şubat 1973'te bütün döviz piyasaları kapandı. Bu sırada ABD, doların değerini % 10 düşürdüğünü açıkladı. Böylece bankalardaki dolar rezervlerinin değeri bir anda 5 milyar dolar azaldı. ABD doların değerini düşürüp,

ithalatı pahalılaştırarak azaltmayı ve ihracatını artırmayı hedefliyordu. Bunun iktisattaki adı “komşunu yoksullaştır ki, kendin zengin olabilesin” politikasıdır. Bir ay içinde bütün dünya “dalgalı kur” rejimine geçti, yani ülke paralarının değerini piyasalardaki arz ve talep belirleyecekti. Artık para arzı hiçbir kurala bağlı olmaksızın artabilecekti. Nitekim 1971-1973 arasında on Avrupa ülkesindeki para arzı % 12 arttı. Oysa 1971 öncesi on yıl içinde sadece % 7 artmıştı. Böylece daha OPEC petrol fiyatını artırmadan önce enflasyonist yola girilmiş oldu. Enflasyon ve durgunlukla tanımlanan 1973 dünya krizinin nedeni olarak hep petrol ihraç eden ülkelerin gösterilmesi, gene iktisadi gerçeklerin çarpıtılmasının iyi bir örneğidir ve bu yalan gerçekmiş gibi ders kitaplarında yer alır.

Petrol ihraç eden ülkeler (OPEC) 1967’den beri sabit dolar fiyatıyla petrol satarken, ABD enflasyonu nedeniyle doların gerçek değeri daha düşüktü. Dolayısıyla bu ülkeler kazandıkları bir dolarla, gerçekte bir dolarlık maldan çok daha az mal satın alabiliyordu. 1967 Arap-İsrail Savaşı bir kez daha petrolcü ülkelerin iktisadi ve siyasi güçsüzlüğünü ortaya çıkarmıştı. İşte bu koşullarda OPEC 1973 ve 1976’da petrol fiyatlarını artırdı.

Kapitalist dünyanın krizi:⁴⁰1973-1975 ve sonrası

ABD sanayi örgütlenmesinin temeli, adını ilk Ford otomobillerinin kitlesel olarak bant sistemiyle üretilmesinden alan Fordizm ve Taylorizm’di. Fordizm, üretimin devasa fabrikalarda merkezi olarak yapılmasını ve hammadde kaynaklarından, satış noktalarına kadar bütün aşamaların kontrolünü kapsamaktaydı. “Bilimsel yönetim” adıyla piyasaya sürülen Taylorizm’de⁴¹ üretkenliği artırmak için önce her işçinin bütün hareketleri ayrıntılı biçimde saptanıyor, zamanlarını israf edici hareketleri (tualete gitme sıklığı gibi) not ediliyor ve ilgili fabrikadaki bir

40 Bu kriz, kitabın “Kapitalizm ve İktisadi Düşüncenin Evrimi” bölümünde işlendiği için burada sadece bazı sonuçları ele alınacaktır.

41 ABD’li mühendis Frederick Taylor 1856-1915 arasında yaşadı.

işçinin ortalama günlük üretimi belirlendikten sonra belirli bir süre içinde daha çok üretenler ödüllendiriliyor, daha az üretenler cezalandırılıyordu. İşte bu çok “insani” yönetim sistemine, “bilimsel” diye sunulduğu için karşı çıkılmaması bekleniyordu. İşin akıldışılığı, gelişmiş kapitalist dünya verimlilik obezliğinden çatlayacak hale gelmiş ve herkes fazla mallarını satmak için birbirinin ayağına çelme takarken, sermayedarlar işçilerin tuvalet molalarını bile azaltmaya çalışıyordu.

Amerikan yaşam biçimi ve maddi refahı 1950’lerden beri hep “büyüklük”le tanımlandı; dünyadaki hammadde ve enerji kaynaklarının denetimi sayesinde, daha büyük otomobiller, evler, yollar ve tabii hamburgerlerin peşinde olundu. 1973 petrol fiyatı artışı Fordizm üstüne temellenen sanayiye sıkıntıya soktu. Bu devasa sanayi yapısındaki üretim birimleri parçalanarak, ucuz işgücünün yaygın olduğu geri ülkelerdeki taşeronlara verildi; buna da “post-Fordizm” dendi.

Durgunluk ve işsizlik sosyal harcamaların artırılmasını gerektiriyordu ama bu sırada vergi gelirleri de düşüyordu. Enflasyon ise aşırı askeri harcamalar nedeniyle para basılması, enerji fiyatlarının yükselmesi ve tekelci-oligopolcü yapıdaki sanayinin kâr hadlerini korumak için fiyatları yüksek tutmak amacıyla üretimi kısımasından kaynaklanmıştı. Tabii üretimin kısılması da işsizliğe yol açıyordu. Krizden nasıl çıkılacaktı ve krizin faturası kimlere kesilecekti? İşte bu aşamada neoliberaler, krizin faturasını 25 yıldır uygulanan Keynesçi politikalara kesti. Ulusal ve uluslararası ekonomiyi düzenleyen kurallar kaldırılacak, kuralsızlık, kural haline getirilecekti.

Mali piyasaların bütünüyle kuralsızlaştırılması 1985’te resmen Londra’da açıklandı. Kuralsızlaşma, evrenin yaratılışına gönderme yapan “büyük patlama” oluyordu. Artık her isteyen (bankalar, büyük mali kuruluşlar ve şirketler) borsalarda istediği gibi spekülasyon yapabilecek, borsa kazançları üstündeki vergiler düşürülecek, merkez bankalarının denetimi kaldırılacak, parasal sermaye bilgisayarlı iletişim sayesinde anında dünyada-

ki herhangi bir borsaya kolaylıkla girip çıkabilecek, borsalar arasındaki faiz ve kur farklarından havadan büyük kazançlar elde edilebilecekti. Bunun adına da dünya ekonomisi ve para piyasalarının küreselleşmesi dendi.

Borsa spekülasyonu gerçek ekonomileri inanılmaz boyutlarda istikrarsızlaştırdı. Hisse senedi spekülasyonunun yanı sıra, devlet borçlanma tahvilleri de tabii spekülasyon konusuydu. Neoliberal politika paketinin bir parçası olarak zenginler ve sermayedarlardan alınan vergiler düşürüldüğü için, devletler askeri ve asgari idari harcamaları için bile sürekli borçlanma ihtiyacındaydı. Hangi devlet daha yüksek faiz verirse uluslararası fonlar oraya koştuğundan, bu bir yandan, içinden çıkılmaz bir borç yükü ve kısır döngü yaratıyor, öte yandan da, yüksek faizli borçlar ancak yeni ve daha yüksek faizli borçlarla ödenebiliyordu.

Borçların ödenebilmesi için ikinci kaynak, özelleştirmelerle devletlerin malvarlığını satmasıydı. Uluslararası sermaye, genellikle de yerli sermaye ile işbirliği içinde özelleştirme ihalelerini kazandığı zaman ülkeye döviz giriyordu. Bu paranın bir bölümü borç ödemeye, bir bölümü de ithalat artışına gidiyordu. Bu arada ülke ekonomilerine, insanlarına ve kaynaklarına neler oluyordu? Bir an için gözümüzün önüne çok değerli maden, enerji ve hammadde kaynaklarına sahip Afrika'yı getirelim. Dünyanın en yoksul halklarının yaşadığı bu kıtada özelleştirmeler nedeniyle milyonlarca insanın yaşam hakkı dahi ellerinden alınıyor. Su ve elektrik gibi kamu hizmetlerinin çokuluslu şirketlerin eline geçmesinden sonra artık şirketler “ödedikçe kullan” türü su ve elektrik saatleri yerleştiriyor ve IMF de borçlarını tahsil edebilmek için kamu hizmet tarifelerinin % 30'lara varan oranlarda artırılması için bastırıyor. Su, elektrik, ilaç fiyatları artarken Afrika'nın hammadde fiyatları aşağı çekiliyor.⁴²

Çokuluslu şirketlerin Üçüncü Dünya'daki özelleştirmelerde ilgilendikleri başlıca alanlar altyapı inşaatları, barajlar, ma-

42 Klein, Naomi, “Free Trade is War”, <http://www.thenation.com/doc.mhtml?i=20030929&s=klein>.

dencilik, enerji, su, telekomünikasyon ve silah satışı. Örneğin, Hindistan nüfusunun % 70'i (700 milyon kişi) kırsal kesimde ve bunların yaşamı doğal kaynaklara ulaşabilmeye bağlı. Ama, insan yaşamının temeli olan su özelleştirildiği için, suya ancak "piyasa fiyatını" ödeyebilenler ulaşabiliyor. 1999'da 600.000 kişinin yaşadığı Bolivya'nın bir kentinde su, 40 yıllığına ABD Bechtel (mühendislik) şirketine kiralandığı zaman yaptıkları ilk iş, suyun fiyatını artırmak oldu; bu nedenle çıkan ayaklanmalarda birçok kişi öldü. Sonunda Bechtel ülkeyi terk etti ama Bolivya hükümetinden 12 milyon dolar "zarar-ziyan parası" alarak çıkıp gitti. Evet, özelleştirme ve kuralsızlaşma insanları öldürüyor.

ABD, Hindistan'da enerji alanında en büyük yatırımcı. Eğer ileride açıklayacağımız gibi "yatırımcı" denebilirse, Enron da bu gruba dahil. Küreselleşme rüzgârıyla devlet, ihracat da yapan Hindistan Bharat elektrik gereçleri şirketinin kaynaklarını kesti, taleplerini karşılamadı ve onu ölüme terk etti; Siemens ve General Elektrik ile ortaklığa zorladı. Bharat ucuz işgücü, öbürleri de teknoloji ve araç-gereç sağlayacaktı. Özelleştirmelerde inanılmaz rüşvetler döndüğü için, siyasiler ve bürokratlar, böyle izinleri kolaylıkla veriyordu.⁴³

Dünya Bankası'nın duvarında "Hayalimiz yoksulluğun olmadığı bir dünya" yazıyor. Herhalde bunun için sürekli "yoksulluk raporları" yazan bankaya ve kardeşi IMF'ye dünyanın en yoksul ülkeleri 43 milyar dolarlık borçlarını ve faizi ödemeye çalışıyor. Bu arada Dünya Bankası iktisatçılarından Branco Milanovic, 1988-1993 arasında dünya nüfusunun % 70'inin gelirinin azaldığını belgeliyor. Dünya Bankası ve IMF, kapkara mizah örneği olarak kuralsızlaşma, özelleştirme, ülke pazarlarının yabancı mallara ve sermayeye açılması, sendikasılaştırma, sosyal güvenliğin yıkılması; eğitim ve sağlık dahil her şeyin piyasadan para ile alınıp satılmasıyla, yani ancak parasını ödeyebilenlere hizmet ve mal üretilerek, yoksulluğun azaltılacağını

43 Roy, Arundhati (2002), *Power Politics*, Southend Press.

söylemeye devam ediyor. Bu yoksulluk yaratan reçete, ekonomilerin “yapısal düzenlenmesi ve reformu”, piyasaların kusursuz işlemesi adına sunuluyor. Reformun sözlük karşılığı bir şeyi “iyileştirmek”. Evet, bunlar borç verenlerin kredilerinin ve faizlerinin daha kolay ve pürüzsüz tahsil edilmesi bakımından “reform” ama, asla Üçüncü Dünya halkları bakımından değil. Devletlerin yiyecek sübvansiyonlarını “reform” adına kaldırmasıyla mı yoksulluk azalacak? Herhalde kastettikleri, yoksulların ölüm oranının artması ve böylece yoksulluğun Malthus’vari bir biçimde azalması.⁴⁴

Neoliberalizm, insan hakları ve demokrasi

“Demokrasi” adına “insan hakları”nı yaygınlaştırmmanın gerektiğini iddia eden ABD ile AB’nin aralarında işbölümü yaptıklarını görüyoruz. ABD, IMF ve Dünya Bankası bütün dünyada neoliberal iktisat politikalarının yaygınlaşması için uğraşırken, AB temel insan haklarının sözcülüğünü yapıyor. Temel insan haklarından anladıkları din, düşünce ve piyasaların özgürlüğü (devletin hiçbir denetiminin ve müdahalesinin olmaması) ile özel mülkiyetin kutsallığı ve dolayısıyla dokunulmazlığı. Siyasi özgürlükten anladıkları ise herkesin eşit yasal haklara sahip olması ve belirli aralıklarla parlamento seçimlerinin yapılması. Neoliberaler özellikle belirli tür örgütlenme özgürlüklerine karşıdır, örneğin sendikaların, piyasanın özgürlüğünü kısıtladığını savunurlar. Ama gönüllülük temeline dayanan “sivil toplum örgütleri” dedikleri faaliyetleri “demokrasi”nin temelleri olarak desteklerler. Büyük işadamları örgütlerini “sivil toplum” örgütleri olarak kabul eden bu anlayışın, işçi ve diğer emekçi sendikalarına karşı olmasını ancak sermayenin ideolojik saldırısı olarak yorumlamak mümkün.

Temel insan haklarından bahsedebilmek için herhalde önce

44 McQuaig, Linda, “World Bank Helps Poor by Taking away Food”, *National Post*, 1 Haziran 2001.

insanların yaşıyor olması gerekir. Dolayısıyla en temel insan hakkı “yaşama” hakkıdır. Yaşamak için de insanların üretim ve yaşama araçlarına ulaşabiliyor olması, bunların zorla ellerinden alınmaması birinci koşuldur. Yaşama hakkından kastedilen tabii “insanca” yaşama hakkıdır. Keynesçi politikalarda bile yer alan, her insanın çalışma ve emekli olma hakkı ile “doğumdan, mezara kadar” devletin sorumluluğunda olan bazı temel hakları vardı: Gıda, barınma, sağlık ve eğitim, işte bu temel haklardandır.

Neoliberal politikalarla bütün kamu hizmetleri de özelleştirmeye çalışıldığı için insanlar, yukarıda sözü edilen su, elektrik, ilaç gibi temel gereksinimlerinden “zorla” mahrum bırakılmaktadır. Zorla, çünkü IMF’nin borç tuzağı politikaları her türlü zoru ve şantajı içerir. Eğitim ve sağlık hizmetleri ancak parasını ödeyebilenlere sunulur. Peki, para ödeyebilmek için insanların çalışma ve para kazanma olanağının olması gerekmez mi? Neoliberal küreselleşme bir yandan yoksulluğu sürekli artırdığı, diğer yandan da küçük bir kesime havadan kazanç dağıttığı için her yıl bütün dünyada temel hizmetleri para ile alamayacak insan kitlesi büyür ve bunların bir bölümü zengin kapitalist ülkelere göç etmeye çalışırken yollarda yaşamlarını kaybeder ya da köle işçi çocuk ve kadınlar olarak sağda solda pazarlanır.

Öte yandan, çokuluslu şirketler, atıklarını denizlere dökmekten, toprağa ve nehirlerle boşaltmaktan hiç çekinmedikleri için binlerce insan zehirli su, hava ve toprak nedeniyle ölür, sakat kalır. Şirket haklarının, insan haklarını ezip geçtiği bu kadar açıkken, AB sözcülerinin bu yok edilen temel insan haklarından hiç bahsetmemesi dikkat çekici. Herhalde bunlar “gönüllü” çevre örgütlerinin konusu, diye düşünüp rahatlıyorlardır. Benzer biçimde insanlığın çok büyük bölümünü yoksulluğa mahkûm eden IMF ve Dünya Bankası, gene çoğu kendi güdümündeki uluslararası “yardım” kuruluşlarına “yoksulluk işini” havale etmiş durumda.

Neoliberal politikalar yalnızca yoksul-zengin ülkeler arasın-

daki uçurumu açmakla kalmadı, aynı zamanda her ülkenin kendi içinde yoksul-zengin kutuplaşmasını daha da keskinleştirdi. Örneğin, ABD’de 1973-1987 arasında nüfusun en yoksul % 20’lik bölümünün ortalama hane halkı geliri % 7 düşerken; en zengin % 20’liklerin geliri % 14 arttı. Bu, büyük ölçüde, yoksulları daha çok, zenginleri daha az vergilendirme politikasının sonucuydu. Kapitalizm (“serbest piyasa”) zaten kendi başına sürekli eşitsizlikler yaratan bir sistemken; bir de bunun üstüne, etkin devlet müdahaleleriyle (ki böyle müdahaleleri, sermayedarlar müdahaleden saymaz) eşitsizlikler artırıldı. ABD’de 1966-1985 döneminde vergi mükelleflerinin % 1’ini oluşturan en zengin kesimin vergileri % 27-% 36 arasında düşürüldü. Şirket kârları üstünden alınan vergiler sürekli düşürülerek, toplam vergi gelirlerinin ancak % 8’ini oluştururken, yoksulların zaten belini büken sosyal sigorta vergisinin toplam vergi gelirleri içindeki payı % 28’e çıkarıldı.⁴⁵

Milton Friedman gibi neoliberalizmin önde gelen savunucularına göre, vergilerle yoksullardan zenginlere kaynak aktarma politikası yeterli değildi. Sosyal yardımların da kısılması gerekiyordu. 1990’ların başında ABD sosyal yardım programlarından 4 milyon yoksul anne yararlanmaktaydı; bu da federal bütçeden % 1, eyalet bütçelerinden ise ancak % 2-3 oranında bir kaynak aktarımını gerektiriyordu. İşte Friedman’a göre, bu küçücük bütçeli yardım programı “kamu kaynaklarını tüketiyor; çalışma azmini kırıyor ve tembelliği körüklüyor”du. Asgari ücret yasaları da piyasa ekonomisi için çok zararlıydı; işçiler ancak her an işlerini kaybetme tehlikesi içinde olduklarını bilirlerse, verimli bir biçimde çalışırdı; emeklilik sistemi ise yok edilmesi gereken “pederşahi” devlet anlayışını temsil ediyordu. Yiyecek, sağlık,

45 MacEwan, Arthur, “Why the Emperor can’t Afford New Clothes: International Change and Fiscal Disorder in USA”, *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1991.

Vergiler	1950	1970	1989
Şirket kârlarından	% 25	% 11	% 8
Sosyal sigortadan	% 11	% 20	% 28

çevre ve diğer alanlardaki devlet denetimleri de kaldırılmalıydı. Peki, serbest piyasa düzeninde “kral” olduğu ilan edilen tüketiciler kendilerini sağlıklı, zararlı yiyeceklerden ve ilaçlardan nasıl koruyacaktı? Yanıt: Tüketiciler mahkemeye gider, haklı olduklarını ispat edebilirlerse, ilgili şirketler para cezasına çarptırılırdı!

İşte Friedman, böylesi insanlık dışı politikaları ve piyasa ekonomisini ahlaki olarak övüyor ve bunun en üstün sistem olduğunu ileri sürebiliyordu. Ona göre piyasa ekonomisi, bireysel özgürlüğün temeli olan piyasadaki çeşitli mallar arasından “seçim yapma özgürlüğü”ne dayanıyordu. Bunun temelinde de özel şirketlerin, çöp toplama dahil, her şeyi devletten daha verimli yaptığı önkabulü var. Peki, özel sektör azami kâr peşinde koşarken, aynı zamanda nasıl en “verimli” biçimde çalışmayı başarmaktadır? Yoksulluğa itilen kitleler, yani ülkelerin en değerli üretim/iktisadi kaynakları arasında sayılması gereken insanlارın “israfı”, neoliberallerin verimlilik hesaplarında yoktur.⁴⁶

Demokrasinin sözlük anlamı “halkın egemenliği”dir. Kapitalist dünyada uygulanan “temsili demokrasi”de yurttaşlar, kendilerine karşı sorumlu olan temsilcileri vasıtasıyla siyasi iktidarda söz sahibidir. Seçmenlerin çoğunluğunun oylarını alan parti, iktidar olur ve yurttaşların düşünce, din gibi özgürlüklerini garanti altına alan anayasa çerçevesinde ülkeyi idare eder. Bu sisteme liberal ya da anayasal demokrasi de denmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa’da yaygınlaşan “refah devleti” kavramı ve uygulamalarında ise devletler, yurttaşlarına karşı eğitim, sağlık, barınma, çalışma hakkı, fırsat eşitliği gibi sosyal sorumlulukları olduğunu kabul eder; gelir dağılımı eşitsizliklerinin düzeltilmesi ve vergi adaleti de bu sorumlulukların bir parçası sayılır.

Parlamente demokrasilerde siyasi partiler, iktidar olabilmek için seçmen oylarının çoğunu nasıl almaya çalışır? Bunu açıkça ABD örneğinde, inanılmaz paraların döndüğü seçim kampan-

yalarında görüyoruz. Bu görkemli kampanyalarda partilerin başkan adayları halka her türlü vaatte bulunurken, kampanyaları paralarıyla destekleyen sermaye grupları “lobicilik/kulis faaliyetleri” sırasında isteklerini başkan adaylarına iletir. Bunların gereği yapılıp ve iktidarı aldıktan sonra başkanlar da halka genellikle şöyle seslenir:

İktisadi yaşamın doğruluğundan şüphe edilemez gerçeği, bütün Amerikalıların kârların artmasından kazançlı çıkacağıdır. Daha çok kâr, daha çok iş imkânı ve yatırım demektir. Daha çok kâr, Amerikan mallarına, ülkemizde ve dünyada daha çok rekabetçi üstünlük sağlayacaktır. Daha çok kâr, daha çok vergi geliri demektir ki, bununla ihtiyacı olan insanlarımıza yardım edebiliriz. Bunun için Amerikan ekonomisinde kârlar yükseldikçe bu, her Amerikan yurttaşı için çok iyi bir şeydir.⁴⁷

Amerikan halkının çoğunun böyle yalan demeçlere inandığını varsayabiliriz; çünkü medya zaten halkı, ekonomi ve politikanın ancak uzmanların (ve tabii uzmanlarla çevrelenmiş başkanların) anlayabileceği karmaşık alanlar olduğuna çoktan hazırlamıştır.

Şimdi Enron Olayı ile belgelenen siyasi iktidar-sermaye-kuralsızlaşma ve özelleştirme ilişkisine daha yakından bakabiliriz. Bu olay skandal biçiminde su yüzüne çıkabilmiş, istisnai değil, tipik bir olaydır. IMF, Dünya Bankası ikilisi azgelişmiş ülkelerin başarısızlıklarının temel nedeninin “iyi idarecilik” eksiklikliği, rüşvet ve yolsuzluklar olduğunu söylerken, Enron skandalı kapitalizmin beşiğindeki yolsuzluk mekanizmasını gözler önüne serer. Yolsuzluk ve rüşvet, her yerde özelleştirme ve kuralsızlaşmanın doğal bir sonucu olmuştur. İkinci olarak, Türkiye gibi kimi ülkede Sol’un bir bölümü, herhalde IMF’nin “bilinçlendirme” kampanyasının da etkisinde kalarak, yolsuzluğu devlet işletmeleriyle özdeşleştirmiş ve “her şey devlet işletmeciliğinden iyidir; siyasi iktidarlar bu işletmelere yandaşlarını doldurarak, bunları

47 Bu alıntı Richard Nixon’un 7 Ekim 1971 konuşmasından. Aktaran Ackerman (1972).

verimsiz biçimde işletiyor,” gibi akıl yürütmelerle özelleştirmeleri desteklemektedir. Sanki Türkiye’de, ABD’deki gibi “kapitalizm düzgün işlerse”, “ahbap-çavuş” kapitalizmi⁴⁸ olmazsa, çoğu sorun çözülebilecektir. Bu çevreler bir yandan özelleştirmeleri desteklerken, bir yandan da insan hakları savunuculuğu yapmaktadır. Özelleştirmelerin insan hakları ihlallerini nasıl artırdığı görmezden gelinir.

1997-1998’de Asya ülkeleri krizle boğuşurken, oradaki işadamlarının yatırımcılara doğru bilgi vermediğinden, muhasebe dalavereleri yaptığından bahsediliyordu. Oysa adına ister “ahbap-çavuş kapitalizmi” ister çıkar ilişkilerine dayanan kapitalizm diyelim, bu ABD için hiç de yeni bir şey değildi. Clinton’un başkanlık seçim kampanyasına büyük bağışlarda bulunan Çikita muzları için, Clinton büyük bir ticaret savaşı vermişti.

1985’te kurulan, 2001’de iflas eden; 2006’da davası sonuçlanan Teksas kökenli Houston Doğal Gaz namı diğer Enron, küçük bir şirket olarak doğdu ve kısa sürede ABD’nin yedinci büyük şirketi durumuna geldi. İflas ettiğinde şirket hesaplarındaki yolsuzluklara aracı olan Arthur Anderson denetleme şirketi de iflas etti. Deutsche Bank ve diğer pek çok bankanın Enron sahtekârlığının içinde olduğu ortaya çıktı; 20.000 kişi işsiz kaldı; Enron çalışanlarının emekliliği, değerleri şişirilmiş hisse senetlerine bağlanmış olduğundan; iflas edince tabii emeklilik fonları buharlaştı; yani çalışanların bu fonlara yatırdıkları paralar da çalınmış/hortumlanmış oldu.

Enerji alanında sıkı denetim, ilk kez ABD’de büyük buhran sırasında 1933’te sahtekâr bir enerji şirketinin piyasayı ve borsayı dolandırmasından sonra başlamıştı. Yasayla elektrik şirketleri ayrıntılı kurallara tabi olmuş ve kârları belirlenmişti. “Enerji piyasası” denen şey, şirketlerin elektriği kesme, fiyatı artırma şantajı yapmaları ve kamu hizmeti şirketlerinin bağış yapması

48 Neoliberaler hep, geri ülkelerde “crony capitalism” yani ahabap-çavuş ilişkileri olduğu için kaynakların israf edildiğinden söz eder. Oysa özelleştirme yurgunundan yararlanmak için mutlaka rüşvetle siyasi iktidar kadrosundan ahabapların edinildiği herkesçe bilinir.

yasaktı.⁴⁹ İşte enerji şirketlerinin mücadelesi bu yasayı kaldırmaya yönelikti.

Enerji piyasalarının kuralılaşması ilk kez İngiltere’de denendi. Enron, serbest piyasa fanatiği İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher’i yarıkürenin bütünüyle kuralılaşca çalışacak enerji üretim tesisine lisans vermeye ikna etti. İkna sürecinde Enron, Enerji Bakanı Lord Wakeham’ı danışmanlık ücreti olarak dolarlara boğdu ve şirket yönetim kurulunda bir sandalye verdi.

1992’de baba Bush, başkanlıktan ayrılmadan önce zaten federal düzeyde elektrik dağıtımında kuralılaşmayı getirmişti. Enerji şirketleri 2000 seçim kampanyasında Cumhuriyetçilere, Demokratlara yaptıklarının 7 katı olan 16 milyon dolar bağış yapmıştı. Ama asıl istedikleri, eyalet düzeyinde kuralılaşmaydı. Bunun için de yeterince Cumhuriyetçi olan iki eyalet seçildi: Teksas ve Kaliforniya. 1993’ten beri Enron’un patronu ve oğul W. Bush’un yakın arkadaşı Kenneth Lay, Bush’a 2 milyon dolar bağışta bulundu, ayrıca seçim kampanyasına 623.000 dolar, şahsi bağışı olarak da 326.000 dolar verdi. Bu bağışlar vergi indirimleri, enerji ve genel kamu hizmetlerinin kuralılaşdırılması ve özelleştirilmesi için yapılıyordu. Lay, artık Başkan Yardımcısı Dick Cheney ile özel toplantılarında ABD enerji politikasını belirliyordu.

Neoliberalizmin söylemine göre “piyasa ekonomisi” çoğunluğun iyiliği için çalışan, verimliliğe ve ahlaka dayanan bir sistem. Enron da kendi başarısını bunlara bağlayarak, on yıl içinde, enerji piyasalarında her türlü devlet denetiminin kaldırılması ve kuralılaşma için 100 milyonlarca doları stratejik biçimde kullandığını ve bu süreçteki dolandırıcılığını gizlemişti. Wall Street ise Enron gibi şirketleri “Yeni Ekonomi” adıyla kutsamış ve borsalarda hisse senetlerinin alınmasını teşvik etmişti.⁵⁰

49 Palast, Greg, “Power Outage Traced to Dim Bulb in White House, the Tale of the Brits Who Swiped 800 Jobs from New York, Carted off \$90 Million, Then Tonight, Turned off Our Lights”, www.GregPalast.com.

50 Bello, Walden, “The Twin Debacles of Globalisation”, zmag.org; Scheer, Robert, “Connect the Enron Dots to Bush”, *The Los Angeles Times*, 11 Aralık 2001.

Enerji şirketleri Kaliforniya'da 1998 referandumunda kuralsızlaşmaya karşı olan Ralph Nadar'ı "temizlemek" için 39 milyon dolar harcamanın yanı sıra, istedikleri yasayı çıkarttırmak için de 37 milyon dolar harcadı. Yasanın girişine şu yalanı yazdılar: Kuralsızlaşmayla elektrik % 20 ucuzlayacaktı. İlk faturalar geldiğinde % 300 fazla ödeme yapılacağı görüldü. Mayıs-Kasım 2000 arasında Kaliforniyalılar 6,2 milyar dolar fazla ödedi. Nihayet, kendisi de kuralsızlaştırmadan yana olan Clinton, eyalet karanlığa büründükten sonra Aralık 2000'de Enron'un o piyasada çalışmasını yasakladı ve tavan fiyat uygulaması getirdi. Ama, enerji korsanlarının fazla beklemesi gerekmedi. Oğul Bush Beyaz Saray'a taşındıktan 72 saat sonra tekrar etkili ilişkilerini kurdular. Clinton'un idari kararları tersine çevrildi; korsanlar yeniden Kaliforniya'da iş tutmaya başladı ve ardından New York'a da kuralsızlaşma getirildi. Bu şirketler bakım masraflarını asgariye indirerek ve işçi çıkartarak, tarifeleri yüksek tutuyor. Dünyanın başka ülkelerinde de aynı mantıkla çalışıyorlar.⁵¹

Şirket çıkarlarının ön planda tutulması tabii ki, enerji alanıyla sınırı değil. Enerji, su gibi temel insan gereksinimleri alanındaki kuralsızlaşma ve aşırı kâr hırsı, doğrudan geniş tüketici kitlelerini hemen etkilerken, örneğin savunma gibi diğer alanlardaki yolsuzlukların faturası gene tüketiciye, ama bu kez zamana yayılarak (dolaylı vergilerin artırılmasıyla) kesiliyor. Örneğin, savunma ihaleleri alan Carlyle Grubu'nun marifetleri açıklanırken, Başkan G.W. Bush'un daha önce bu şirkette çalıştığı ve Suudi Bin Ladin ailesinin şirket ortaklarından olduğu ortaya çıkıyor. Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in arkadaşı Carlyle Grubu'nun başkanı Frank Carlucci'ye, Pentagon'un bile

51 Bu konuda Türkiye'den de bir haber verelim. Türkiye'de elektrik dağıtımının özelleştirilmesi henüz başlamadı ama hazırlıklar hızla yürütülüyor. Özelleştirilecek TEDAŞ'ta çalışan 9000 civarında kişiden özelleştirme sonrası başka kurumlara nakil dilekçeleri alınıyor. Türkiye Elektrik Ticaret ve Taahhüt AŞ (TETAŞ), Türkiye Elektrik Dağıtım AŞ'ye (TEDAŞ) verdiği elektrige Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu'nun (EPDK) onayıyla % 23,9 zam yaptı. Bu da tabii tüketiciye yansıyacak. *Cumhuriyet*, 30 Eylül 2006.

karşı çıktığı Crusader silah ihalesini hediye ettiği yazılıyor.⁵² Ama bu bilgiler ABD’de kaç kişiye ulaşabiliyor? ABD, diğer demokratik ülkelerde ve bu “bilgi çağı”nda bilgiler yurttaşlara nasıl iletiliyor?

Bütün dünyada büyük medya kuruluşlarının sahiplerinin aynı zamanda büyük sermaye grupları olduğu ve bunların da siyasi iktidarlara ilişkilerini “iyi” tutmasının doğrudan kârlarını etkilediği biliniyor. “Beyin İğfal Şebekesi”⁵³ gibi çalışan reklamcılık hem büyük şirketlerle, hem de medyayla iç içe. Bu sektörün işlevleri arasında “marka” talebi yaratmak, nasıl davranılması gerektiğini, hangi değerlerin yükselişte olduğunu belirlemek, hep daha çok tüketime teşvik etmek gibi bütün hayatımızı kuşatan etkileri var. İktisat teorisi hâlâ hiçbir şeyin etkisinde olmayan “bağımsız tüketici talebi”nin piyasa talebini nasıl oluşturduğundan bahsederken, işletme eğitiminde, tüketicilerin reklamlarla nasıl yönlendirildiği ve yeni taleplerin yaratıldığı üstüne dersler okutulur.

Haberlerin, filmlerin ve her türlü programın önüne, arasına, arkasına konan ve biktirici biçimde tekrarlanan reklamlar, izleyicinin herhangi bir konuya yoğunlaşmasını engellediği gibi, en ciddi konuları bile sulandırır. İstedğimiz programları bütünselliği bozulmadan, rahatça izleme özgürlüğümüz elimizden alınır. Radyo ve TV’lerde reklamlar asli, programlar yan unsurdur. Reklamlar insana saygısızlığın en yaygın örnekleri arasındadır. Beyinlerimizi esir alan reklamların faturasını da gene tüketici öder. Tüketiciler, gelirlerini “marka”lara harcarken, bir yandan bu şirketlerin satışı, dolayısıyla kârları artar, öte yandan şirketler, inanılmaz boyutlardaki reklam harcamalarını “masraf” gösterip, vergilerinden düşer. Ayrıca mallarına olan talebi güçlendirdikçe, fiyatlarını daha rahat artırabilirler, çünkü talep,

52 Krugman, Paul, “Crony Capitalism, U.S.A.”, *The New York Times*, 15 Ocak 2002.

53 Mattelart, Armand (1995), *Beyin İğfal Şebekesi: Uluslararası Reklamcılık*, çev. Işın Gürbüz, Ayrıntı Yayınları.

fiyat artışlarından en az etkilenir hale getirilir.⁵⁴ Şirket ve reklam sektörlerine göre ise, yeni ürünlerle ilgili “bilgi” verdikleri için tüketicilere büyük bir “hizmet” götürmekte; onları doğru bilgilerle donatarak bilinçlendirmekte ve “akılcı” seçimler yapmalarını sağlamaktadırlar. Demokrasinin de, piyasa ekonomisinin de temeli bilgili-bilinçli, yurttaş-tüketiciler olduğu için reklam sektörü ne kadar baş tacı edilse azdır. İşte söylemleri böyle.

Danny Schechter’in 1997’de yazdığı kitabının başlığı “Ne Kadar Çok Seyrederseniz, O Kadar Az Bilgilenirsiniz”. Bu kitapta Massachusetts Üniversitesi öğrencilerinden en çok haber seyredenlerin Körfez Savaşı ve nedenleri üstüne en az bilgiye sahip olduğu gösteriliyor. Schechter şöyle diyor:

Bilgi bombardımanı altındayız. Ama biraz yakından bakarsak bütün bilgilerin benzer grameri, benzer odaklanmaları ve benzer kaynakları olduğunu görürüz. Hepsi çoğu izleyicinin kabul ettiği gibi, anlamadıkları belirli kurumlar ve konular etrafında dönüp durmaktadır. Politikacılar, politika dili konuşuyor; gerçek gücü elinde tutanlar ya da kritik yatırım kararı alanlar ya da sahne arkasında stratejiler oluşturanlar ise neredeyse hiç konuşmuyor. Haberler dünyası ile gerçekler dünyası tamamen farklıdır.⁵⁵

Glasgow Üniversitesi Medya Grubu’ndan Greg Philo, değişik yaş gruplarını ve meslekleri kapsayan medya araştırmasında İsrail-Filistin çatışmasına ilişkin BBC1 ve ITN, öğle, akşam ve gece haberleri TV izleyicileriyle bir anket yapıyor. 28 Eylül-16 Ekim 2000 arasında bu konuda 3536 satır metin haber geçiliyor; bunlardan yalnızca 17 satırda bu çatışmanın tarihinden bahsediliyor. İzleyiciler Filistinlilerin askeri işgal altında olduğunu bile anlamıyor ve “işgalci”, “işgal edilmiş topraklar” laflarının anlamını bilmiyor. Araştırma örneklemindeki 300 gencin % 71’i

54 İktisat dilinde buna “inelastik talep” denir. Talep bu duruma getirilince, ürün ya da hizmet fiyatı arttıkça, satışlar çok az etkilendiği için, kârlar artar. Bu konuda herhangi bir “İktisada Giriş” kitabına bakılabilir.

55 <http://www.mediachannel.org>.

İsrail'in işgalci güç olduğunu bilmiyor; % 11'i ise Filistinlileri işgalci güç sanıyor.⁵⁶ Robert Fisk de medyanın bütünüyle İsrail çizgisinin sözcüsü olduğunu söyler. Bu çizgi, şiddetten Filistinlilerin sorumlu olduğu, onların bilerek çocuklarını İsrail askerlerine öldürttüğü ve barış için hiç özveride bulunmadıklarıdır.⁵⁷

Batı demokrasilerinde medya halkı, pop starlarını seçme yarışları, ünlülerle ilgili magazinler ve kraliyet ailesi haberleriyle meşgul eder; eğlence programlarıyla kuşatır. Bunları da, halk böyle istediği için yaptıklarını söylerler. Beyin yıkayıcılarına göre siyasetle uğraşmak, iktidara yetki veren halkın, sağlıklı yurttaşların ve canlı bir demokrasinin işleyişini göstermiyor, sadece "kültürel ilkelik" olarak kabul ediliyor. "Siyasetin bu ülkede kuruması, yok olması medyanın değişen karakterinin övgüyle bahsedilmesi gereken bir özelliğidir."⁵⁸ "Dürüst olalım, küçük bir grup profesyonel politikacı seçkinden, yorumcular-dan ve parti aktivistlerinden..... başka kim siyasetle ilgileniyor. En son ne zaman herhangi biriyle, politikayla ilgili hararetli bir tartışmaya girdiniz ya da kısa bir sohbet yaptınız?"⁵⁹

Ama böylesi bir kuşatma altında bile kimi olumlu gelişmeler oluyor. Dürüst gazeteciliğin parlak örneği Robert Fisk 2002'de ABD'ye şu konuda bir konuşma yapmaya gider: "11 Eylül: Kimin yaptığını sorun, ama n'olur nedenini sormayın." Fisk'in izle-

56 Philo, Greg, "Missing in Action", *The Guardian*, 16 Nisan 2002. Oysa, günümüzde de sürmekte olan İsrail-Filistin çatışmasının gerçek nedeni şuydu: 1948'de İsrail Devleti, Filistinlilerin topraklarından sürülmesiyle kuruldu. Pek çok mülteci o zaman Mısır'ın denetimindeki Gazze'ye ve Ürdün'ün kontrolündeki Ürdün Irmağı'nın Batı Kıyısı'na gitti. İsrail 1967 savaşında Gazze ve Batı Kıyısı'nı ve kutsal Doğu Kudüs'ü de işgal etti; işgal ettikleri bölgelerde yeni yerleşimler kurdular.

57 Fisk, Robert, "The Biased Reporting that Makes Killing Acceptable", *The Independent*, 14 Kasım 2000.

58 Amis, Martin, *Channel 4 News*, 31 Mayıs 2000.

59 Bunting, Madeleine, "No Politics, We're British", *The Guardian*, 15 Mayıs 2000.

nimlerinin özeti şöyle: Üç yıl önce bu ülkede yaptığı konuşmada 600 kişilik salonda sadece 32 Amerikalı gazeteci varken; şimdi 900 kişilik salonda yüzlercesi varmış; ve ilk kez şu gibi sorular sorulmuş. “Basınımızın Ortadoğu haberlerini tarafsız vermesini..... Hükümetimizin görüşlerimizi yansıtmalarını nasıl sağlayabiliriz?” Fisk bu soruların sorulabilmesini bile önemli ve olumlu gelişmeler olarak değerlendiriyor.⁶⁰

Evet, dünyada “demokrasi”nin yaygınlaşmasına uğraştığını söyleyen ABD yönetimleri, kendi ülkelerinin durumunu da göz önünde bulundurduğumuzda, eğer başka ülke halklarını rahat bırakmış olsaydı, belki de bugün dünyamızda, çok değişik demokrasi deneyimleri yaşanmış olurdu, diye düşünüyoruz.

4. Kalkınma Sorunu: Modernleşme mi? Bağımlılaşma mı?

II. Dünya Savaşı sonrasında Çin’in ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinin sosyalist sistemi benimsemesiyle Sovyetler Birliği dünyanın tek sosyalist ülkesi olmaktan çıkmış ve dünya nüfusunun üçte birini kapsayan bir sosyalist sistem, kapitalist sistemin alternatifi konumuna gelmişti. Churchill ilk kez 1948’de ABD’nin Foulton kasabasında yaptığı bir konuşmada sosyalist sistemdeki ülkeler için “demir perde” tanımlamasını yapmış ve bu konuşma, 1990’da sosyalist sistemin çözülüşüne kadar sürecek olan Soğuk Savaş’ın habercisi sayılmıştır.

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa iki sistem farklı çözümler öneriyordu. Sosyalist sistem, kamu mülkiyetinin ağırlıkta olduğu planlı ve hızlı bir sanayileşme stratejisi önerirken, kapitalist sistemin tartışmasız önderi ABD kaynaklı çözümler ise özel mülkiyet ve özel girişimciliğin temel alındığı, piyasa mekanizmasına dayanıyordu. 1950’lerde kapitalist sistem kendini “modern dünya” olarak tanımlıyor ve az gelişmiş ülkelerin

60 Fisk, Robert, “Fear and Learning in America”, *The Independent*, 16 Ağustos 2002.

kalkınmasının da modern dünya ile ilişkileri sayesinde gerçekleşeceğini savunuyordu. İlişkiden kastedilen azgelişmiş ülkelerin dış ticaret ve yabancı sermaye girişini serbestleştirilmesi, bu alandaki engelleri kaldırmasıydı.

ABD'nin "yardımı", kalkınma kredileri, sermayesi, siyasi, kültürel değerlerinin ve kimi kurumlarının azgelişmişler dünyasına girmesiyle, önce bazı sektörlerin "modernleşeceği" ve ekonominin diğer alanlarına doğru yayılan, *kendiliğinden* ve kendi kendini besleyen, aşama aşama bir kalkınmanın gerçekleşeceği öngörülüyordu. Bu sırada ABD'nin siyasi-kültürel değerleriyle kastedilen çok partili parlamenter düzendi. Bu süreç bir uçağın, kalkışa geçmeden önce pistte yavaş yavaş ilerlemesine benzetiliyordu; azgelişmiş ülkelerin de belirli bir anda "havalanacağı" ve gelişmiş ülkeler dünyasına doğru uçacağına ilişkin kalkınma kuramları ortaya çıktı. Bu tür "modernleşme" kuramlarında, geri kalmış ülkelerdeki toprak mülkiyeti düzeni, geleneksel kurumsal yapılar ve değer yargıları, kalkınmanın/modernleşmenin önündeki başlıca engeller olarak görüldüğü için bunların Batı dünyasındakilere benzetilmesiyle, kalkınmanın önünün açılacağı belirtiliyordu.⁶¹

1950'lerden beri demiryolu yerine karayollarının ve büyük barajların yapılması kalkınmanın simgeleri oldu. Toplu taşıma yerine karayollarına ağırlık verilmesi, petrolü olmayan azgelişmiş ülkeler bakımından otomobile, karayolu taşımacılığına ve petrol ithalatına bağımlılık demekti. Bu da çoğu durumda ithalat faturasını, ihracat gelirleriyle karşılayamayan geri ülkelerin dış borçlanmaya bağımlılığını getiriyordu.

Sulama ve elektrik üretimi için büyük barajların yapılması devletlerce ve Dünya Bankası kredileriyle desteklendi. Örneğin, Hindistan 2000 yılına gelindiğinde, büyük barajlar sıralamasında dünyada üçüncü ülke oldu; dünyadaki büyük barajların % 40'ı bu ülkede yapıldı ve bunlar modern Hindistan'ın kutsal anıtları

61 Rostow, Walt W. (1960), *Stages of Economic Growth: A Non Communist Manifesto*, Cambridge University Press.

olarak sunulageldi. Bu barajların yiyecek üretimine katkısı % 10'dan az olduğu için ülke tarımında yiyecek üretiminin artışına anlamlı bir katkısı olmadı. Buna karşılık barajlar nedeniyle zorunlu olarak göç ettirilen 56 milyon insanla ilgili hiçbir sosyal program olmadığından, bunlar kentleri kuşatan yoksulluk çemberine sıkıştı.⁶² Tabii ki, piyasa ekonomisinin kendiliğinden böyle bir sorunu çözmesi mümkün değildi. Benzer sorunlar Türkiye dahil diğer azgelişmiş ülkelerde de yaşandı. Örneğin 1960'larda Türkiye'nin en büyük barajı olan Keban'ın yapılması nedeniyle 30.000 köylü aile göç ettirildi; düzgün tapu kayıtlarının olmamasının da etkisiyle çok düşük istimlak paraları alabilen aileler, bu paraların çoğunu avukatlara kaptırdı.⁶³ Neoklasik iktisatçıların kalkınmanın, modernleşmenin katlanılması zorunlu maliyeti olarak değerlendirdiği barajlar gibi büyük altyapı yatırımları kitleleri işsiz bırakıyor, verimli tarım topraklarını yok ediyor ve kentlerin gecekondü mahallelerini hızla büyütüyordu.

Kalkınma sorununu modernleşme yaklaşımıyla ele alan IMF ve Dünya Bankası'na karşı Prebisch'in öncülük ettiği bir grup Latin Amerikalı sosyal bilimci, gelişmiş, sanayileşmiş "merkez" ülkeleri ile azgelişmiş "çevre" ülkeleri arasındaki iktisadi ilişkilerin, modernleşme kuramlarının iddia ettiği gibi gelişmeye ve kalkınmaya değil, azgelişmiş ülkelerin sömürülmesine, gelişmiş kapitalist ülkelere bağımlılığına ve iktisadi durgunluğa yol açtığını öne sürüyordu.⁶⁴ "Bağımlılık kuramı" olarak adlandırılan bu yaklaşımın öne sürdüğü tezler şöylece özetlenebilir: Gelişmiş kapitalist ülkeler, azgelişmişlerin "görelî avantajlar kuramı" uyarınca tarım ve madencilik alanında uzmanlaşarak ihracata yönelmelerini önermektedir. Böyle bir uzmanlaşmanın kısa dönemde ekonomide bir canlılığa yol açma ihtimali varsa da,

62 Roy (2002).

63 Köymen/Silier, Oya (1976), *Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*, ODTÜ Yayınları.

64 Prebisch, Raul (1950), *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, United Nations.

uzun dönemde çevre ülkelerinin merkez ülkelere sermaye ve teknoloji alanlarında bağımlılığı artacaktır. Bu da kalkınmayı sınırlandıracaktır. Doğrudan yabancı sermayenin ve yabancı yardımların artmasıyla, bu ülkelerde çokuluslu büyük şirketlerin, ulusal ekonomi politikalarının biçimlenmesinde etkili oldukları görülmektedir. Kâr transferi, borç ödeme koşulları, faiz ve ücret politikaları gibi alanlarda, yabancı şirket çıkarları egemen oluncaya çevre ülkelere, merkez ülkelere kaynak aktarımı da hızlanmaktadır.

Ülke bütününe yayılmayan, belli “adacıklar” biçiminde iktisadi canlılık gösteren alanların varlığından çıkarı olan gruplar (Latin Amerika için bu grupların, büyük toprak sahipleri, yabancı sermayenin ortakları ve dış ticaretle uğraşan tüccarlardan oluştuğu belirtilmektedir) böyle bir “kalkınma modeli”nin sürmesinden yana olacaktır. Prebisch, Latin Amerika’nın geri kalmışlığını, 19. yüzyıldaki işbölümüne bağlayarak, Latin Amerika ve diğer geri ülkelerin ya da “tarımsal çevre” ülkelerinin, sanayileşmiş “merkez” ülkeleri ile ticaretinde, tarım ürünleri fiyatlarının düşük, sanayi ürün fiyatlarının yüksek tutulmasını sağlayan sömürgeci ve serbest ticaretçi politikalar sonucunda, iki grup ülke arasındaki gelir uçurumunun sürekli arttığını, Latin Amerika ülkelerinin geriliğe ve yapısal bozukluklara mahkûm edildiğini öne sürüyordu. Ona göre, Latin Amerika’nın kalkınması, ithal ikamesine dayanan “bağımsız” kapitalist sanayileşmeyle mümkün olabilecekti.

Frank ve Wallerstein gibi başka bağımlılık kuramcıları ise az gelişmiş ülkelerin 20. yüzyılda “bağımsız” bir sanayileşme sürecine giremeyeceğini; çünkü 15. yüzyıldan başlayarak, bir dünya ekonomisinin oluşmasıyla birlikte, kapitalist üretim ilişkilerinin çevre ülkelere dayatıldığını ve bunların kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline getirildiğini öne sürmüşlerdir. Dünya kapitalist sisteminin temel dinamiği, eşit olmayan gelişmeyi körüklemesiydi; az gelişmişlik ve gelişme, aynı anda oluşmaktaydı.

Poulantzas, Amin ve Vergopoulos gibi sosyal bilimciler ise, gene bağımlılık kuramları genel başlığı altında ele alınabilen “eklemlenme” kuramlarını öne sürerek, gelişmiş kapitalist sistemin, kendi çıkarları doğrultusunda, tarımda kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin korunmasından yana olduğunu, bunların geri ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşmiş kapitalist sektörleri açısından ucuz işgücü deposu işlevi gördüğünü, dolayısıyla bu sektörler ile kapitalist sektörlerin birbirlerine eklemlendiğini, öne sürmüşlerdir.⁶⁵

Bağımlılık kuramcılarına karşı, kalkınma için modernleşme kuramlarını öne sürenler, piyasa ekonomisinde talep ile arzın hiçbir müdahaleye gerek olmadan fiyatları belirlediği bir düzenin otomatik olarak kaynakların en verimli kullanımını sağlayacağını iddia ederler. Örneğin, sosyalist sistemin yıkılışıyla kapitalist sistemin kesin ve nihai bir zafer elde ettiğine inandığı için “tarihin sonu”na gelindiğini ilan eden Fukuyama’nın bağımlılık kuramına ilişkin görüşleri şöyledir:

Ellili yıllarda, Birleşmiş Milletler’in Latin Amerika Komisyonu’nun başında Arjantinli iktisatçı Paul Prebisch varken, Latin Amerika’nın ve Üçüncü Dünya’nın ekonomik geri kalmışlığından genel olarak dünya kapitalist sistemi sorumlu tutulurdu..... Doksanlı yılların başında dünya ekonomisi anlayışı tamamen değişti. Meksika’da Carlos Salines de Gortari, Arjantin’de Carlos Menem ve Brezilya’da Collor de Mello piyasa rekabetinin ve dünya ekonomisine açıklığın gerekli olduğunu görerek, başkan olduktan sonra ülkelerinde geniş kapsamlı ekonomik liberalleşme programları başlattılar. Şili’de daha seksenli yıllarda Pinochet döneminde liberal ekonomi ilkeleri yürürlüğe konmuştu..... Latin Amerika’da seçimle iş başına gelmiş yeni başkanlar ekonomik geri kalmışlığın kapitalizmin adaletsizliklerinden değil, tersine geçmişte ülkelerinde yeterince kapitalizm

65 1960’larda ve 1970’lerde yoğunlukla yürütülen bu tartışmaların ayrıntısı için bkz. Goodman, David; Redclift Michael (1981), *From Peasant to Proletarian, Capitalist Development and Agrarian Transitions*, Basil Blackwell Press; Boratav, Korkut (1981), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayınları.

olmamasından kaynaklandığı önkabulünden yola çıkıyorlar. Yeni slogan devletleştirme ve ithal ikamesi değil, özelleştirme ve serbest ticarettir..... Üçüncü Dünya problemi olmasaydı Marksizmin yüzyılımızda ömrünü çok daha çabuk tüketeceğini söylemek yanlış olmaz. Azgelişmiş dünyanın süregelen yoksulluğu, solculara yoksulluğun sorumluluğunu önce sömürgeciliğe, sonra yeni sömürgeciliğe ve sonunda çokuluslu şirketlerin davranışına yıkmaya olanağı verdiği için, Marksist doktrine yeni bir can kattı. Üçüncü Dünya’da Marksizmin bir biçimini ayakta tutma yolundaki son deneme dependencia (bağımlılık) teorisiydi. Esas olarak Latin Amerika’da geliştirilen bu teori, altmışlı ve yetmişli yıllarda Güney’in yoksul ülkelerinin zengin ve sanayileşmiş Kuzey karşısında birleşik ve bilinçli bir tutum alması için ideolojik bir temel oluşturunuyordu. Bağımlılık teorisi Güney ülkelerinin milliyetçiliği ile birleşerek içeriğine oranla daha büyük bir etki kazandı. Bu teori yaklaşık bir kuşak boyunca Üçüncü Dünya’daki birçok ülkenin gelişmesini engelledi..... İlimli dependencistalar çokuluslu şirketleri devre dışı bırakmak ve iç sanayiye yüksek gümrük duvarları ile ithal mallara karşı koruyarak desteklemek istiyorlardı.⁶⁶

Fukuyama’nın açıklamaları tipik neoliberalizm mantığını yansıtıyor. Azgelişmişler yeterince kapitalist sömürüye maruz kalmadıkları için böyle kalmış (Acaba sömürgeciler neden bunları geliştirecek biçimde yeterince sömürmedi, ellerini bağlayan mı vardı?), yoksulluğun sürmesi Marksistlerin elini güçlendirmiş, bağımlılık kuramcıları ise korumacılık istediği için gelişmeyi engellemiş. Fukuyama’nın yeryüzünde Marksistler olmasaydı yoksulluk da olmayacaktı demesine ramak kaldığı görülüyor.⁶⁷

66 Fukuyama, s. 71, 134-135.

67 Tarihin Sonu’nu yazarlar şimdi de tarihin yeniden yazılmasını teşvik ediyor; Avrupa Birliği eski sosyalist rejimlerde tarihin ve ders kitaplarının yeniden yazılması için projelere öncülük ediyor. Son örnek Çin’den. Çin’in 40 yıllık sosyalist geçmişi ve Mao birkaç satırla geçiştirilirken “kravatın tarihine”, Bill Gates ve New York Borsası’na sayfalar ayrılıyor. Bunun adı da geçmiş “ideolojik” tarih yazımından kurtulmak oluyor. *Radikal İki*, 2 Eylül 2006.

Birleşmiş Milletler 1960'ları "kalkınma on yılı" ilan etmişti, ama bu on yıl aynı zamanda, az gelişmiş ülkelerin kalkınmaları açısından, 1950'lerin yükselen beklenti ve umutlarının karardığı ve yerini tedirginliğe bıraktığı bir dönemdi. Bu dönemde, geri bir ülkenin tarımına modern girdi ve teknikler aktarıldığında, kendiliğinden bir gelişme olacağına ilişkin 1950'lerdeki görüşler ve kuramlar yanlışlandı.⁶⁸

Sürekli ABD kalkınma yardımlarına ve çokuluslu şirketlerce artan doğrudan yatırımlara karşın sanayileşmiş ülkeler ile Üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki iktisadi uçurum büyüdü. Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişen sektörleri, daha genel bir kalkınmaya yol açmadı, demokrasi kökleşemedi, gelir dağılımı eşitsizliği daha da arttı, büyüyen iktisadi ve siyasi krizler, toplumsal istikrara ilişkin önceki umutları boşa çıkarttı.⁶⁹

1950'lerdeki kalkınma stratejisinin başarısızlığı IMF tarafından da kabul edildi ve bağımlılık kuramcılarının görüşleri doğrultusunda ithal ikameci sanayileşmeye öncelik verildi; bunun gerçekleşebilmesi için de geri ülkelerde ithalata karşı yüksek gümrük duvarları kondu. Amerikan Kalkınma Teşkilatı, az gelişmiş ülkelerde, devlet planlama örgütlerinin kurulmasını, özel sektörü güçlendirmek amacıyla devletin ekonomideki rolünün artmasını, devletin daha dengeli iktisadi politikalar güderek, işsizliği azaltacak önlemler almasını ve tarıma dayalı sanayilerin geliştirilmesini önermeye başladı.⁷⁰

Ama bu arada 1950'lerin kalkınma söylemindeki parlamenter demokrasi gibi ABD siyasi değerlerinin geri ülkelere "ihracı" konusu bir yana bırakılıp "kalkınma için güçlü devlet" önerisi ortaya çıktı. Güçlü devletten kastedilen Fukuyama'nın açıkça

68 Lerner, Daniel (1964), "Changing Social Structure and Economic Development-Reflections on a Decade of International Experience", *Social Aspects of Economic Development*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Yayını, s. 3.

69 Deyo, Frederic C. (1992), "Introduction", (Ed.) Deyo, F., *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press, s.12.

70 *Ibid*, s. 13.

belirttiği gibi diktatörlüktü. Çünkü bir Batı kurumu olan parlamenter demokrasi kimi azgelişmiş ülkede Batı'daki gibi işlemiyordu. "Hem kapitalist büyümeye, hem de zaman içinde istikrarlı bir demokrasinin oluşmasına izin veren toplumsal ilişkileri, modernleşmeci bir diktatörlük, ilkesel olarak demokrasiden çok daha kolay yaratabilir."⁷¹

1960'ların sonunda Türkiye dahil çoğu azgelişmiş ülkede ithal ikameci sanayileşme de tıkanı; çünkü bu kez de ithal girtilere bağımlılık ve iç pazara dönük sanayileşme nedeniyle, dış borçların ödenebilmesi için yeterince döviz kazanılamıyordu. Dolayısıyla 1970'ler ve sonrasında yeniden 1950'ler stratejisine dönüldü. Ama, artık "kalkınma" sözcüğü teorik ve pratik olarak terk edilmişti. "İhracata öncelik verin, neyin varsa onu satın, döviz kazanın ve borçlarınızı ödeyin," önerisi yapılmaya başlandı. IMF dilinde varsa yoksa "istikrar" ön plana geçti. Siyasi istikrardan kastedilen "güçlü hükümetler" ya da diktatörlükler; iktisadi istikrardan kastedilen ise dış borçların düzenli ödenebilmesi ve muhalif seslerin bastırılmasıydı.

Yeni sanayileşmiş ülkeler: Asya Kaplanları

1970'lerde dünya ekonomisi yavaşlarken Güneydoğu Asya'da az sayıda ülkenin yüksek büyüme hızlarını sürdürmesi üzerine Dünya Bankası iktisatçıları bu ülkeleri, liberal piyasa ekonomisiyle kalkınma örnekleri olarak diğer azgelişmiş ülkelere model diye göstermekte gecikmedi. İngilizcede "Güneydoğu Ejderhaları" olarak anılan bu ülkelere Türkçede "Asya Kaplanları" dendi. Bu ülkeler Güney Kore, Tayvan, Hongkong ve Singapur'du. Son ikisi ülke bile denemeyecek 3-5 milyon nüfuslu, eskiden beri önemli olan ticaret merkezleriydi. Gene yeni sanayileşmiş ülkeler olarak tanımlanan Brezilya, Meksika ve Arjantin gibi Latin Amerika ülkeleriyle karşılaştırıldığında IMF'ye göre Asya ülkelerinde tam bir mucize yaşanıyordu ve bu neoliberal politikaların zaferiydi. Sözü edilen Latin ülkeleri enflasyon, borç krizi ve

⁷¹ Fukuyama, s. 157.

adaletsiz gelir dağılımıyla boğuşurken Güney Kore ve Tayvan'da bu olumsuzlukların hiçbiri görülmemişti. En büyük başarıları yüksek kalkınma hızları ve sanayi malları ihracatlarını artırmalarıydı. Diğer azgelişmişler de Güney Kore modelini izleyerek kalkınabilirdi.

Acaba bu ülkelerin başarısı IMF'nin iddia ettiği gibi izledikleri "doğru" neoliberal politikalar sayesinde gerçekleşmiş, genellenebilir bir "model" miydi? Yoksa sanayileşmeleri çok özel koşullar altında mı gerçekleşmişti? II. Dünya Savaşı ertesinde bu bölge ABD'nin stratejik çıkarları bakımından çok önem kazanmıştı. Sosyalist Kuzey Kore'ye karşı Güney Kore ve sosyalist Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı "milliyetçi" Tayvan, kapitalizmin ışıltılı vitrinleri olacaktı. Bu nedenle 1953-1962 arasında Güney Kore sermaye birikiminin % 80'i Amerikan yardımlarından kaynaklandı; ayrıca 1950'ler boyunca Kore ithalatının 5/6'sı ABD kredileriyle gerçekleşti.⁷²

Amerikalıların çok iyi tanıdığı tek Koreli olan Princeton doktoralı Syngman Rhee diktatör yetkileriyle ömür boyu başkan yapıldı (1954-1960). Yetkilerinin genişliğine küçük bir örnek olarak köy muhtarlarını bile kendisinin seçtiğini belirtelim. 1950'lerde Türkiye'ye önerilen kalkınma stratejisinin aksine büyük sanayi işletmeleri kuruldu; ithal ikamesine ve ihracata yönelik sanayileşme benimsendi, daha sonra ağır sanayi, kimya, makine, elektronik, gemi yapımcılığı gibi alanlara yatırım yapıldı. Planlı kalkınma, devlet-sanayi işbirliği, devletin ekonominin her alanına müdahalesi ve finans sistemini kontrol ederek, sermaye kaçışını önlemesi, hangi sektörlerle hangi çapta ve teknolojiyle yatırım yapılacağını devletin lisans sistemiyle belirlemesi gibi neoliberalizmle alakası olmayan politikalarla Güney Kore sanayileşmesi gerçekleşti. Sanayileşmede doğrudan yabancı ya-

72 Cumings, Bruce (1992), "The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences", *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, s. 66-67; Haggard, S.; Cheng, Tun-jen (1992) "State and Foreign Capital in the East Asian NICs", *Ibid*, s. 87.

tırım önemsizdi; örneğin, çokuluslu şirketlerin ekonomiye nüfuz endeksi Brezilya'da % 140 iken Kore'de % 12 idi.⁷³

Hiçbir sağlık sigorta sisteminin olmadığı, işçilerin çalışma saatlerinin Japonya'dan % 25, ABD'den % 50 fazla, ücretlerin ise Japonya'dakinin yarısı kadar olduğu, emeklilik hakkının ancak 1983'te söz konusu olabildiği, bütçenin % 40'ının silahlanmaya ve idareye, % 1.8'inin sağlığa ayrıldığı bu diktatörlük, yalnızca okur-yazarlık ve teknik eğitime önem verdi. 1982'de nüfusun % 20'si milli gelirin % 45'ini; % 40'ı ancak % 17'sini alıyordu.⁷⁴

Kişisel haklara gelince, ancak 40 yaşını aşanlar yurtdışına çıkabiliyordu, öğrencilerin yalnızca kampuslarında gösteri yapmasına izin veriliyordu. Bütün medya ve gazeteler devlet denetimindeydi. 1960'ta öğrenci ve işçilerin demokrasi ve ücret artışı için kitle gösterilerinin ardından Rhee, Hawaii'ye kaçtı ve ölüme kadar (1965) orada rahat bir yaşam sürdü. Ondan sonra ülkede askeri cuntalar ve generaller iktidarı sürdü. 1988'de gene iktidardaki diktatör generallerin kurduğu birbirinin tıpkı basımı olan "Demokratik Adalet Partisi" ve "Demokratik Cumhuriyet Partisi" ile Güney Kore "çok partili demokrasiye" geçmiş sayıldı. 1988'deki altıncı cumhuriyet döneminde, halkın 5 yıllığına başkanını seçmesi büyük bir demokratik adım olarak görüldü.

Sosyalist Çin'e karşı savaşan general Çan Kay-şek, kıta Çin'inde yenilince, Çin'e ait Tayvan adasına kaçıp 1949'da askeri bir diktatörlük kurdu; 1975'te ölünce yerine babasının izinden giden oğlu geçti; o da 1988'de ölünce ilk kez çok partili seçimler yapılabilir. İşte ABD, bu diktatörlüğe 1946-1978 arasında 5,6 milyar dolar askeri ve iktisadi yardım yaparken, aynı dönemde bütün Afrika ülkelerine 6,8 ve Latin Amerika ülkelerine 14,8 milyar dolar askeri-iktisadi yardım yapmıştı.⁷⁵ Bu ada ülkesi de Güney Kore kalkınma yolunu izlemiştir.

73 Evans, Peter (1992), "Class, State and Dependence in East Asia: Lessons for Latin Americanists", *Ibid*, s. 207.

74 Deyo, Frederic (1992) "State and Labor in East Asia", *Ibid*, s. 197-98.

75 Cummings (1992), s. 67.

Bilindiği gibi ABD, kendi kurdurduğu ya da kendinden yana diktatörlükleri “siyasi istikrar” sağladıkları için hep öve gelmiştir. Güney Kore ve Tayvan’daki “kalkınmayı sağlayan” diktatörlükleri de örnek gösteren IMF ve Dünya Bankası, bu ülkeleri Latin Amerika ülkeleriyle karşılaştırırken, askeri diktatörlükle yönetilmeyen, yani demokrasinin olduğu ülkeleri kalkınmayı engelleyen “siyasi karmaşa” içindeler diye değerlendirmekteydi.

“Asya kaplanları”nın çok özel ve özgül koşullarına karşılık genel olarak az gelişmiş ülkelerin durumuna baktığımızda, 1960-1987 arasında gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkın açıldığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda az gelişmiş ülkelerdeki kişi başına gayri safi gelirin, gelişmiş ülkelerdeki kişi başına gayri safi gelire göre yüzdesi veriliyor.⁷⁶

	1960	1970	1987
Bütün az gelişmiş ülkeler	8,7	7,4	6,1
Afrika (G. Afrika hariç)	6,9	5,6	3,5
Latin Amerika	22,2	17,9	12,5
Petrol üreten Latin Amerika ülkeleri	31,3	26,3	12,0
Diğer Latin Amerika ülkeleri	20,0	15,3	12,7
Asya-Ortadoğu	16,7	14,9	19,6
Petrol üreten Asya-Ortadoğu ülkeleri	18,9	16,7	27,8
Diğer Asya-Ortadoğu ülkeleri	15,2	13,5	11,8
Doğu-Güneydoğu Asya	5,3	4,5	3,8

1973 ve 1979’da OPEC’in petrol fiyatını artırışının etkisiyle yalnızca Asya-Ortadoğu ülkelerindeki kişi başına milli geli-

76 Review of the Month, “Globalization- to What End?”, *Monthly Review*, Mart 1992, s. 10.

rin 1987'ye gelindiğinde yükseldiği; bunun dışında Güneydoğu Asya'dakiler dahil bütün kıtalardaki azgelişmiş ülkelerin durumunun kötüleştiği açıkça görülüyor. Diğer bir deyişle, IMF kalkanma reçeteleri ve modellerinin sonuçları azgelişmiş ülkeleri daha da yoksullaştırmak olmuştur.

5. ABD Tarım Politikası: Bolluk İçinde Yoksulluğun Yaratılması

Azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarının söz konusu olduğu dönemlerde, tarım hep gündemin birinci maddesi olmuştur. Çünkü büyük köylü nüfusu barındıran bu ülkelerin tarımı geliştirerek, hem ihracatlarını artıracakları, hem de kalkınacakları öne sürülüyordu. Bu nedenle dünya tarım sorunlarına kısaca da olsa bakmakta yarar var.

Devletin sistematik bir tarım politikası uygulaması gerektiği düşüncesi 1930'lar buhranı yıllarında ABD'de ortaya çıktı; buradan diğer ülkelere yayıldı. Bu yıllarda aşırı tarımsal üretimin önlenmesi ve çiftçi gelirlerinin belirli bir düzeyde tutulması amaçlandı. Bunun için devlet, taban tarım fiyatlarını tespit ediyor ve bu fiyattan çiftçilerin ürünlerini alım garantisi veriyordu. Tabii bu kez çiftçi garantili fiyattan daha çok üreterek gelirini artırmaya çalışıyor; bu da bir yandan, devletin elinde büyük tarım ürünü stoklarının birikmesine yol açarken, öte yandan tarım sübvansiyonları nedeniyle bütçeye yük biniyordu. Bu ürünler zaman zaman tahrip ediliyor ve başka ülkelere "yiyecek yardımı" olarak düşük fiyatlardan gönderiliyordu. Yiyecek yardımı sürerken ABD traktörlerinin geri ülkelerin tarımını modernleştirme adına bu ülkelere satışı ise, şöyle bir çelişki yaratıyordu. Bu kez geri ülkelerde tarımsal ürün artarken, ucuz yiyecek yardımlarının da etkisiyle, düşen tarım fiyatlarına karşı, azgelişmiş ülkelerde tarımlarını korumak amacıyla sübvansiyona başvuruyor ve bütçe açıkları veriyordu.

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD öncülüğünde gelişmiş ül-

kelerde tarım, sanayileşmeye başladı. Tahıl üretimi ile hayvancılık birbirinden ayrılarak yeni bir işbölümü ve uzmanlaşmaya girildi. Tahıl üretiminde “ikinci tarım devrimi” geri ülkelerde ise “yeşil devrim” olarak sunulan buğday, pirinç, mısır ve soya üretiminde yüksek verimli melez tohumlar kullanılmaya başlandı. Hayvancılık ve hayvan ürünleri de sanayileşti ve büyük tarımsal-gıda şirketleri piyasalarda egemen bir konuma geldi. Tarımsal-gıda şirketlerinin amacı yüksek katma-değeri olan hayvansal ürünler ile “dayanıklı yiyecek”lerin kitlesel üretimi ve tüketiminin teşviydi. Dayanıklı ya da dondurulmuş yiyecek üretiminde yoğun kimyasal girdiler kullanıldığı için artık doğal girdiler kullanılmaz oldu. Öte yandan, buzdolabı ve derin dondurucular için de büyük bir pazar yaratılmış oluyordu.

Hayvan ürünleri işleyen firmalar ile tarımsal-gıda sanayisinindeki şirketlerin gereksindiği standart girdi üretimi için çiftçilerle çoğu kez kontrat sistemiyle çalışılmaya başlandı. Çiftçiler makine, kimyasal gübre, hayvan yemi gibi girdilerinin çoğunu oligopolcü firmalardan satın alıyor ve ürünlerini gene bu şirketlere satıyordu. Soya-mısır karışımı ile kimyasal girdilerin kullanıldığı hayvan yemi üretimi gene az sayıda büyük şirketin uzmanlık alanı oldu.

Kararlaştırılan işbölümüne göre ABD, Avrupa’nın buğday üreten çiftçisini ve süt, peynir, tereyağı gibi hayvansal ürünlerini korumasını kabul etti, buna karşılık Avrupa da hayvan yemi ithalatından gümrük vergisi almayacaktı. Avrupa’daki korumaya rağmen çokuluslu şirketlerin tarımsal sanayi girdileri ve tarım ürünleri işleme sanayilerine yaptıkları doğrudan yatırımlarla ABD-Avrupa tarımsal-gıda sanayileri bütünleşti; et ağırlıklı yiyecek sanayisine ve hayvancılık alanına büyük yatırımlar yapıldı.⁷⁷

Avrupa tarımı 1950’lerin başında canlanıp ABD’ye süt ürünleri ihraç etmek isteyince (ki ABD pazarında Avrupa süt ürünlerinin payı % 1’den azdı) ABD bu ürünlerle birlikte birçok ürün

77 Friedman, Harriet, “The Political Economy of Food: a Global Crisis”, *New Left Review*, no 197, 1993.

için ithal kısıtlaması getirdi; ama bunu dış ticarete ilişkin bir düzenlemeyle değil, 1950 tarihli Savunma Yasası'nı değiştirerek yaptı. "1952'de yapılan yasa değişikliğiyle artık ABD tarım bakanı ülke güvenliğini tehlikeye sokan, Danimarka peynirinden Türk üzümüne kadar herhangi bir ithalata karşı ülkesini savunabilecekti."⁷⁸

ABD 1954'ten sonra tarım ürünleri fazlasını neredeyse bütünüyle "yardım biçiminde" Üçüncü Dünya ülkelerine yöneltti. PL 480'e⁷⁹ dayanarak yapılan yardımın % 70'i yiyecek, bunun da çok önemli bir bölümü buğdaydan oluşuyordu. Yardımın karşılığında ABD hükümetine ödenen ilgili ülkenin parası geçerli başka bir para birimine dönüştürülemediğinden, ABD tarafından gene o ülkede harcanıyordu. 1956-1960 arasında dünya buğday ticaretinin üçte birini PL 480 yardımı oluşturunuyordu.⁸⁰ 1965'e gelindiğinde ABD yiyecek yardımı, ABD buğday ihracatının % 80'ini ve dünya buğday ticaretinin dörtte birini oluşturunuyordu.⁸¹

Böylece Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki az gelişmiş ülkelerin çoğu, II. Dünya Savaşı'nın sonunda hiç gıda ithal etmezken 1971'de dünya buğday ithalatının yarısını, 1981'de ise ABD buğday ihracatının % 78'ini ithal eder duruma geldi. ABD "yiyecek yardımı" sonucunda az gelişmiş ülkeler bir yandan buğday gibi temel ürünlerde ABD'ye bağımlı hale gelirken, döviz kazanmak ihtiyacı nedeniyle IMF tavsiyesine uyarak ihraç etmek amacıyla belirli ürünlerde uzmanlaşmaya çalıştılar. Bunlar yeni egzotik ürünler ya da çiçeklerdi.⁸² 1950'lerden 1970'lere kadar az geliş-

78 *Ibid*, s. 36.

79 PL 480, Public Law 480, Agricultural Trade Development and Assistance Act, 1954.

80 Friedman, Harriet (1990), "The Origins of Third World Food Dependence", (Ed.) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, Monthly Review Press, s. 18.

81 McMichael, Philip; Reynolds, Laura T. (1994), "Capitalism, Agriculture and World Economy", (Ed.) Sklair, L., *Capitalism and Development*, Routledge Press, s. 320.

82 Friedman (1990).

miş ülkelerde, kişi başına buğday tüketimi % 63 arttı. Bu artışı ithalatla karşılıyorlardı. Üçüncü Dünya ülkelerinin 1950'lerde dünya buğday ithalatı içindeki payı % 10 iken, 1980'de % 57'ye çıktı.⁸³ Tabii bu durumun öteki yüzü, ABD'nin ihracata yönelik ekim alanını % 2'den (1940) % 39'a (1980) çıkarması oldu.⁸⁴

1973 dünya krizinden sonra "yardımın" yerini normal ticari satışlar almaya başladı. Gıda yardımıyla dışa bağımlı hale gelen Üçüncü Dünya ülkelerinde, bu yardımı almayan ülkelere göre, çok daha büyük oranlarda buğday ithalatı sürdü.⁸⁵ Çünkü "yiyecek yardımı" bu ülkelerin tahıl üretimini çökertmiş; bir zamanların tahıl alanlarında egzotik ürünler yetiştirilmeye başlanmıştı. Özellikle Latin Amerika ve Afrika'daki un ve un ürünleri sanayileri ise, merkez ülkelerin tahıl ihracatıyla ilgili çokuluslu şirketlerince kuruldu. İşin ilginç yanı, az gelişmiş ülke hükümetleri buğday unu ya da ekmeğini doğrudan destekliyor, yani ithal unun maliyetinin % 50'sini karşılıyorlardı. Böylece bu hükümetler çokuluslu ihracat ve ithalat şirketlerini desteklemiş oluyordu. Bunun yanı sıra, gelişmiş ülkeler de kendi buğday ihracatçılarını destekliyordu. 1970'lerde Ortak Pazar desteği nedeniyle Avrupa buğdayını az gelişmiş ülkelere, dünya fiyatından % 11 daha düşük satabilmiştir.⁸⁶ Bütün bunlar olurken, arkada değişmez bir fon müziği gibi IMF, geri ülkelere "Aman tarımda uzmanlaşın, ihracat yapın da kalkının," demekteydi.⁸⁷

83 McMichael (1994), s. 121.

84 Berlan, Jean-Pierre (1989), "Capital Accumulation, Transformation of Agriculture and the Agricultural Crisis: A Long-term Perspective", (Ed) Mac Ewan, Arthur; Tabb, K. William, *Instability and Change in the World Economy*, Monthly Review Press, s. 208.

85 Byerlee, Derek (1992), "The Political Economy of Third World Imports: The Case of Wheat", (Ed) Wilber, Charles K.; Jameson, Kenneth P., *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, McGraw-Hill.

86 *Ibid*, s. 318, 321, 312, 320.

87 2003'te, Japonya her inek için 2555, ABD 1067, AB 803 dolar sübvansiyon verirken, örneğin Bangladeş'te yıllık kişi başına gelir 360 dolardı. Denny, C; Elliot, L., "Farming's Double Standards will be Laid Bare at Cancun", *The Guardian- Action Aid*, 8 Eylül 2003.

1973 dünya krizi sırasında dünyada ilk kez büyük bir buğday kıtlığı yaşandı. Bunun temel nedeni 1972-1973 ABD-SSCB tahıl anlaşmasıyla SSCB'nin dünya tahıl ticaretine giren tahılın dörtte üçünü, ucuz ABD ihraç kredisi ve düşük fiyatla almasıydı.⁸⁸ Kıtlik nedeniyle fiyatlar olağanüstü artınca özellikle ABD çiftçileri, hükümetin de desteğiyle aşırı borçlanıp, hızla üretimi artırdı. 1970'lerde bankalara olan çiftçi borcu üç kat artmış, 1985'e gelindiğinde çiftçi borçları, Latin Amerika'nın ABD'ye borcunun iki katına ulaşmıştı.⁸⁹

1980'lerde yeniden aşırı üretim krizi başladı, fiyatlar düştü ve çiftçiler borçlarını ödeyemez duruma geldi. 1983'te ABD'de "toprağı boş bırakma" (set-aside programme) programı yürürlüğe kondu; 1985'te tarımda fiyat desteklemeden, gelir desteklemeye doğru bir geçiş başladı, aynı zamanda ihracat sübvansiyonları artırılarak, yoğun bir tarımsal ürün ihracat seferberliğine girildi, çünkü tarımsal ürün fazlasıyla baş etmenin başka bir yolu düşünüleliyordu.

1970'lerde tohum üretimi, çokuluslu petro-kimya ve ilaç şirketlerinin denetimine girdi. 1980'lerde gen-mühendisliği ve biyo-kimyasal gelişmelerin sonuçları öncelikle tarımda denemeye başlandı. Bu tarihe kadar canlı varlıklarda patent hakkı ilkesel olarak söz konusu değilken, 1980'de ilk kez mikro organizmaların, 1985'te bitkilerin, 1987'de memelilerin ve 1988'de insan derisinin patentinin alınabileceğine ilişkin yasalar çıkarıldı. Amacın, genetik olarak üstün mikro organizmalar, bitkiler ve hayvanlar aracılığıyla verimi artırmak olduğu söylendi. Genetik olarak üstün canlıların yaratılması için yoğun kimyasal girdiler kullanılmaya başlandı ve bunun getireceği sağlık ve çevre sorunları üzerinde durulmadı. Gelişmiş ülkelerin yüksek verimlilikleri sayesinde üretim fazlasının yarattığı sorunlarla ne yapacaklarını bilemedikleri bir durumda ve tam da bu nedenle geri kalmış ülkeler sürekli yoksulluk ve açlıkla karşı karşıya-

88 Friedman (1993), s. 41.

89 Berlan (1989), s. 205.

ken, hâlâ tarımsal verimliliği artırma gayretinde olduklarını söylemelerinin nasıl “akılcı” yaklaşım ya da “piyasa ekonomisinin gereği” olduğu iddia edilebilir?

Monsanto, Cargill, Bung, DuPont, Sygenta ve Bayer gibi dev çokuluslu şirketler, genetiği değiştirilmiş tohum ve ürünleri üretiliyor ve tohumların bir defaya mahsus olarak kullanılmasını (terminatör tohumlar) sağlayarak, çiftçilerin her yıl kendilerinden tohum almasını garantilemiş oluyordu.⁹⁰ Genetiği değiştirilmiş ürünlerin ekili olduğu alan 1996-2001 arasında 1,7 milyon hektardan 52,6 milyona çıkıyor. Bu ekim alanlarının neredeyse tamamı ABD (% 68), Arjantin (% 22), Kanada (% 6) ve Çin’de (% 3). Üç ürün bu tür üretimin % 95’ini oluşturuyor: Soya fasulyesi (% 63), mısır (% 19) ve pamuk (% 13).⁹¹ Başta AB olmak üzere Hindistan ve Brezilya’da bunların ithalatı yasaklanmış durumda. ABD Başkanı G.W. Bush ise bu ürünlerin dünyadaki açlık sorununu çözeceğini savunarak AB’ye yükleniyor. Oysa asıl konu dünya halklarının açlığını değil, bir avuç çokuluslu şirketin doymak bilmez kâr etme açlığını gidermek.⁹²

Dünya tarımına ilişkin Jenkins, bir hesap yapmış ve diyor ki, eğer dünya tarımsal alanı, bütün dünya nüfusuna bölünürse, herkese yaklaşık 1 hektar düşer; bunun da 1/3’ü tarım arazisi, geri kalanı otlak olur. Bu az bir topraktır, ama 10 kişinin sağlıklı beslenmesine yeter. Oysa sanayileşmiş bir ülkede günde yarım kilo et (hamburger) yiyen bir kişi 8 hektar toprak kullanır, yalnızca otlak olarak değil, hayvan yeminin yetiştirildiği

90 Stedile, Pedro, “The Dangers of GMOs, the Interests of Multinationals and Manipulation by the Media”, 20 Haziran 2003, [ZNet](http://www.znet.org). AKP hükümetinin, meclisten geçirmeye çalıştığı Tohumculuk Yasası ile Türkiye’de yasak olan genetiği değiştirilmiş ürünlere ve tohum tekellerine artık iç pazarın bütünüyle açılması hedefleniyor. *Cumhuriyet*, 7 Ekim 2006.

91 FAO, (Food and Agriculture Organization of the United Nations) Electronic Forum on Biotechnology in Food and Agriculture, Background Document to Conference 7, 2002. <http://www.fao.org>.

92 Shiva, Vandana, “Biotech Wars: Food Freedom vs Food Slavery”, www.zmag.org.

tarım arazisi olarak da. İnsan neslinin büyük bölümü ya aşırı beslenmeden, ya da beslenememekten ölüyor. Dünyanın yoksul ülkelerinden, zengin ülkelere yağ ve protein akışı en azından yavaşlamadığı takdirde azgelişmiş ülkeler, yiyecek ihraç ederek kalkınabilecekleri boş hayalinin peşinde koşmayı sürdürecektir. “Piyasalar için çok fazla, insanlar için çok az yiyeceğin olduğu” bir dünyada yaşamaktayız.⁹³

Şimdi tarım sorununu, kuşbakışı bir özetle toparlayarak, bu bölümü sonuçlandıralım. Tarımın kapitalist üretim ilişkileri içine girmesiyle önce insanlar ve sonra at gibi iş hayvanları topraktan sürüldü. İnsanların ve iş hayvanlarının yerini makineler aldı. Önce tarımsal verimlilikte bir sıçrama görüldü; ama sonra makinelerin toprağı derin kazarak verimli üst tabakaların rüzgârla uçup gitmesine sebep olduğunun yani erozyona uğrattığının farkına varıldı. Bu kez yok olan hayvanların doğal gübresi yerine, kimyasal gübre ve kimyasal ilaçlar kullanılmaya başlandı. II. Dünya Savaşı sırasında patlayıcılarda kullanılan nitrojen, aynı teknolojiyle yapay gübrede, gene savaşta sinir gazı olarak kullanılan zehirler, tarım ilaçlarında kullanıldı, tanklardan da traktör geliştirildi.

Nitrojen gübresinin kullanılmasıyla, daha önce atmosferdeki nitrojeni, bitkilere yararlı bir biçimde dönüştüren baklagil ve hayvan yemi olarak kullanılan yonca ekimine gereksinim kalmayınca, bitkisel üretim ile hayvancılık kolayca birbirinden ayrılabilirdi. Üretiminde yoğun enerji kullanılan nitrojen gübresi ise bir yandan, yeraltı ve yerüstü sularını kirletirken, topraktaki zararlılarla doğal olarak mücadele eden canlı organizmaların çeşitliliğini azalttı. Toprağın yoksullaşması, zararlıların çoğalması ilaç kullanımını artırdı, bu da hem toprağın, hem insanların zehirlenmesine yol açtı.

Hayvansal ürün işleme ve pazarlama şirketleri, hayvanları küçük küçük kafeslerden oluşan fabrikamsı yerlere tıkıp, çabuk yağlansınlar diye hareket etmelerini engelledi; hayvanlar yoğun an-

93 Jenkins, Robin (1990) “Urban Consumptionism as a Route to Rural Development” *The Food Question*, s. 181.

tibiyotik ve hormonlarla beslendiler. Hayvanların hızlı beslenme amacıyla kapalı alanlara hapsedilmesi, hastalıkların kolayca yayılmasına yol açtı, böylece giderek daha yüksek dozlarda antibiyotik kullanılmaya başlandı; ayrıca, hayvan yemine de kilo almalarını hızlandırmak için antibiyotikler katıldı. Toplam antibiyotiğin % 40'ı hayvancılıkta kullanılmaya başlandı. Hayvan merkezlerindeki gübre, toprağın emme kapasitesini aştığı için, suların kirlenmesine neden oldu. Bir yandan, yiyecekler antibiyotik ile kirlenirken, diğer yandan, insan sağlığını tehdit eden antibiyotiklere dayanıklı yeni bakteriler ortaya çıktı.⁹⁴

1960'larda yoğun ilaç, kimyasal girdiler ve sulama gerektiren buğday ve pirinç melez tohumları yaratılmıştı ve bunlar bize, ABD'nin, "mucize tohumlar" ile tarımda "yeşil devrim"i gerçekleştirdiği ve artık dünyada açlık sorununa son verilebileceği propagandasıyla duyurulmuştu. Yeşil devrim rüzgârı on yıl (1965-1975) estirildi ve bu tohumlar geri kalmış ülkelere satıldı. Bu on yıl içinde özellikle Hindistan'da yapılan ampirik çalışmalarla, bu tohumların geleneksel tohumlara göre verim artışı sağlamadığı buna karşılık, tohum ve kimyasal girdilerde yoğun bir ithalat bağımlılığına yol açtığı, yalnızca zengin çiftçilerin kullanabildiği bu pahalı "teknolojik paket" in tarımsal gelir dağılımını daha da bozduğu gösterildi. Zaten sulama sorunu olan, sermayesi kıt ve ithalat için dövizli sınırlı olan geri ülkelere yoğun sulama, sermaye ve ithalat gerektiren mucize tohumlar teknolojik paketinin, böylesi bir yalan propagandayla dayatılması gerçekten "mucizeydi"!⁹⁵

94 Foster, John Bellamy; Magdoff, Fred, "Lieb, Marx and the Depletion of Soil Fertility: Relevance for Today's Agriculture", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1998; Altieri, Miguel A., "Ecological Impacts of Industrial Agriculture and the Possibilities for Truly Sustainable Farming", *ibid*.

95 Griffin, Keith (1979), *The Political Economy of Agrarian Change*, Macmillan, s. 2, 9, 66, 247. Güney Asya ve Hindistan'da büyük bir kıtlık ve açlık sorunu yaşanırken ABD Uluslararası Kalkınma Teşkilatı'ndan William Gaud, "Yeşil Devrim" siyasi sloganının isim babası oldu. "Teknolojik paket" yani bu paketin içindeki bütün unsurların belirli oranlarda kullanılması gerektiğinin, aksi halde işe yaramayacağının mucidi de Hindistan'daki Ford Vakfı ekibiydi.

Bu geri dönmeyen yolun şimdilik son aşaması tohum ve bitkilerin genetik yapısıyla oynanmasıdır. Genetiği değiştirilmiş organizmalar (GDO), değişik türlerden alınan genlerin organizmalara aktarılmasıyla oluşuyor. Örneğin, nergisten alınan 2 gen ile Erwina uredovra bakterisinden alınan 1 gen, pirincin genetik yapısına eklenince “altın pirinç” dedikleri yeni bir tür pirinç elde ediliyor ve provitamin A da elde edilmiş oluyor.⁹⁶ Böylece “Sonunda kolera bakterisinin genini taşıyan yonca, tavuk geni taşıyan patates, akrep geni taşıyan pamuk, balık genli domates gibi ‘Frankenştayn Gıdalar’ sofralarımızda bir tabak yemek oluyor.”⁹⁷

Tarımsal gen teknolojisiyle dünyanın dev çokuluslu şirketleri yakından ilgili. ABD’nin en büyük tarımsal kimya madde dağıtıcısı ConAgra, aynı zamanda en büyük gübre üreticilerinden birisi, 1990’dan beri de tohumculuk işine girip DuPont ve başka tohum şirketleriyle biyoteknoloji alanında ortaklıklar kurmuş durumda. Türkiye’de de çalışan Cargill, 70 ülkede iş yapıyor. Bu çokuluslu şirketlerin çalışma ilkeleri şöyle: Önce işledikleri ürünün arzını artırıp, fiyatı düşürüyorlar; yerli rakip işletmeler piyasadan silinince, fiyatla istedikleri gibi oynayabiliyorlar. Cargill gibi küresel tarım şirketleri aynı zamanda et, hububat, tohum işleme, taşımacılık, madencilik, petrol, tütün ve sigara alanlarında da dünyanın en büyük şirketleri arasında. Herkesin genellikle sigara üretimiyle ilişkilendirdiği Philip Morris, ABD’nin en büyük, dünyanın ikinci büyük gıda tekeli. Mitsubishi, en büyük otomobil üreticileri arasında ve dünyanın ikinci büyük bankası olmasının yanında, dünyanın en büyük sığır eti işleme sanayilerinden birisinin de sahibi. Yeni cins tohumların patentini almış olan tohum şirketleri, biyoteknoloji ve kimya şirketleriyle de ortaklıklar içinde.⁹⁸

96 FAO, *Ibid.*

97 Güvemli, Özlem, “Midedeki Canavar”, *Cumhuriyet*, 14 Mart 2004. Türkiye’de 1998 yılından beri patates, mısır ve pamukta deneme amacıyla genetik değişiklik yapılarak üretim yapılıyor. Henüz GDO’larla ilgili biyoteknoloji ve mevzuat çalışmaları emekleme aşamasında; gümrük kapılarında GDO’ların tespiti yapılamıyor.

98 Heffernan, William D., “Agriculture and Monopoly Capital”, *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1998.

Bütün bu gelişmeler, dünyamızda yaşayan 6,5 milyar insandan Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşayan 3 milyar yoksul köylü nüfusu, yakından ve doğrudan ilgilendiriyor. Şimdi bu konuda GDO'larla ilgili bazı bilgilere bakalım. Meksika'da 1998'den beri genetiği değiştirilmiş ürünler yasak. Ama ABD, yoksullara yardım diye tonlarca genetiği değiştirilmiş (balık yumurtası genlerinin aşılandığı) mısır yolluyor ve çok ucuz olan bu yiyeceklerin tohumları bilmeden kullanılıyor. Dünyanın en büyük pamuk üreticilerinden Hindistan'ın Andhra Pradesh eyaletinde 1998'de 500 pamuk üreticisi o yıl pamuk hasadının kötülüğü yüzünden intihar ediyor. Araştırmalar Monsanto şirketinin yerli tohum şirketlerini satın almasının bu işle bir ilgisi olabileceğine işaret ediyor. Birçok ülkede rüzgârla taşınan genetiği değiştirilmiş tohumlar, köylülerin tarlalarına bulaştığı zaman Monsanto ve benzeri şirketler, bu kez çiftçilere, onların tohumlarını kaçak kullanmaktan büyük tazminat davaları açıyor. Filipinler'de, Novartis AG, bebek mamalarında genetiği değiştirilmiş soya fasulyesi kullandığını kabul etmek zorunda kalıyor.⁹⁹ Son olarak bir biyo-korsanlık örneğine değinelim. Tayland, nesiller boyu dünyada çok tutulan değişik cinslerde yasemin pirinç yetiştiren bir ülke. Bu ürünün ihracatının üçte biri ABD'ye gidiyor. Ama ABD yasemin pirinçle genetik olarak oynayıp, patentini çıkarıp satma hazırlıkları içinde. Böylece binlerce Taylandlı pirinç üreticisi yıkımla karşı karşıya kalacak ve yapabilecekleri hiçbir şey yok.¹⁰⁰

Ne tesadüf ki, ABD uçaklarından, Afganistan'a sarı renkli parça-tesirli bombalar atılırken aynı zamanda sarı renkli yiyecek yardımı paketleri de atılıyor. Bir süre sonra bu tuhaf durum fark edilince, radyo yayınıyla bombalanan bölgelerdeki sarı paketlere dokunulmaması duyuruluyor. Aslında genetiği değiştirilmiş tohumların da Üçüncü Dünya köylülerine parça-tesirli bomba etkisi yaptığını düşünebiliriz.

99 SchNEWS 346, 15 Mart 2002, schnews.org.uk.

100 SchNEWS 329, 2 Kasım 2001, schnews.org.uk.

1970-12 EYLÜL 1980 ARASINDA İŞLENEN SİYASİ CİNAYETLERDEN ÖRNEKLER¹

- 23 Eylül 69 ODTÜ öğrencisi **Taylan Özgür** İstanbul'da güvenlik güçlerince öldürüldü.²
- 13 Nisan 70 Silahlı 12 komando AÜ Tıp Fakültesi'ni bastı; Asteğmen Dr. Necdet **Güçlü**'yü vurarak öldürdü.³
- 22 Ağustos 70 Yapı-İş Sendikası'nın başkanı **Necmettin Giritlioğlu**, Aliğa'daki grevde vurularak öldürüldü.
- 15 Ekim 70 Eyüp Gislaved lastik fabrikasındaki işgal sırasında polisin müdahalesi sonucunda 1 işçi öldü, 90 yaralı; 200 gözaltı.
- 11 Aralık 70 Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nda **Hüseyin Aslantaş** adlı solcu öğrenci vurularak öldürüldü.

-
- 1 Bu liste tüm siyasi cinayetleri kapsamamaktadır; yalnızca bir fikir vermek amacıyla gazetelere yansıyan haberlerden örnekler sunmak için hazırlanmıştır.
- 2 1970 öncesi siyasi cinayetler, yoğun ve sistematik olmadığı için bu listeyi yaparken 1970 başlangıç yılı olarak alındı. Ama Ertuğrul Mavioğlu'nun Taylan Özgür'ün, Vedat Demircioğlu'dan sonra kurşunlanarak öldürülen ilk devrimci ve "faili meçhul" cinayetlerin başlangıcı olduğu hatırlatmasına dayanarak Özgür listenin başına kondu. Mavioğlu, Ertuğrul, "37 Yıllık Yara", *Radikal İki*, 17 Aralık 2006.
- 3 "1970 yılında Hacettepe Üniversitesi bahçesinde Ülkü Ocakları Genel Başkanı İbrahim Doğan, ülkücü arkadaşı Ali Güngör ile birlikte Dr. Necdet Güçlü'yü tabanca kurşunu ile öldürmüştü..... Dr. Güçlü'yü öldüren silahların, Türk Silahlı Kuvvetlerinde görevli iki subay adına kayıtlı olduğu görülmüştü..... Fehmi Altınbilek ve Mustafa İlerisoy, bu kanlı tabanca ve mermileri ceplerine koyduktan sonra, kıllarına bile dokunulmamış ve üstelik yüzbaşı rütbesine de yükseltilmişlerdir." Mumcu, Uğur, "Kim Koruyor Bunları", *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1977.

- 25 Aralık 70 Ankara Eğitim Fakültesi solcu öğrencileri Nail Karaçam ve Mehmet Demir, Ülkücü komandolarca yolda kurşun yağmuruna tutuldu; **Nail Karaçam öldü.**⁴
- 12 Mart 1971 *Askeri darbe*
- 30 Mayıs 71 İsrail İstanbul Konsolosu Elrom'un kaçırılmasıyla ilgili aranan Mahir Çayan ve Hüseyin Cevahir, Maltepe'de bir evde kısıtırıldı.
- 1 Haziran 71 **Hüseyin Cevahir öldürüldü.**
- 31 Mayıs 71 Nurhak dağlarında **Sinan Cemgil, Kadir Manga, Alparslan Özdoğan öldürüldü.**
- 19 Şubat 72 **Ulaş Bardakçı öldürüldü.**
- 30 Mart 72 **Mahir Çayan ve 9 arkadaşı Niksar Kızıldere'de öldürüldü.**
- 6 Mayıs 72 **Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnancı idam edildi.**
- 23 Ocak 75 Komandolar, Vatan Mühendislik'ten **Kerim Yaman'ı öldürdü.**

1976	İlk 4 ayda 25'i sol görüşlü, 32 kişi öldürüldü. 1. Milliyetçi Cephe hükümetinde (1975-1977) başbakan Demirel. Bu hükümet vatansever/vatan haini ayrımını teşvik etti; 1976'da 92 şiddet olayında 109 kişi öldü; 1977'de öldürülen 231 kişinin 34'ü 1 Mayıs'ta Taksim'de öldü.
------	---

- 15 Haziran 77 Erzurum Atatürk Üniversitesi'nden Doçent **Orhan Yavuz**, MHP'lilerce bıçaklanarak öldürüldü.

4 1974'te Ülkü Ocakları genel başkanlarından Sami Bal, devrimci öğrenci Nail Karaçam'ı öldürmekten 24 yıla hüküm giyiyor, af yasasından yararlanıyor. Bu cinayetten sonra Ülkü Ocakları genel başkanlığına getiriliyor. Mumcu, Uğur, "Suç Saymıyor mu?", *Cumhuriyet*, 2 Mart 1977.

(Orhan Yavuz katledilen ilk bilim insanı. Kendisi 29.12.1976 tarihli mektubunda bir arkadaşına durumu şöyle anlatıyor: “Eylül ayından beri tam anlamıyla bir baskı rejimi ve dağ yasaralarının hüküm sürdüğü bir ortamda, can güvenliğimizi gücümüz yettiğince kendi olanaklarımızla sürdürüyoruz. Artık ne polis, ne adliye, ne de hükümetten hiçbir şey beklemiyoruz. Her an öldürülme tehlikesi ile karşı karşıyayız..... Artık tek başımıza dışarı çıkamıyoruz. Bu durumumuzu kaç kez Cumhurbaşkanı’na, TRT’ye ve basına ilettik fakat sanki Erzurum bu yurdun bir parçası değilmiş gibi hiç kimse ilgilenmiyor..... Eğer gelecek seçimde de bu hükümet gibi bir hükümet iktidara gelirse, burada bize yaşama hakkı yok.” Orhan Yavuz bu mektubundan 6 ay sonra sabah işine giderken arkadan şişlenerek öldürüldü. Onu öldüren Ziraat Fakültesi öğrencisi Cezayir Baysal, başka birini yaralamak suçu nedeniyle tutuklu olduğu sırada, kendi yerine birini sınava sokup not alıyor. Bu sahtekârlık ortaya çıkınca, o zamanki Ziraat Fakültesi Dekanı Prof. Ali Özdengiz’e “Evet Erzurum’da değildim, bu bana verilen notun değiştirilmesini gerektirmez,” diyebiliyor. Baysal Almanya’ya kaçıyor. Ağca da askeri cezaevinden kaçtıktan sonra Erzurum’a gelmiş; buradan İran’a kaçmıştı. Bu sırada Erzurum emniyet müdürü olan İsmail Köse sonra MHP’den milletvekili olarak meclise girdi.)⁵

- 16 Mart 78 İÜ öğrencilerinin üstüne bomba atıldı; 7 ölü, 100 yaralı; sonradan MHP milletvekili olan Mehmet Gül önderliğindeki Ülkücü gruptan bomba atıldığını görgü tanıkları söyledi; ateş edenleri takip eden 2 polisi, amirleri engelledi.⁶

5 *Cumhuriyet*, 10 Şubat 2006, Prof. Ali Özdengiz’in verdiği bilgiler.

6 Ülkü Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı Orhan Çakıroğlu, dernek yöneticileri Mehmet Gül, Kazım Ayaydın, Sıddık Polat ve Ahmet Hamdi Paksoy hakkında dava açıldı. Yalnızca Polat’a 11 yıl hapis cezası verildi; Yargıtay ise beraat ettirdi. Polisin Ülkücüleri takip etmesini engelleyen emniyet amiri Reşat Altay, mesleğinde hızla yükseldi; Susurluk kazasında gündeme geldi; Bahçelievler katliamı hükümlüsü Çatlı ile 5 kez telefonda görüşmüş. AKP iktidarında yıldızı gene parladı; şimdi Kırklareli emniyet müdürü, İstanbul Emniyet Müdürlüğü için adı geçiyor. *Cumhuriyet*, 16 Mart 2006.

24 Mart 78 Ankara Cumhuriyet Savcı Yardımcısı **Doğan Öz** öldürüldü.

(Öz, Ankara Ticaret Turizm Yüksek Öğretmen Okulu öğrencisi **Levent Özyörük**'ün öldürülmesini araştırıyordu. Ankara Emniyet Müdürü Muharrem Bartın'dan Ülkücülerin kalesi Site öğrenci yurdunun aranmasını ister. Öz'e aramanın yapıldığı bir şey bulunamadığı söylenir. Öz ikinci bir arama yapar, öğrenciyi öldüren silah bulunur; bazı Ülkücüler gözaltına alınır. Bir MHP milletvekili mecliste, yurdun aranması nedeniyle Öz'ü hedef gösterir; birkaç gün sonra Öz öldürülür. Görgü tanığı Hayati Erdoğan, MHP'li İbrahim Çiftçi'yi teşhis eder. Çiftçi suçu kabul eder; cinayeti Ankara Ülkü Ocakları İkinci Başkanı Hüseyin Demirel ve Hüseyin Kocabaş'ın talimatıyla işlediğini söyler. 12 Eylül'den sonra dava Ankara Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi'ne gönderilir. Çiftçi hakkında 4 kez oybirliği ile ölüm cezası verilir. Her seferinde bu Askeri Yargıtay'ca bozulur. 25 Haziran 1985'te Askeri Yargıtay Daireler Kurulu tarafından 7/8 oyla delil yetersizliğinden beraat ettirilir. Turgut Özal, Çiftçi Mamak hapisanesinden çıkar çıkmaz onu İLKSAN'da müdür yaptı; 1997'de Bahçeli'ye karşı, MHP genel başkan adayı oldu. Çiftçi şimdi ihalelere giren, devlete akaryakıt satan şirketleri olan bir işadamı.)⁷

- 17 Nisan 78** Malatya Belediye Başkanı **Hamit Fendoğlu**, bombalı paketle öldürüldü; bunun üzerine:
- 18 Nisan 78** Malatya'da CHP, Tüm-Der ve Alevilere ait 100 işyeri tahrip edildi; 3 lise öğrencisinin cesedi demiryoluna atılmış olarak bulundu.
- 9 Mayıs 78** Ülkücüler İstanbul Yıldız'da dersten çıkan öğrencilere ateş açtı; 3 ölü; 12 yaralı.
- 16 Mayıs 78** Ankara Etlik'te kahve taraması, 6 ölü.
- 11 Temmuz 78** Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim üyesi, sanat tarihçisi **Bedrettin Cömert** öldürüldü.

- 7 Ağustos 78 Ankara Mamak'ta maskeli kişiler belediye otobüsüne ateş açtı; 5 ölü, 10 yaralı.
- 11 Ağustos 78 Ankara Balgat'ta kahve taraması, 4 ölü.
- 9 Ekim 78 Ankara Bahçelievler'de 7 TİP'li Ülkücülerce vahşice öldürüldü.

(Akşam 8'de, 5 TİP'li üniversite öğrencisi evde TV seyrediyordu. Dışarıdaki otomobilde "Büyük Reis" Çatlı oturuyor; "İdi Amin" lakaplı Haluk Kırcı, 4 adamıyla daireyi bastığında içeride, ODTÜ Elektrik'ten **Serdar Alten** (23), Ankara Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi'nden **Hürcan Gürses** (26), İktisadi Ticari İlimler'den **Efraim Ezgin** (23), Hacettepe İstatistik'ten **Osman Nuri Uzunlar** (20), aynı okuldan **Latif Can** (20) oturuyordu. Ülkücüler, içeride 5 kişi beklemiyordu; arabadaki Çatlı'ya danıştılar. Çatlı gitti, eter ve pamuk getirdi; yerde yatan gençleri bayılttı. O sırada kapı çalınıp TİP'li **Faruk Erzan** ve **Salih Gevenci** gelmişti. TİP'liler fazla kalabalık olmuştu; tekrar Reis Çatlı'ya danışıldı. Onun buyruklarına göre, sonradan gelen 2 kişi Çatlı'nın arabasına getirildi; gençler İstanbul-Eskişehir yolunda vuruldu. Sonra evdekileri boğdular ve kurşunladılar.)⁸

- 20 Ekim 78 İTÜ Dekanı Prof. **Bedri Karafakioğlu** öldürüldü.
- 26 Kasım 78 KTÜ'de öğretim üyesi **Necdet Bulut**, faşistlerce arabasında kurşunlandı; 8 Aralık'ta öldü.
- 12 Aralık 78 Antalya'da bir TSİP'liyi öldüren katil, Büyük Ülkü Derneği ikinci başkanı ile 20.000 liraya anlaştığını söyledi.
- 22-26 Aralık 78 Kahramanmaraş'ta 105 kişi öldü; 176 kişi yaralandı. 19 Aralık'ta bir sinemaya bomba atıldı; "Alevi-komünistler bombaladı" lafı çıkarıldı; 21 Aralık'ta sorumlu tutulan 2 öğretmen öldürüldü; Alevi mahallelerinde katliama girişildi.

(Tipik Ülkücü eylem türlerinden biri olan kahve taramaları İstanbul, Ankara, Yozgat, Adana, Elazığ, Manisa ve birçok kentte defalarca tekrarlandı, Ferhat Tüysüz gibi namılı Ülkücüler, bu eylemlerle öne çıktı. 26 Aralık 1978'de 13 ilde sıkıyönetim ilan edildi.)

- 1 Şubat 79 Gazeteci **Abdi İpekçi** öldürüldü. Katil zanlısı Ülkücü Mehmet Ali Ağca.
- 11 Eylül 79 Çukurova Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. **Fikret Ünsal** Adana'da öldürüldü.
- 28 Eylül 79 Adana Emniyet Müdürü **Cevat Yurdakul** arabasına 28 kurşun sıkılarak öldürüldü.

(Polis, Adana sıkıyönetim komutanını sorumlu tuttu. Şüpheliler MHP binasına kaçınca, Sıkıyönetim binanın aranmasına izin vermedi. Cinayetten 4 gün sonra Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren ve Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, emniyet müdürlüğü görevini İl Jandarma Alay Komutanı Osman Çitim'e verdi. Cinayetten Ülkücü Halil İbrahim Altınışık, Mustafa Gülnar, Kadir Akgöllü ve Yücel İrik sorumlu bulundu. Silahlar Ülkücü Kenan Develi'nin evinde bulundu. Adana Sıkıyönetim davayı Ankara'ya gönderdi. Yurdakul, öldürülmeden önce Türk İntikam Tugayı (TİT) adındaki cinayet şebekesinin peşindeydi. 6 ayda 17 cinayeti aydınlatmıştı. MHP milletvekilleri Cengiz Gökçek ve Ali Gürbüz, Yurdakul'u tehdit etmişti.)⁹

- 20 Kasım 79 İÜ Hukuk Fakültesi öğretim üyesi Prof. **Ümit Doğanay** öldürüldü.
- 7 Aralık 79 İÜ öğretim üyesi Prof. **Cavit Orhan Tütengil** sokakta öldürüldü.
- 25 Aralık 79 Tunceli Savcısı **Mustafa Gül** öldürüldü.

(Demirel 1970'lerde "Bana milliyetçiler cinayet işliyor dedirtemezsiniz," diyordu.)¹⁰

- 11 Nisan 80 Yazar **Ümit Kaftancıoğlu** İstanbul'da kurşunla-

⁹ Cumhuriyet, 2 Şubat 2006, Yurdakul'un eşi Ülker Yurdakul ile röportaj.

¹⁰ Cumhuriyet, 18 Mart 1995.

- narak öldürüldü.
- 23 Mayıs 80** Dr. **Sevinç Özgüner**'i faşistler evini basarak, öldürdü.
- 27 Mayıs 80** MHP Genel Başkan Yardımcısı **Gün Sazak** öldürüldü.
- 4 Temmuz 80** Çorum'da, camilerden çıkanlar, Alevilere saldırdı, 26 ölü.
- 15 Temmuz 80** CHP milletvekili **Abdurrahman Köksaloğlu** öldürüldü.
- 22 Temmuz 80** DİSK Genel Başkanı **Kemal Türkler** İstanbul'da evinin önünde kurşunlanarak öldürüldü.
- 12 Eylül 80** *Ordu yönetime el koydu.*

E K 2:

1990-2000'LER ARASINDA İŞLENEN SİYASİ CİNAYETLERDEN ÖRNEKLER

- 31 Ocak 90 Prof. **Muammer Aksoy** öldürüldü.
- 7 Mart 90 *Hürriyet* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni **Çetin Emeç** öldürüldü.
- 4 Eylül 90 Yazar **Turan Dursun** öldürüldü.
- 6 Ekim 90 Eski milletvekili SHP'li Doçent **Bahriye Üçok** öldürüldü.
- 30 Ocak 91 1987 OHAL Jandarma Komutanı **Hulusi Sayın** öldürüldü.
- 7 Nisan 91 Emekli Tümgeneral Ziverbeyci **Memduh Ünlütürk** öldürüldü.
- 23 Mayıs 91 1989 OHAL komutanı **İsmail Selen** öldürüldü, Güneydoğu'da uzun yıllar görev yapan Tuğgeneral **Temel Cingöz**'e Adana'da silahlı saldırı; 27 Mayıs'ta öldü.
- 6 Temmuz 91 HEP Diyarbakır İl Başkanı **Vedat Aydın** kaçırıldı; cesedi 8 Temmuz'da Elazığ yolunda bulundu.
- 10 Temmuz 91 Vedat Aydın'ın cenazesinde çıkan olaylarda 6 ölü; 60 yaralı.
- 7 Ekim 91 Atina Basın Ateşesi **Çetin Görgü** öldürüldü.
- 13 Ekim 91 Eski MİT müsteşarı emekli Orgeneral **Adnan Ersöz** öldürüldü.
- 25 Aralık 91 OHAL Valisi Necati Çetinkaya'nın kardeşinin mağazasına bomba atıldı, 11 kişi öldü.

- 6 Şubat 92 İstanbul DGM Savcısı **Yaşar Günaydın**, şoförü ve korumasıyla öldürüldü.
- 17 Nisan 92 İstanbul'da 11 Dev-Solcu öldürüldü.
- 29 Temmuz 92 Eski Deniz Kuvvetleri Komutanı **Kemal Kaya-can** İstanbul'da öldürüldü.
- 20 Eylül 92 Yazar **Musa Anter** Diyarbakır'da öldürüldü.
- 24 Ocak 93 Gazeteci-yazar **Uğur Mumcu** öldürüldü.
- 2 Temmuz 93 **Sivas katliamı**. Madımak Oteli dincilerce ateşe verildi; 37 solcu aydın öldü.
- 4 Eylül 93 DEP milletvekili **Mehmet Sincar** Batman'da öldürüldü.
- 22 Ekim 93 Tuğgeneral **Bahtiyar Aydın** Lice'de öldürüldü.
- 12 Şubat 94 Tuzla tren istasyonuna bomba; 5'i yedeksubay öğrencisi 6 ölü; 29 yaralı.
- 4 Nisan 94 Kürt kökenli işadamları polisçe İstanbul Çınar Oteli'nden kaçırıldı; **Savaş Buldan**, **Adnan Yıldırım**, **Hacı Koray Bolu'nun** Yığılca ilçesi yakınında ölü bulundu.
- 4 Temmuz 94 Atina'da Türk diplomat **Ömer Sipahioğlu** öldürüldü.
- 30 Aralık 94 The Marmara Oteli'ne bomba atıldı; **Yasemin Cebenoyan** ve **Onat Kutlar** öldürüldü.

1994

Güneydoğu'da Hizbullah yükselişte; güvenlik güçleri PKK'ya karşı Hizbullah'ı kullanıyor. İki yıl içinde Batman ve Diyarbakır'daki 500 faili meçhul cinayetin arkasında Hizbullah var.¹¹

- 12 Mart 95 Alevilerin çoğunlukta olduğu İstanbul, Gaziosmanpaşa mahallesindeki 5 kahve ve 1 pastane tarandı. Biri Alevi dedesi 2 kişi öldü, çok sayıda

11 Çetinkaya, Hikmet, "Kan Gölünde Rant", Cumhuriyet, 11 Mart 2006

kişi yaralandı; polisle çatışma bütün gece sürdü, ölü sayısı gazetelere göre 17'ye çıktı. 13 Mart'ta yöreye askeri birlikler sevk edildi ve üç mahallede sokağa çıkma yasağı kondu. 14 Mart'ta olayı protesto için toplanan grup ile polis çatıştı, çok sayıda kişi yaralandı.

- 25 Temmuz 95 Gümüşhane Baro Başkanı **Ali Günday** öldürüldü.
- 8 Ocak 1996 *Evrensel* gazetesi muhabiri **Metin Göktepe** polislerce dövülerek öldürüldü.
- 9 Ocak 1996 **Özdemir Sabancı** öldürüldü.
- 21 Ekim 1999 Prof. **Ahmet Taner Kışlalı** öldürüldü.
- 18 Aralık 2002 Prof. **Necip Hablemitoğlu** öldürüldü.
- 19 Ocak 2007 Gazeteci **Hrant Dink** İstanbul'da öldürüldü.

KISA YAŞAMÖYKÜLERİ¹²

1. ABDULLAH ÇATLI

Ekim 1978’de, Ankara, Bahçelievler’de 7 TİP’li üniversite öğrencisinin evlerinde boğulma ve kurşunlanma vahşetini Haluk Kırcı ile beraber gerçekleştiren ve arkadaşları arasında “Büyük Reis” olarak hitap edilen Abdullah Çatlı’nın adı ilk kez bu olayla kamuoyuna yansıdı. Susurluk kazasında (Kasım 1996) ölen Çatlı’nın sahte kimliğinde Mehmet Ağar imzası vardı. 26 Aralık 1996’da MİT Kontrterör Daire Başkanı Mehmet Eymür, MİT’in 1980 sonrasında 12 farklı pasaportu olan Çatlı’yı yurtdışı operasyonlarda kullandığını açıkladı.¹³

Çatlı 1990’ların başında Türkiye’ye döndü. Turgut Özal, Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller ile görüştü. Çiller’in başbakanlığı döneminde başbakanlığa bağlı Kamu Güvenlik Birimi oluşturuluyordu; “Çiller örtülü ödenekten 500 milyar TL’yi Çatlı’ya vermiş olabilir,”¹⁴ iddiası ortaya atıldı. Çatlı Ankara’ya geldiğinde eski ve yeni bakanlarla, milletvekilleriyle beraber oluyor, meclis kulisinde çay içip, restoranında yemek yiyordu. Güven Sazak’ın çiftliğine gittiğinde Ahmet Baydar, Drej Ali, Hazine Müsteşarı

12 Susurluk kazasından sonra öne çıkan isimlerden Tansu Çiller, Mehmet Ağar, Haluk Kırcı, Sedat Bucak, İbrahim Şahin, Korkut Eken, Hüseyin Baybaşın, Abdullah Çatlı, Ahmet Cem Ersever, Tarık Ümit ile ilgili bilgiler için şu yayınlara bakılabilir: Taşkın (2006); Akçura, Belma (2006) *Derin Devlet Oldu Devlet*, Güncel Yayıncılık.

13 Savaş (1997), s. 48.

14 Çatlı’nın yakın arkadaşı Ömer Ay’ın açıklaması: *Cumhuriyet* 13 Mart 2006.

Osman Ünsal ile birlikte olabiliyor, Sedat Bucak'ın yazıhanesinde siyasilerle bir araya geliyor; kendi kurdukları şirketin BOTAŞ Boru Hattı temizliği ihalesini alması için Kocaeli çetesi reisi Hadi Özcan'la görüşmeler yapıyordu.¹⁵ Artık 1970'lerin Ülkü Ocaklı tetikçisi, siyasilerle yakın ilişkisi olan “saygın” bir işadamıydı.

Çatlı'nın Güneydoğu'da da adına sık sık rastlanmaktadır. Ölümünden bir yıl önce Gaziantep'te “işadamı” uyuşturucu kaçakçılığı bağlantılı Mehmet Ali Yaprak'ın 1995 seçimlerinden önce DYP'ye 500 milyarlık “yardım” yaptığını öğrenen Çatlı, kendisine de para vermesi için aralarında polislerin de bulunduğu ekibine Yaprak'ı kaçırtmıştır. Susurluk kazasından hemen sonra Başbakan Erbakan'ın yardımcısı olan Tansu Çiller, kazadan bahsederken “Devlet uğruna kurşun atan da, yiyen de şereflidir,” derken (26 Kasım 1996); bu konuda Susurluk Raporu'nun yazarı Kutlu Savaş farklı düşünüyordu:

Abdullah Çatlı gibi devletin emrinde çalışan bir kişinin, kaçakçılık yapıp etrafa korku salmasını ve bundan istifade edip başkalarının da haraçtan pay almasını temin eden alaturkalık, basitlik, geri kalmış bir ülkenin ciddiyetten uzak operasyonlarına izin veren bir yapı, ülkemizin gerçekten hak etmediği bir durumdur. Bu davranışlara izin veren anlayış bir grup insanının –sivil ve kamu görevlilerinin– kısa sürede çizgiyi aşp, vatan-millet hizmetinden kişisel menfaate dönmelerine yol açmıştır..... Topal cinayetinde Çatlı'nın parmak izi ortaya çıkmıştır. Ama Çatlı'nın ailesine bıraktığı toplam paranın 2 milyon mark olduğu dikkate alınırsa, sadece Topal'dan sızdırılan milyonlarca doların akıbetini sormak gerekir.

Susurluk Raporu'na göre, “Koli bandına sarılı şarjör üzerinde Çatlı'nın parmak izinin çıkmasına rağmen kendisinin ölümü olayı karanlığa sokmaktadır.” Çatlı'nın adıyla Ekim 2006'da da karşılaşıyoruz. Susurluk davası tanıklarından, 1992-1995 arasında Diyarbakır'da görev yapmış olan emekli Diyarbakır İl Jandarma Komutanı Eşref Hatipoğlu, Korgeneral Hasan Kundakçı'yla bir-

15 Savaş (1997), s.13.

likte Siverek'te DYP Şanlıurfa milletvekili Sedat Edip Bucak'ın 600 kişilik yemek davetinde, "Korkut Eken beni 'Şimdi faaliyetlerini anlatamayacağım çok önemli istihbarat kaynağı, pek çok operasyon yaptık, devlet için çok önemli, işadami' dediği biriyle tanıştırdı. Susurluk olayından sonra resmini görünce o kişinin Abdullah Çatlı olduğunu anladım," demiştir.¹⁶

2. TANSU ÇİLLER¹⁷ (d.1943)

1967'de Robert Kolej Yüksek Okulu'nun Ekonomi Bölümü'nü bitirdikten sonra eşi Özer Uçuran Çiller ile yüksek lisans eğitimi için ABD'ye gitti. Her ikisinin de ailesinin maddi destek verecek hali yoktu; hem çalışıp, hem okuyacaklardı. 1970'te karı-koca ABD'de sürekli oturma ve çalışma izni (yeşil kart) aldılar. New Hampshire'de mastır yapan T. Çiller 1972'de Connecticut Üniversitesi'nden doktorasını aldıktan sonra 1973'te Thorndale kasabasında 3 katlı, 11 odalı, yüzme havuzlu bir villa aldı. (Böyle bir villanın ve çok kısa bir sürede "yeşil kart"ın alınması, ABD'de doktora yapanlar bakımından hiç de tipik bir durum değildi.) 1974'te evlerini 55.500 dolara satıp Türkiye'ye döndüler. Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'ne giren T. Çiller 1976'da doçent, 1982'de profesör oldu.¹⁸

Özer Çiller ise Çukurova grubunda çalışmaya başlamıştı. 1979'da İstanbul Bankası'nın genel müdürü ve ortağı; ayrıca İstanbul Bankası'nın da sahibi olan Has Holding genel koordinatörü oldu. İstanbul Bankası, 1982'de toplanan mevduatın, banka hissedarlarının şirketlerine geri dönüşü olmayacak biçimde ak-

16 *Cumhuriyet*, 6 Ekim 2006.

17 Tansu Çiller'in ayrıntılı yaşamöyküsü, değerli araştırmacı gazeteci Faruk Bildirici'nin polisiye heyecanı ile okunan kitabında bulunabilir. Bildirici, Faruk (1999) *Maskeli Leydi Tekmili Birden Tansu Çiller*, Ümit Yayıncılık. Ayrıca bkz. Erel, Nursun; Bilge, Ali (1994) *Tansu Çiller'in Siyaset Romanı*, Bilgi Yayınevi.

18 Bildirici (1999), s. 73.

tarılması nedeniyle ve üst düzey yöneticilerin görevlerini suiistimal etmelerinden ötürü battı. Bu dava yıllarca sürdükten sonra zaman aşımına uğradı.¹⁹

İstanbul Bankası battıktan sonra İstanbul civarında geniş araziler alan Çiller çifti, kurdukları “Bizim Vadi” kooperatifi için Belediye Başkanı Dalan’dan imar izni istediler (1988); T. Çiller bu arada Dalan’ın danışmanı oldu. İmar izni çıktı. Sarıyer Belediyesi önce burada hayali gecekondular yarattı; sonra gecekondulaşmayı önlemek bahanesiyle, buraları imar-ıslah planına aldı. Yapılacak 104 villanın, 30’u Çillerlerin olacaktı. Kooperatifle ilgili yolsuzluklar nedeniyle davalar açıldı, ama bir sonuca ulaşılmadı. 1988’den başlayarak Çillerler yeniden ABD’de mülk almaya başladı.

Siyasete giriş

Tansu Çiller önce Ziverbey Köşkü işkencecilerinden Milliyetçi Demokrat Parti (MDP) başkanı Turgut Sunalp Paşa ile görüşüp, ondan ekonomi bakanlığını istiyor; Sunalp kabul etmiyor. İkinci hamlesi 1984’te Demirel ile tanışmasıyla başlıyor.²⁰ 23 Kasım 1990’da Tansu Çiller, Demirel’in “kızı” olarak DYP’ye katıldı. 16 Mayıs 1993’te Demirel cumhurbaşkanı oldu; 13 Haziran 1993’te DYP genel başkanı olan Çiller, 23 Haziran 1993’te başbakan oldu (DYP-SHP koalisyonu).

17 Haziran 1994’te *Milliyet* gazetesi Çillerlerin malvarlığını açıkladı.²¹ Başbakanlığı sırasında da (1994) Kuşadası’nda 100 dönümlük arazi alıp, yanında çalışan Suna Pelister üstüne tapu

¹⁹ *Ibid*, s. 123.

²⁰ Tanıştıranlar: Erol Manisalı, Asaf Savaş Akat, Erdoğan Alkin. *Ibid*, s.127.

²¹ Çoğu New Hampshire’daki gayrimenkuller arasında 30 dükkânlı alışveriş merkezi; 2 milyon dolar değerindeki 120 odalı otel, 1 milyon dolar değerinde 18 daireli apartman ve 300.000 dolar değerinde villa. 1 milyon dolar kira alıyorlar. Ceplerinde 200 dolarla ABD’ye okumaya gittiklerini açıklamış olan bu çift, T. Çiller’in başbakanlığa aday olduğu 1993’te mal beyanında bunlardan bahsetmiyor.

çıkaran Çiller, iki yıl sonra bu araziyi kendi üstüne geçirmişti. Çiller başbakanlığa oynarken mecliste malvarlığı soruşturması açılmasından, önce Sosyal Demokrat Halkçı Parti (Murat Karayalçın), sonra da İslamcı Refah Partisi (Necmettin Erbakan) sayesinde kurtuldu. Bu tabii Türkiye siyaseti ve partileri bakımından gerçekten düşündürücü bir durumdu. Çiller'in başbakanlıktan ayrılmadan 22 gün önce örtülü ödenekten 500 milyar lira çektiği anlaşıldı; ama "devlet sırrı" gerekçesiyle bu paranın ne olduğu hiçbir zaman öğrenilemedi.

1993-1997 arasında, önce başbakan sonra başbakan yardımcısı olarak iktidarda kalan Çiller bir yandan, vurguncu rant ekonomisinin yolunu iyice açan IMF paketini 4 Nisan 1994'te kabul eden başbakan; diğer yandan, terörle mücadeleye öncelik tanıdığını açıklayıp, ekonominin ve siyasetin mafyalaşmasına öncülük ve koruyuculuk eden kişi olarak Türkiye tarihinde yerini almıştır. Çiller zamanında yargısız infazlar, siyasi cinayetler ve toplu kıyımlar zirveye ulaşmıştır. Sivas'ta 37 solcu aydının diri diri yakılmasından sonra "çok şükür halkımızın burnu kandırmadı" mealindeki sözleri de tabii unutulmayacaktır.

3. CEM ERSEVER

Kutlu Savaş'ın Susurluk Raporu'ndan şu bilgileri öğreniyoruz. Jandarma subayı Ersever, 1976'da JİTEM'in Güneydoğu Anadolu biriminin kurucusudur. Çok önemli yetkilerle donatılan Ersever'in ilişkileri sınır ötesine de taşıyor, Barzani'yle yakın ilişkiler kuruyor; Ankara-Barzani ilişkisinde önemli rol oynuyor. 1993'te ordudan istifa ediyor; Kasım 1994'te öldürülüyor.

Emekli olduktan sonra PKK ile mücadelede eksiklikleri, *Tempo*, *Aydınlık*, *Tercüman* gibi yayınlarda dile getiriyor. Ahmet Aydın adıyla iki kitap yazıyor. Ersever bölgeye ve Kürt problemine ilişkin çeşitli görüşlerinin yanı sıra, Jandarma Genel Komutanlığı'nın ve Asayiş Kolordu Komutanlığı'nın atama, ça-

lışma tarzı ve icraatlarını ayrıntılı şekilde eleştiren açıklamalarda bulunuyor: bu nedenle askeri mahkemede dava açılıyor.

MİT'e göre Hanefi Avcı, Mahmut Yıldırım'ı (Yeşil) çağırarak öldürülmesini istiyor. Ersever "infaz grubu"na teslim ediyor. "Kasım 1994'te, uyuşturucu trafiğinin tanığı olduğu için Abdullah Çatlı ve ekibi tarafından Başbakanlık Poligonu'nda sorgulanıyor ve arkadaşları Mustafa Deniz ve Neval Boz ile birlikte öldürülüyor. Sorgulamayı yapanlar arasında Mahmut Yıldırım'ın olduğu iddiası yaygındır. Hanefi Avcı, olayı biraz farklı anlatsa da sonuçta Ersever'in, arşivini ele geçirmek isteyen resmi görevlilerce öldürüldüğü ortaya çıkmaktadır.²² Susurluk Raporu'nda şöyle deniyor:

Ersever'in zararlı olmaya başladığı, giderek devleti ve kurumlarını hedef tuttuğu, ilişkilerinin yanlış boyutunun büyüdüğü ve yargı önünde bir cezayı hak ettiği muhakkaktır. Burada ve olayı uzunca anlatarak Sayın Başbakan'ın dikkatine sunmak istediğimiz temel husus; bu dönemde Ankara'da oluşan havanın göstergesi olması itibarıyla bu konunun taşıdığı önemdir. MİT'in tabiriyle yakalayanlar Cem'i ve arkadaşlarını "infaz grubuna teslim" etmişlerdi. "İnfaz grubu" ibaresi kanaatimizce birçok olayın düğüm noktasıdır. "İnfaz grubu"na kim emir verebilir? Böyle bir grubu kimler kurabilir? Devlette bu yetki olacaksa sistem nasıl işleyecektir? Ve hangi amaçla bu sistem çalıştırılacaktır?²³

Devam edelim:

Yeşil ve benzerlerinin Türk Ordusu'nun bir subayını (Cem Ersever olayı) sorgulaması ve öldürdüğünü etrafa söylemesi, Tarık Ümit gibi bir kaçakçının "falancayı aldık, sorgulayıp, öldürdük" gibi bayağı ve kendini adam yerine koymalarını sağlayıcı çirkinliklerini, Abdullah Çatlı gibi devletin emrinde çalışan bir kişinin, kaçakçılık yapıp etrafa korku salmasını ve bundan istifade edip başkalarının da haraçtan pay alması nasıl açıklanabilir?..... Susurluk olayı ile alakalı ve ilgi çekici

22 Taşkın (2006), s. 62-65.

23 Savaş (1997), s. 22.

bir husus da kurumların kendi kusurlarını unutup bir diğeri suçlama konusundaki itinalı davranışlarıdır. Askerler ise tam bir suskunluk ve sessizlik içinde olaylara sadece seyir açısından bakmışlardır. Oysa jandarmanın söyleyecek çok sözü olması gerekirdi. Özellikle de Yeşil, itirafçılar konusu ile Cem Ersever'in niçin veya nasıl öldürüldüğünü araştırıp kamuoyuna değilse bile Başbakanlığa duyurabilirlerdi.²⁴

4. MAHMUT YILDIRIM-YEŞİL (d. 1953)

Ahmet Demir, Terminatör, Sakallı adlarıyla da anılan “Yeşil” kod adlı Mahmut Yıldırım Bingöl-Solhan doğumlu. 1973'te MHP'de çalışırken ilk kez Bingöl'ün Genç İlçe Jandarma Komutanlığı tarafından kullanılmaya başlanıyor. Aynı dönemde MİT Tatvan Bölge Müdürlüğü emrinde de çalışmaya başlıyor. 1977'de Elazığ, Etibank Ferrokrom tesislerinde işe alınıyor. Daha sonra Tunceli Jandarma Bölge Komutanlığı'nın emirleriyle bu komutanlık adına, Nazimiye ve Ovacık bölgelerinde istihbarat toplayarak, güvenlik kuvvetleriyle birlikte uygulamalara katılıyor. Bu çalışmalar sonucunda deşifre olması nedeniyle, Jandarma Asayiş Komutanı tarafından Diyarbakır'a çekiliyor. Diyarbakır'daki Jandarma Asayiş Komutanı'na bağlı olarak kırsal alanlarda çalışmalar yapıyor. Mart 1992'de Tunceli Güvenlik Komutanı'na bağlı olarak faaliyet yürütüyor. 1999'da ortadan kaybolana kadar hep görevli. Adı şu olaylarda da geçiyor: İHD Genel Başkanı Akın Birdal'ın vurulması, HEP Milletvekili Mehmet Sincar'ın, Musa Anter'in, jandarma istihbaratçısı Cem Ersever'in, kumarhane işletmecisi Ömer Lütfi Topal'ın, istihbaratçı Tarık Ümit ve çok sayıda Kürt işadaminin öldürülmesi.

1996 Susurluk kazasından sonra adı yeniden ön plana çıkan Yeşil çevresine “23 yıldır bu işleri yaptığını, öldürdüğü ve öldürttüğü kişilerin komünist olduğunu,” söylüyor. Yeşil'in bulunduğu bir telefonun Giresun Bölge Komutanı emekli Tuğgeneral Veli

Küçük adına kayıtlı olduğu ortaya çıkıyor²⁵ Susurluk Raporu'nda 12 sayfa ayrılan Yeşil için şunlar deniyor:

Yeşil'in nasıl bir kişilik olduğu; etrafına topladığı itirafçılarla haraç, gasp, haneye tecavüz, ırza tecavüz, soygun, öldürme, işkence, adam kaçırma vb. gibi çeşitli olayların faili olduğu bilinirken kamu otoritelerinin kendisiyle işbirliği yapmaya devam etmesini izah etmek güçleşmektedir..... Yeşil'in Ziraat Bankası Heykel Şubesi'nde Ahmet Demir adına açtığı hesabı haraç toplamak için kullanması da o kadar vahimdir.”²⁶

Neşe Düzel'in CHP merkez yürütme kurulu üyesi Tunceli milletvekili Sinan Yerlikaya ile yaptığı röportajdan da şu bilgileri öğreniyoruz.²⁷ Olağanüstü Hal döneminde devlet, Yeşil ve Çatlı gibi bir sürü insanla çalışmış. Bunlara kimlik, para, silah izin belgeleri, yeşil, kırmızı pasaportlar verilmiş. Yeşil önce MİT'te çalışmış sonra JİTEM'e kaydırılmış. Onun gözünde herkes PKK'lı; her Kürt potansiyel suçluymuş. Yeşil, 1990'da Ovacık Emniyet Amirliği'nin üst katında kalırken, o sırada Tunceli'deki tek avukat olan Yerlikaya'nın Yeşil ile görüşmesi emniyet amirinin odasında Yeşil'in gelip emniyet amirinin makamına oturmasından sonra başlıyor. Yerlikaya, insanların mağduriyetini anlatınca elindeki defteri alıp “Senin dosyan da çok kabarıkmiş; yakında senin hesabın da görülecek,” diyor.

Kısaca, Yerlikaya köylülerin şikâyetlerini iletecek merci bulamıyor; savcı ve kaymakam “biz karışamayız” diyorlar. Hatta Jandarma komutanı yüzbaşı “Bizim bu adamla uğraşmamız mümkün değil. Bu adam direkt yukarıya Genelkurmay'a bağlı. Gidin derdinizi oraya anlatın,” diyor.

Şubat 1997'de Yerlikaya, Yeşil'in kim olduğunu basına açıkladıktan sonra Yeşil, CHP Genel Merkezi'nden Yerlikaya'yı arıyor. Küfür ve hakaret ederek “Benden ne istiyorsun? Her şeyi devlet adına yaptım..... Kimse bana dokunamaz..... Yaptığım

²⁵ *Radikal*, 15 Şubat 2006.

²⁶ Savaş (1997) s. 19.

²⁷ *Radikal*, 20 Şubat 2006.

bütün işleri kasete aldım. Kim bana emir vermiş, kim bana ne demiş, hepsini, yaptığım her şeyi kasetlere anlattım. Adam öldürüyorsam devletim için yapıyorum. Bu kasetleri ilgili yerlere verdim. Eğer bana bir şey olursa kasetler ve ilişkiler ortaya çıkacak,” diyor.

Güneydoğu’da daha çok devletin talimatıyla iş gören Yeşil, kimliği ortaya çıkınca batıya alınıyor; o da batıda “işin kuralına göre” görevini yapıyor. Haraç alıyor, lüks yaşamın içine giriyor. Ama 2006’da bu kez gazetelere Yeşil’in oğlu Murat Yıldırım’ın 7 kişi ile birlikte haraç çetesi olarak yakalanması yansıyınca İstanbul Emniyet Müdürü Celalettin Cerrah, hemen Yeşil’in geçmişte öldüğünü açıklıyor. Emniyet Genel Müdürlüğü Sözcüsü İsmail Çalışkan ise, kayıtlarına göre Yeşil’in öldüğüne dair bilgi ve belge yok diyor.²⁸ Daha önce Yeşil’in öldüğü rivayeti MİT in eski önde gelenlerinden Mehmet Eymür tarafından da çıkarılmıştı. Yerlikaya 2006 tarihli röportajında “Geçen baharda onu tanıyan müteahhitler Ankara’da yemek yediklerini söylediler. İnsanlar onun Ankara’da Mercedes’le dolaştığını, Sakarya’da barlara gittiğini vb. görüyor,” demiştir.

28 Mehmet Faraç haberi, *Cumhuriyet*, 18 Şubat 2006.

EK 4:
1947-2003 ARASINDA ABD
MÜDAHALELERİ²⁹

²⁹ Kryss Tal (2004), "USA Invasions, Bombings, Military Aid Political Interventions and Sanctions", http://www.kryssstal.com/democracy_whyusa02.html

Yıl	Ülke	ABD müdahale tipi	Gösterilen gerekçe	Gerçek nedenler
1947	Fransa	Seçim finansmanı, ambargo	Komünizm tehlikesi	ABD yanlısı bir hükümeti işbaşına getirmek ve Fransa'nın Vietnam'ı yeniden sömürgeleştirmesini sağlamak
1947	İtalya	Seçim finansmanı, ambargo	Komünizm tehlikesi	ABD ve özel sektör yanlısı hükümet kurdurmak
1947	Yunanistan	Askeri destek	Komünizm tehlikesi	ABD yanlısı hükümet kurdurmak ve askeri üsler elde etmek
1947	Filipinler	Seçim finansmanı	Yok	Askeri üsler elde etmek
1948	Peru	Askeri destek	Yok	Hükümeti kontrol altına almak
1948	Vietnam	Askeri destek	Komünizm tehlikesi	Fransa'nın yeniden sömürgeleştirmesini desteklemek
1948	Nikaragua	Askeri destek	Yok	ABD yanlısı hükümeti desteklemek, plantasyonlardan faydalanma hakkı
1949	Çin	Bombalama, silah satışı	Komünizmin	ABD ve özel sektör yanlısı hükümet kurdurmak
1950	Kolombiya	Yiyecek yardımı	İnsani yardım	Tarımsal rakibini saf dışı bırakmak
1950	Kore	Sivillerin öldürülmesi	Yok	Bilinmiyor
1950	Porto Riko	Askeri müdahale	Yok	Bağımsızlık hareketini ezmek
1953	Filipinler	Seçim finansmanı	Yok	ABD yanlısı hükümet kurdurmak ve askeri üsler elde etmek
1954	Vietnam	Askeri destek	Komünizm	Bağımsızlığı engellemek
1955	Avrupa	Seçim finansmanı	Yok	ABD, NATO yanlısı ve anti-sosyalist Avrupa

1956	Mısır	Ambargo	Komünizm tehlikesi	Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi, ABD'nin Ortadoğu politikasına karşı çıkılması
1957	Ürdün	Askeri eğitim	Yok	ABD yandaşı hükümetin güçlendirilmesi
1958	Lübnan	Askeri müdahale	Yok	Batı karşıtı muhalefetin ezilmesi
1958	Endonezya	Seçim finansmanı	Yok	ABD'li işadamlarının çıkarlarına karşı olan hükümetin devrilmesi
1958	Japonya	Seçim finansmanı	Yok	ABD yandaşı hükümeti iş başında tutmak
1959	Haiti	Askeri müdahale	Yok	ABD karşıtı ayaklanmayı bastırmak
1959	Nepal	Gizli müdahale	Yok	ABD yandaşı hükümeti iş başında tutmak
1960	Kongo	Suikast	Yok	Ulusalcı önderin öldürülmesi, madenlere erişim
1960	Küba	Ambargo	Komünizm	Ülkenin kaynaklarını halkı için kullanması
1960	Irak	İstikrarsızlaştırma	Yok	OPEC'i desteklemesi
1961	Küba	Gizli işgal	Yok	Ülkenin kaynaklarını halkı için kullanması
1961	Dominik Cumhuriyeti	Suikast	Yok	Bilinmiyor
1962	Vietnam	Askeri müdahale	Komünizm	Ülkenin birleştirilmesini ve bağımsızlığını istemesine karşı
1962	Küba	İktisadi sabotaj	Yok	Ülkenin kaynaklarını halkı için kullanması
1962	Brezilya	Seçim finansmanı	Yok	İş dünyasına yakın hükümet kurma

1962	Dominik Cumhuriyeti	Siyasi baskı	Yok	Bilinmiyor
1963	Irak	Suikast, bilgi toplama	Komünizm tehlikesi	ABD petrol çıkarlarına karşı duran hükümetin devrilmesi, muhaliflerin etkisizleştirilmesi
1963	El Salvador	Danışmanlar atama	Komünizm tehlikesi	ABD karşıtı muhalefetin etkisizleştirilmesi
1964	Kuzey Vietnam	Bombalama	Yok	Bağımsızlıkçı hükümetin devrilmesi
1964	Güney Vietnam	İşkenceci eğitimi	Komünizm	Bağımsızlıkçı hareketin bastırılması
1964	Panama	Askeri müdahale	Düzeni sağlamak	Kanalın ülkeye verilmesini isteyen muhalefetin bastırılması
1965	Vietnam	Askeri müdahale	Komünizm	Ülkenin birleşmesini önlemek
1965	Dominik C.	Müdahale	Komünizm	Seçilmiş liderin iktidarını önlemek
1965	Endonezya	İstihbarat toplamak	Komünizm	Muhalefeti bastırmak, iş dünyasına yakın hükümeti desteklemek
1965	Laos	Bombalama	Komünizm tehlikesi	Vietnam'a yardımı önlemek
1965	Tayland	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümeti desteklemek, askeri üsler elde etmek
1965	Peru	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümeti desteklemek
1966	Vietnam	Bombalama, köy yakma	Komünizm	Ülkenin siyasi denetimi
1966	Laos	Bombalama	Yok	Vietnam'a yardımı önlemek
1966	Orta Afrika	Mali yardım	Yok	Uranyum kaynağını denetim
1966	Bolivya	Seçim finansmanı	Yok	Madenler ve petrolü denetim

1967	Vietnam	Askeri müdahale	Komünizm	Ülkenin siyasi denetimi
1967	Küba	Suikast	Yok	Halk önderinin yok edilmesi
1968	Vietnam	Bombalama, köy yakma	Komünizm	Ülkenin siyasi denetimi
1969	Kamboçya	Gizli bombalama	Yok	Vietnam'a yardımı önlemek
1969	Vietnam	Askeri harekât	Komünizm	Ülkenin siyasi denetimi
1970	Kuzey Vietnam	Bombalama	Yok	Ülkenin siyasi denetimi
1970	Urugay	İşkenceci eğitimi	Yok	Muhalefetin iktidara geçmesini önleme
1970	Umman	Askeri yardım	Yok	Bilinmiyor
1971	Laos	Askeri işgal	Yok	Ülkenin denetimi
1971	Vietnam	Askeri harekât	Yok	Ülkenin denetimi
1972	Kuzey Vietnam	Bombalama, abluka	Yok	Ülkenin denetimi
1972	Nikaragua	Askeri müdahale	İktisadi çıkarlar	ABD yanlısı hükümete destek
1972	Avustralya	Seçim finansmanı	Yok	İşçi Partisi'nin dış politikasına karşı
1972	Irak	Kürtlere yardım	İnsani amaç	ABD dostu İran'a karşı, Irak'ı istikrarsızlaştırma
1973	Kamboçya	Bombalama	Yok	Ülkenin denetimi
1974	Vietnam	Ticaret ambargosu	Komünizm	Vietnamlılar, ABD'ye karşı savaşı kazanmaktayken
1974	Zaire	Askeri yardım	Yok	Kaynakların denetimi

1974	Portekiz	Seçim finansmanı	Yok	Sosyalist hükümetin iktidarını önleme
1975	Vietnam	Ticaret ambargosu	Komünizm	Ülkenin kalkınmasını önlemek
1975	Doğu Timor	İşgali destekleme	Yok	Yeni bağımsız devlete karşı, petrol
1975	Irak	Destegini değiştirme	Yok	Kürt isyancılar artık işine yaramıyor
1975	Fas	İşgali destekleme	Yok	Askeri üsler elde etme
1976	Endonezya	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete destek
1976	Filipinler	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete destek
1977	Pakistan	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete destek
1977	Mısır	İktisadi baskı	Yok	İsrail karşıtı bloktan uzaklaştırma
1977	Zaire	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete destek
1977	Endonezya	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete destek
1978	Guatemala	Askeri, iktisadi yardım	Yok	Seçilmemiş ABD yanlısı hükümete destek
1979	İran	Diktatörü korumak	Yok	Yeni hükümet, petrol ve diğer kaynaklarına sahip çıkmak istiyor
1979	Orta Afrika	İktisadi yardım	Yok	Özel sektöre yakın hükümete destek
1979	Afganistan	Askeri yardım	SSCB'ye karşı	SSCB'nin etkisini kırmak
1979	Kamboçya	Kızıl Khmerlere yardım	Yok	Yeni müttefik Çin'i memnun etmek
1979	Vietnam	İktisadi ambargo	Komünizm	Kalkınmasını engellemek

1979	Yemen	Askeri yardım	Yok	Suudi Arabistan'a destek
1980	El Salvador	Askeri yardım	Komünizm	ABD yanlısı hükümete muhalefeti bastırmak
1980	Honduras	Asker gönderilmesi	Komünizm	Nikaragua'ya karşı üsler elde edilmesi, kaynakların denetimi
1980	Irak	Askeri yardım	İslamcı İran'a karşı	ABD karşıtı İran rejiminin sarsılması
1980	Kamboçya	Askeri yardım	Yok	Vietnam destekli hükümete karşı
1980	İtalya	Terör eylemleri	Yok	Sosyalist adaylara karşı
1980	Güney Kore	Askeri, siyasi destek	Yok	ABD yanlısı hükümete, muhalefeti bastırmak için
1980	Türkiye	12 Eylül darbesinin desteklenmesi ³⁰	Yok	Sol muhalefetin bastırılması ve neoliberalizme geçiş
1981	Tanzanya	İktisadi baskı	Komünizm	ABD şirketleri yanlısı politika istiyor
1981	El Salvador	Askeri yardım	Komünizm	ABD yanlısı hükümete destek
1981	Libya	Kışkırtma	Terörizm	Batı karşıtı hükümeti karşı
1981	Çin hindi	İktisadi baskı	Komünizm	Vietnam, Laos, Kamboçya'ya karşı
1982	Lübnan	Asker gönderme	İnsani	Filistinlilere karşı İsrail'e yardım
1982	Guatemala	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete, muhalefeti bastırmak için
1982	Güney Afrika	Mali Yardım	Terörizm	İstikrarsızlaştırma
1982	Afganistan	Askeri yardım	Komünizm	SSCB destekli hükümeti devirme

1982	Irak	Askeri yardım	İslamcı İran'a karşı	Irak-İran Savaşı'nda Irak'a destek
1983	Lübnan	Asker gönderilmesi, bombalama	Barışı sağlamak	İç savaşta ABD yanlılarını desteklemek
1983	Nikaragua	Abluka, isyancıları silahlandırmak	Komünizm	ABD yanlısı hükümet kurdurmak
1983	Zimbabve	İktisadi baskı	Yok	Bağımsız dış politikasına karşı
1984	Mozambik	İktisadi baskı	Komünizm	Güney Afrika'nın demokratikleşmesine desteğe karşı
1985	Lübnan	Araba bombalanması	Suikast	İsrail ve ABD karşıtlarına karşı
1985	Yeni Zelanda	İktisadi baskı	Yok	Pasifik'te nükleere karşı olduğu için
1985	Çad	Askeri, mali yardım	Yok	Seçilmemiş ABD yanlısı iktidara destek
1985	Honduras	Askeri yardım ve eğitim	Komünizmin	Nikaragua hükümetine karşı
1986	Nikaragua	Askeri yardım	Komünizm	Seçilmiş hükümete karşı
1986	Libya	Bombalama	Terörizm	Ülkeyi istikrarsızlaştırma
1987	İran	Kışkırtma	Terörizmi	Ülkeyi istikrarsızlaştırma
1988	İran	Kışkırtma	Terörizm	Ülkeyi istikrarsızlaştırma
1988	Irak	Askeri yardım	İslamcı İran	İran'a karşı savaşta destek
1988	Kolombiya	Askeri yardım	Uyuşturucu	ABD yanlısı hükümete destek
1988	El Salvador	Askeri yardım	Komünizmin	ABD yanlısı hükümete destek

1988	Türkiye	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete destek
1989	El Salvador	Askeri yardım	Komünizm	ABD yanlısı hükümete destek
1989	Panama	İşgal	Uyuşturucu	Panama Kanalı'nın kontrolü
1989	Kamboçya	Askeri yardım	Yok	Vietnam destekli hükümete karşı
1989	Libya	Kışkırtma	Terörizm	ABD karşıtı, Filistin yanlısı hükümete karşı
1990	Nikaragua	Seçim finansmanı	Komünizm	ABD yanlısı hükümet seçtirmek
1990	El Salvador	Askeri eğitim	Komünizm	ABD yanlısı hükümete destek
1990	Guatamala	Askeri yardım	Komünizm	ABD yanlısı hükümete destek
1990	Bulgaristan	Seçim finansmanı	Komünizm	Sosyalistlerin iktidarını engelleme
1990	Almanya	Belge çalınması	Yok	Bilinmiyor
1991	Irak	BM kararına karşı işgal	Kuveyt'i kurtarmak	Irak'ın gücünü azaltma
1991	Filipinler	Yanlış bilgiler vermek	Yok	Askeri üsler elde etmek
1992	Somali	İşgal	İnsani	Batı yanlısı hükümete yardım
1992	Kolombiya	Askeri yardım	Uyuşturucu	Sosyalist hükümeti engellemek
1992	Arnavutluk	Seçim finansmanı	Komünizm	Sosyalist hükümeti engellemek
1992	Angola	Askeri yardım	Komünizm	Petrol ve elmas
1993	Irak	Bombalama	BM karar ihlali	Petrol fiyatlarının düşmesini engellemek

1993	Küba	Ticaret ambargosu	Komünizm	Ülkenin kaynaklarını halkı için kullanması
1994	Haiti	Asker gönderilmesi	Demokrasi	Batı yanlısı hükümet seçtirmek
1994	Ürdün	Mali yardım	İnsani	Filistinlilerin dönüşünü engellemek
1994	Kolombiya	Askeri yardım	Uyuşturucu	ABD karşıtı muhalefeti bastırmak
1995	Türkiye	Askeri yardım	Yok	ABD yanlısı hükümete destek
1995	Irak	Bombalama, yaptırımlar	BM karar ihlali	Petrol ihracını engelleme
1995	Meksika	Askeri yardım	Uyuşturucu	ABD karşıtı muhalefeti bastırma
1995	İran	Yaptırımlar	Terörizm	Ülkenin kaynaklarını halkı için kullanması
1996	Irak	Bombalama, yaptırımlar	BM karar ihlali	İstikrarsızlaştırma
1996	Moğolistan	Seçim finansmanı	Komünizm	ABD yanlısı hükümet seçtirme
1997	Ruanda	Askeri yardım	Yok	Batı yanlısı hükümete destek
1997	Irak	Yaptırımlar	BM karar ihlali	Batı yanlısı hükümet kurdurma
1998	Afganistan	Bombalama	Terörizm	Terörist kamplarının yok edilmesi
1998	Irak	Bombalama, yaptırımlar	BM karar ihlali	Batı yanlısı hükümet kurdurma
1998	Sudan	Bombalama	Terörizm	Bilinmiyor
1998	Türkiye	Askeri yardım	Yok	Batı yanlısı hükümete destek
1998	Guatamala	Askeri yardım	Yok	ABD karşıtı muhalefeti bastırma

1998	Güney Kore	Yiyecek yardımı	İnsani	ABD tarımına bağımlılığın artması
1999	Yugoslavya	Bombalama	İnsani	Avrupa iş dünyası çıkarları
1999	Irak	Bombalama	BM karar ihlali	Bağımsız Arap rejimlerine karşı
1999	Guatemala	Askeri yardım	Yok	ABD karşıtı muhalefeti bastırma
2000	İsrail	Askeri, iktisadi yardım	Terörizm	Hükümeti desteklemek
2000	Kırgızistan	Mali yardım	İnsani	Petrol
2001	Kolombiya	Askeri yardım	Uyuşturucu	ABD şirketlerini korumak
2001	Çin	Kışkırtma	Komünizm	Belli sırların elde edilmesi
2001	İsrail	Askeri, iktisadi yardım	Terörizm	Siyasi destek
2001	Irak	Bombalama, yaptırımlar	BM karar ihlali	Batı yanlısı hükümet kurdurma
2001	Afganistan	Bombalama, işgal	Terörizm	Batı yanlısı hükümet istemek
2002	Afganistan	Bombalama, işgal	Terörizm	Orta Asya petrolünün denetimi
2002	Angola	İstihbarat	Terörizm	Eski işbirlikçiyi uzaklaştırmak
2003	Irak	İşgal	Kitle imha silahları	Petrol, ABD yanlısı hükümet kurdurmak

30 Bu satır tarafımızdan eklendi. ABD yönetiminin “Bizim oğlanlar yaptı/ Our boys have done it” değerlendirmesi.

K A Y N A K Ç A

- Abadan, Yavuz (1940), "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, Maarif Matbaası.
- Ackerman, Franck; MacEwan, Arthur, "Inflation, Recession and Crisis, or, Would You Buy a New Car from This Man?", *The Review of Radical Political Economics (URPE)*, cilt 4, no 4, Ağustos 1972.
- Akça, İsmet, "Kollektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Birikim*, Ağustos-Eylül 2002.
- Akçura, Belma (2006), *Derin Devlet Oldu Devlet*, Güncel Yayıncılık.
- Altınoğlu, Garbis, "Türkiye'nin İkinci Lübnan Seferi", 1-3 Eylül 2006, <http://istanbul.indymedia.org>.
- Atılğan, Gökhan (2002), *Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yayını.
- Atılğan, Gökhan (2006), Behice Boran üzerine doktora tezi, AÜ, SBF, Siyaset Bilimi.
- Altieri, Miguel A, "Ecological Impacts of Industrial Agriculture and the Possibilities for Truly Sustainable Farming", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1998.
- Amis, Martin, *Channel 4 News*, 31 Mayıs 2000.
- Bales, Kevin (2002), *Yeni Kölelik*, çev. Pınar Öğünç, Çitlembik Yayınları.
- Baran, Paul A.; Sweezy, Paul M. (1966), *Monopoly Capital*, Penguin Books.
- Barkan, Ömer Lütfi (1964), "The Social Consequences of Economic Crisis in Later Sixteenth Century Turkey", *Social Aspects of Economic Development*, Economic and Social Studies Conference Board.
- Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi (Ekonomi) No. 159, 1214 H. (1799); No. 89, 1216 H (1801); No. 158, 1219 H. (1804); No. 436, 1234 H. (1818); No. 52, 1241 H. (1825); No. 78, 1244 H. (1828); No 576, 1247 H. (1831); No. 612, 1253 H. (1837); No. 1393, 1267 H. (1850).
- Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi (Maliye) No. 21233, 1260 H. (1844).
- Başer, E., "Feodal İmparatorluktan Yarı Sömürgeye Geçiş", *Sosyal Adalet*, Aralık 1964.

- Bello, Walden, "The Twin Debacles of Globalisation", <http://zmag.org>.
- Berlan, Jean-Pierre (1989), "Capital Accumulation, Transformation of Agriculture and the Agricultural Crisis: A Long-term Perspective", (Ed.) Mac Ewan, Arthur; Tabb, K. William, *Instability and Change in the World Economy*, Monthly Review Press.
- Bildirici, Faruk (1999), *Maskeli Leydi Tekmili Birden Tansu Çiller*, Ümit Yayıncılık.
- Bilim ve Sanat*, Şubat 1984.
- Birgün*, 6 Mayıs 2006.
- Blum, William (2003), *Haydut Devlet, Dünyanın Tek Süper Gücü İçin Bir Rehber*, çev. Erdal Yüzak, YeniHayat Kütüphanesi.
- Blum, William, "A Brief History of U.S. Interventions: 1945 to the Present", *Z Magazine*, Haziran 1999, http://members.aol.com/bblum6/American_holocaust.htm.
- Boratav, Korkut (1981), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayınları.
- Buğra, Ayşe (1989), *İktisatçılar ve İnsanlar*, Remzi Kitabevi.
- Bunting, Madeleine, "No Politics, We're British", *The Guardian*, 15 Mayıs 2000.
- Byerlee, Derek (1992), "The Political Economy of Third World Imports: The Case of Wheat", (Ed.) Wilber, Charles K.; Jameson, Kenneth P., *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, McGraw-Hill.
- Cevdet Paşa, *Tezakir*, Tezkere No. 6, 13, 14.
- Cipolla, Carlo M. (2003), *Yelken ve Top*, çev. Aslı Kayabal, Kitap Yayınevi.
- Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1971, 30 Ocak 1976, 11 Ekim 1982, 18 Mart 1995, 7 Nisan 2005, 1 Şubat 2006, 2 Şubat 2006, 9 Şubat 2006, 10 Şubat 2006, 16 Şubat 2006, 18 Şubat 2006, 28 Şubat 2006, 13 Mart 2006, 16 Mart 2006, 30 Eylül 2006, 6 Ekim 2006, 7 Ekim 2006.
- Cummings, Bruce (1992), "The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences", (Ed.) Deyo, F., *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press.
- Çetinkaya, Hikmet, "Kan Gölünde Rant", *Cumhuriyet*, 11 Mart 2006.
- Demir, Fırat, "Militarization of the Market and Rent-Seeking Coalitions in Turkey", *Development and Change*, 36 (4), 2005.
- Denny, C.; Elliot, L., "Farming's Double Standards Will be Laid Bare at Cancun", *The Guardian-Action Aid*, 8 Eylül 2003.

- Deyo, Frederic (1992), "State and Labor in East Asia", (Ed.) Deyo, F., *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press.
- Dobb, Maurice (1946), *Political Economy and Capitalism*, George Routledge & Sons.
- Dowd, Douglas (2000), *Capitalism and its Economics, A Critical History*, Pluto Press.
- Dutt, R. Palme (1936), *World Politics 1918-1936*, Victor Gollancz Ltd.
- The Economist*, "The New Financial Administration in Turkey", XL, 1882.
- Edmonds, Sibel, "The High-Jacking of a Nation", © Copyright 2006, National Security Whistleblowers Coalition. <http://www.counterpunch.org/edmonds11292006.html>.
- Engels, Friedrich (1999), *The Conditions of the Working Class in England*, Oxford University Press.
- Erdem, Y. Hakan (2004), *Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)*, Kitap Yayınevi.
- Erdost, Muzafer İlhan (2006), *Sosyalizmi Seviyorum*, Onur Yayınları.
- Erel, Nursun; Bilge, Ali (1994), *Tansu Çiller'in Siyaset Romanı*, Bilgi Yayınevi.
- "Etnographical Statistics of Turkey", *The Levant Herald*, 9 Mart 1867.
- Evans, Peter (1992), "Class, State and Dependence in East Asia: Lessons for Latin Americanists", (Ed.) Deyo, F., *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press.
- FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) Electronic Forum on Biotechnology in Food and Agriculture, Background Document to Conference 7, 2002. <http://www.fao.org>.
- Faroghi, Suraiya (1994), "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)", (Ed.) Quataert, Donald, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press.
- Fisk, Robert, "The Biased Reporting that Makes Killing Acceptable", *The Independent*, 14 Kasım 2000.
- Fisk, Robert, "Fear and Learning in America", *The Independent*, 16 Ağustos 2002.
- Foster, John Bellamy; Magdoff, Fred "Lieb, Marx and the Depletion of Soil Fertility: Relevance for Today's Agriculture", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1998.

- Foster, John Bellamy, "The New Age of Imperialism", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 2003.
- Friedman, Milton (2002), *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press.
- Friedman, Harriet (1990), "The Origins of Third World Food Dependence", (Ed.) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, Monthly Review Press.
- Friedman, Harriet, "The Political Economy of Food: a Global Crisis", *New Left Review*, no. 197, 1993.
- Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton.
- Fukuyama, Francis, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, çev. Zülfü Dicleli, Simavi Yayınları.
- Füredi, Frank (2006), "Düşük Beklentilerin Yüceltilmesi: Yaşadığımız Dönem ile Fukuyama Arasında Var Olan İdeolojik Uzlaş", (Ed.) Bertram, Christopher; Chitty, Andrew, *Tarihin Sonu mu?*, çev. Kâmil Kurtul, İmge Kitabevi Yayınları.
- Galbraith, John Kenneth (1966), *The Great Crash 1929*, Penguin Books.
- Galbraith, John Kenneth (1991), *A History of Economics*, Penguin Books.
- Gallagher, J. ; Robinson, R., "Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, 2/6, 1953.
- Genç, Mehmet (1994), "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends", (Ed.) Quataert, Donald, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press.
- Griffin, Keith (1979), *The Political Economy of Agrarian Change*, Macmillan.
- Griffin, Keith (1993), *Alternative Strategies for Economic Development*, St Martin's Press.
- Godelier, Maurice (1966), *Asya-Tipi Üretim Tarzı*, çev. Attila Tokatlı, Sosyal Yayınlar.
- Goodman, David; Redclift, Michael (1981), *From Peasant to Proletarian, Capitalist Development and Agrarian Transitions*, Basil Blackwell Press.
- Gowan, Peter; Shaw, Martin; Panich, Leo, "The State, Globalisation and New Imperialism", *Historical Materialism*, Kış 2001, Açık oturum.
- Gowan, Peter, "US Hegemony Today", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 2003.

Görüş, Eylül-Ekim 1980.

The Guardian Action Aid, 8 Eylül 2003.

Günaydın, 12 Aralık 1980.

Günlük Şenese, Gülay (2002), *1980-2001 Türkiye’de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri*, TESEV Yayınları.

Gürkan, Celil (1986), *12 Mart’a Beş Kala*, Tekin Yayınevi.

Güvemli, Özlem, “Midedeki Canavar”, *Cumhuriyet*, 14 Mart 2004.

Haber X, <http://www.haberx.com/dailymap.asp>.

Haggard, S.; Cheng, Tun-jen (1992), “State and Foreign Capital in the East Asian NICs”, (Ed.) Deyo, F. *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press.

Hahnel, Robin, “Play it Again Sam: The IMF and World Bank Are at it Again”, *Washington Post*, 5 Aralık 2000.

Halliday, Fred, “The Ends of Cold War”, *New Left Review*, Mart-Nisan 1990.

Hansard’s Parliamentary Debates, 3. seri, cilt 103, 1849.

Hayek, Friedrich (1994), *Road to Serfdom*, University of Chicago Press.

Heffernan, William D., “Agriculture and Monopoly Capital” *Monthly Review*, Temmuz- Ağustos 1998.

Hinderink, J.; Kiray, Mübeccel B. (1970), *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Praeger Publishers.

Huberman, Leo (1936), *Man’s Worldly Goods*, Monthly Review Press.

Huberman, Leo (1974), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge, Bilim Yayınları.

Hunt, E. K., “The American Empire & the International Monetary Crisis” *URPE*, cilt 4, no 4, Ağustos 1972.

Hürriyet, 5 Mayıs 2002.

Hüseyin, Avni, “İstanbul’un Nüfusu Neden Artıyor?”, *Yurt ve Dünya*, sayı 31 Temmuz 1943.

İnsan Hakları Raporu-2002, <http://www.tihv.org.tr/DRapor/InsanHaklariRaporu-2002Özet.doc>.

İnsel, Ahmet, “Bellek Müzesi”, *Radikal İki*, 19 Aralık, 2004.

Jenkins, Robin (1990), “Urban Consumptionism as a Route to Rural Development”, (Ed.) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, Monthly Review Press.

- Karal, Enver Ziya (1943), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*.
- Karal, Enver Ziya (1961), *Osmanlı Tarihi, Nizam-i Cedit ve Tanzimat Devirleri (1786-1856)*, 5. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Keyder, Çağlar (1993), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keyder, Çağlar, "Ulusal Kalkınmacılığın İflası ve Demokrasi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 20, 1993a.
- Kıvılcımlı, Hikmet (1970), *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, Ant Yayınları.
- Klein, Naomi (2001), *No Logo*, Flamingo Press.
- Klein, Naomi, "Free Trade is War", <http://www.thenation.com/doc.mhtml?i=20030929&s=klein>.
- Koca, Aybike, "Türkiye IMF'nin En İyi Müşterisi", *Cumhuriyet Strateji*, 2 Ekim 2006.
- Köse, A. H.; Şenses, F.; Yeldan, E. (Ed.) (2003), *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları.
- Köymen/Silier, Oya (1975), "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Köymen/Silier, Oya (1976), *Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*, ODTÜ Yayınları.
- Köymen/Silier, Oya (1981), *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Köymen, Oya (1999), "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları.
- Krugman, Paul, "Crony Capitalism, U.S.A.", *The New York Times*, 15 Ocak 2002.
- Kryss Tal (2004), "USA Invasions, Bombings, Military Aid Political Interventions and Sanctions", http://www.krysstal.com/democracy_whyusa02.html.
- Kurmuş, Orhan (1974), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınevi.
- Kurmuş, Orhan (1982), *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları.
- Lerner, Daniel (1964), "Changing Social Structure and Economic Development-Reflections on a Decade of International Experience", *Social Aspects of Economic Development*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Yayını.

- Levi, L. (2000), *History of British Commerce and of the Economic Progress of the British Nation, 1763-1878*, Adamant Media Corporation.
- Locke, John (1988), *Two Treaties of Government*, Cambridge University Press.
- MacEwan, Arthur, "Why the Emperor Can't Afford New Clothes: International Change and Fiscal Disorder in USA", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1991.
- Macfie, A. L. (2003), *Osmanlının Son Yılları*, çev. Damla Acar; Funda Sosyal, Kitap Yayınevi.
- Makal, Ahmet, "Toplumsal Bir Karabasan", *Radikal İki*, 27 Şubat 2005.
- Mantoux, Paul (1961), *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, Methuen.
- Marguiles, Roni, "İki Cepheli Tek Savaş", *Birgün*, 3 Eylül 2006.
- Marx, Karl (1947) *Capital*, editör ve çeviri, Dona Torr, International Publishers.
- Mattelart, Armand (1995), *Beyin İşgal Şebekesi: Uluslararası Reklamcılık*, çev. Işın Gürbüz, Ayrıntı Yayınları.
- Mavioğlu, Ertuğrul (2004), *Asılmayıp Beslenenler: Bir 12 Eylül Hesaplaşması*, Babil Yayınları.
- Mavioğlu, Ertuğrul (2005), *Apoletli Adalet: Bir 12 Eylül Hesaplaşması II*, Babil Yayınları.
- Mavioğlu, Ertuğrul, "37 Yıllık Yara", *Radikal İki*, 17 Aralık 2006.
- McMichael, Philip; Raynolds, Laura T. (1994), "Capitalism, Agriculture and World Economy", Sklair, L. (Ed.) *Capitalism and Development*, Routledge Press.
- McQuaig, Linda, "World Bank Helps Poor by Taking away Food", *National Post*, 1 Haziran 2001.
- Milliyet*, 9 Haziran 1972.
- Moran, Berna (1998), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, cilt 1, İletişim Yayınları.
- Moran, Berna (1991), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, cilt 2, İletişim Yayınları.
- Mumcu, Uğur (2004), *Kontrgerilla Öğretileri, Bütün Yazıları* cilt 8, um:ag Vakfı Yayınları.
- Nokta*, 3 Kasım 1985.
- Önder, İzzettin (2000), *Ekonomi Politika Yazıları*, Der Yayınları.

Öniş, Ziya (1992), "The Dynamics of Export Oriented Growth in a Second Generation NIC: The Political Economy of the Turkish Case", BÜ Araştırma Raporu.

Özbaran, Salih (2004), *Bir Osmanlı Kimliği*, Kitap Yayınevi.

Özen, Haldun (2002), *Entelektüelin Dramı 12 Eylül'ün Cadı Kazanı*, İmge Kitabevi.

Palast, Greg, "Power Outage Traced to Dim Bulb in White House, The Tale of the Brits Who Swiped 800 Jobs from New York, Carted off \$90 Million, Then Tonight, Turned off Our Lights", www.GregPalast.com.

Pamuk, Şevket (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Parla, Taha, "12 Eylül Hesaplaşmadan Bitmez", *Radikal İki*, 11 Eylül 2005.

Petrol-İş Sendikası Araştırma Raporu, *Cumhuriyet*, 19 Eylül 2000.

Philo, Greg, "Missing in Action", *The Guardian*, 16 Nisan 2002.

Piven, Fox; Cloward, A. Richard (1997), *The Breaking of the American Social Compact*, New Press.

Poole, S. L. (1888), *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*.

Prebisch, Raul (1950), *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, United Nations.

PRO, İngiliz Arşivleri, Public Record Office, Foreign Office (FO), No.195, 647 Report on the Trade of Aleppo, 31 Mayıs 1858; No. 195, 647, Annual Report of Trade and Agriculture at Monastir and Its Dependencies, 31 Aralık 1859; No. 61, Earl Russell to H.Bulwar, 11 Eylül 1860; No. 195, 646, 5 Haziran 1860; No. 78, 2436, No. 87, Earl Russell to H.Bulwar, 29 Temmuz 1861; No. 78, 2436, No. 78, No. 1631, 1632, 1633 Report of Mr. Foster and Lord Hobart on Financial Conditions of Turkey, Aralık 1861; No. 106, Earl Russell to H.Bulwar, 12 Şubat 1863.

Radikal, 25 Kasım 2000, 13 Aralık 2000, 20 Aralık 2000, 15 Şubat 2006, 20 Şubat 2006, 28 Temmuz 2006.

Radikal İki, 2 Eylül 2006.

Review of the Month, "Globalization- to What End?", *Monthly Review*, Mart 1992.

Ricci, Giovanni (2005), *Türk Saplantısı*, çev. Kemal Atakay, Kitap Yayınevi.

- Robinson, Richard D. (1949), "Village Economics", RDR 36.
- Rostow, Walt W. (1960), *Stages of Economic Growth, A Non Communist Manifesto*, Cambridge University Press.
- Roy, Arundhati (2002), *Power Politics*, Southend Press.
- Savaş, Kutlu (1997), Susurluk Raporu.
- Schecher, Danny, <http://www.mediachannel.org>
- Scheer, Robert, "Connect the Enron Dots to Bush", *The Los Angeles Times*, 11 Aralık 2001.
- SchNEWS no. 329, 2 Kasım 2001; no. 346, 15 Mart 2002, schnews.org.uk.
- Selçuk, İlhan (1987), *Ziverbey Köşkü*, Çağdaş Yayınlar.
- Shiva, Vandana, "Biotech Wars: Food Freedom vs Food Slavery", www.zmag.org.
- Soral, Erdoğan, "Türkiye'ye Çağ Atlatan Felsefe", *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1996.
- Sönmez, Mustafa, "Herkes Rantçı Oldu, Yoksullaştıran Büyüme de Yeni Modelimiz", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 2003.
- Sraffa, Pierro, "The Laws of Returns under Competitive Conditions", *Economic Journal*, cilt 36, 1926.
- Stedile, Pedro, "The Dangers of GMOs, the Interests of Multinationals and Manipulation by the Media", 20 Haziran 2003, ZNet.
- Stiglitz, Joseph, "What I Learned at the World Economic Crises", *New Republic*, 17 Nisan 2000. http://www2.gsb.columbia.edu/faculty/js-tiglitz/download/opeds/What_I_Learned_at_the_World_Economic_Crisis.htm.
- Suvla, Refii Şükrü (1940), "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, Maarif Matbaası.
- Sweezy, Paul, "The Crisis of American Capitalism", *Monthly Review*, Ekim 1980.
- Targan, Sönmez, *Cumhuriyet*, 16 Şubat 2006.
- Taşkın, Hasan (2006), *Şu Derin Devlet*, Truva Yayınları.
- Teztel, Deniz; Topçu, Hülya, "12 Eylül Dosyası", *Cumhuriyet*, 11 Eylül-16 Eylül 1994.
- Timur, Taner (1991), *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, Afa Yayınları.
- Timur, Taner (1991a), *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim Yayınları*.

- Topuz, Hıfzı (2006), *Başın Öne Eğilmesin: Sabahattin Ali'nin Romanı*, Remzi Kitabevi.
- Tökin, İsmail Hüsrev (1934), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara Kadro Mecmuası Neşriyatı.
- Tunçay, Mete, "Üniversiteye Kışla Disiplini", *Radikal İki*, 11 Eylül 2005.
- Turhan, Talat (2005), *Derin Devlet*, İleri Yayınları.
- Urquart, D. (1833), *Turkey and its Resources: Its Municipal Organisation and Free Trade*.
- Viquesnel, A (1868), *Voyage dans la Turqui d'Europe*.
- Weber, Max (2001), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge.
- Weisskopf, Walter A. (1955), *The Psychology of Economics*, University of Chicago Press.
- Wood, Meiksins Ellen, "A Chronology of the New Left and Its Successors, or: Who's Old-Fashioned Now?", *Socialist Register*, 1995.
- Wood, Meiksins Ellen, "What is the 'Postmodern' Agenda? An Introduction", *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1995a.
- Wood, Meiksins Ellen, "Capitalism or Enlightenment?", *History of Political Thought*, cilt. XXI, no 3, 2000.
- Wood, Meiksins Ellen (2003), *The Empire of Capital*, LeftWord Books.
- Yeldan, Erinç, "Neoliberal Küreselleşme Karşısında Kalkınma Stratejilerinin Gündemi", *Praksis*, Mayıs 2002.
- Yerasimos, Stefanos (1975), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 2. cilt, Gözlem Yayınları.
- Yıldızoğlu, Ergin, "Baba'nın Gözüyle", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 2000.

İSİM DİZİNİ

A

Abadan, Yavuz., 91
Ackerman, Franck 48, 193
Ağar, Mehmet 146, 231
Ağca, Memed Ali 125,
223, 226
Akça, İsmet 131, 251
Akdağ, Mustafa 82
Aksoy, Muammer 145,
228
Ali, Sabahattin 103, 104,
260
Ali, Tarık 63
Allende, Gossens Salvador
54, 123
Altan, Çetin 118, 125
Altay, Reşat 223
Alten, Serdar 225
Althusser, Louis 183
Altınoğlu, Garbis 109, 251
Amis, Martin 199, 251
Anderson, Arthur 194
Andrew, Chitty 59, 254
Anter, Musa 115, 229, 237
Aquinas, Thomas 156
Aren, Sadun 114, 122, 125
Arkwright, Richard 163
Arthur, MacEwan 48, 214,
251, 252, 257
Aslantaş, Hüseyin 221
Aslan, Yusuf 16, 113, 125,
222
Atılğan, Gökhan 72, 251
Avcı, Hanefi 236
Avcıoğlu, Doğan 114, 122
Avni, Hüseyin 103
Aybay, Aydın 17, 261, 265
Aybay, Rona 17
Aybar, Mehmet Ali 114,
122
Aydın, Vedat 228
Aydın, Bahtiyar 229

B

Babeuf, François-Noel 115
Bachelet, Michelle 63
Bahçeli, Devlet 150, 151,
224
Bales, Kevin 53, 251
Baran, Paul A. 42, 61, 251
Bardakçı, Ulaş 222
Barkan, Ömer Lütfi 79,
80, 81, 82, 86, 251
Barker, James 104
Başer, Erdoğan. 77, 251
Batur, Muhsin 124
Baydar, Oya 125
Baykurt, Fakir 125
Baysal, Cezayir 223
Becker, G. S. 38
Bekâroğlu, Mehmet 150
Belli, Mihri 72, 114, 118,
250
Bello, Walden 195, 251
Bentham, Jeremy 33
Berlan, Jean-Pierre 214,
215, 252
Bertram, Christopher 59,
254
Birdal, Akın 237
Blair, Tony 60
Blum, William 177, 252
Boran, Behice 15, 72, 73,
109, 114, 122, 125, 251
Boratav, Korkut 61, 204,
252
Bucak, Sedat 145, 146,
231, 232, 233
Buğra, Ayşe 36, 38, 67, 252
Buldan, Savaş 229
Bunting, Madeleine, 199,
252
Bush, GeorgeWalker 195,
196, 216
Byerlee, Derek 214, 252

C, Ç

Calvin, John 31
Can, Latif 225
Carlucci, Frank 196
Cartwright, Edmund 163
Cebenoyan, Yasemin 229
Cemgil, Sinan 125, 222
Cevahir, Hüseyin 222
Chavez, Hugo 63
Cheney, Dick 195
Christopher, Bertram 59,
254
Cingöz, Temel 228
Cipolla, Carlo M. 74, 87,
252
Clinton, Bill 178, 194, 196
Cömert, Bedrettin 224
Crusoe, Robinson 28
Cumings, Bruce 208, 252
Çatlı, Abdullah 125, 145,
149, 223, 225, 231, 232,
233, 236, 238
Çayan, Mahir 222
Çayanov, A. V. 71
Çetinkaya, Hikmet 229,
252
Çe-Tung, Mao 183, 205
Çiftçi, İbrahim 125, 224
Çiller, Özer 233
Çiller, Tansu 16, 138, 146,
148, 151, 231, 232, 233,
234, 235

D

Demir, Fırat 131, 222, 237,
238, 252
Demirel, Murat 141
Demirel, Süleyman 113,
115, 116, 117, 120, 121,
122, 124, 125, 126,

136, 145, 151, 222, 224,
226, 234
Derviş, Kemal 139
Destutt de Tracy, Antoine-
Louis 29
Deyo, Frederic 206, 209,
252, 253, 255
Dink, Hrant 103, 230
Dobb, Maurice 28, 36, 253
Doğanay, Ümit 226
Doğramacı, İhsan 132,
133, 135
Douglas, McDonnell 177
Durmaz, Ümit 75
Dursun, Turan 228
Dutt, R. Palme 169, 170,
253
Düzel, Neşe 238

E

Ecevit, Bülent 109, 116,
120, 121, 136, 150, 151
Edmonds, Sibel 130, 253
Elrom, Efraim 15, 222
Emeç, Çetin 228
Emeksiz, Turan 111
Engels, Friedrich 165, 253
Erbakan, Necmetin 120,
125, 136, 151, 232, 235
Erdem, Y. Hakan 84, 85,
253
Ersever, Cem 146, 231,
235, 236, 237
Ersin, Nurettin 132, 226
Ersöz, Adnan 228
Erzan, Faruk 225
Evans, Peter 209, 253
Evren, Kenan 124, 132,
135, 136, 137, 226
Eyicioğlu, Celal 124
Eygi, Şevki 115
Eymür, Mehmet 231, 239
Eyüboğlu, Sabahattin 115
Ezgin, Efraim 225

F

Fanon, Frantz 183
Faraç, Mehmet 239
Faruqi, Suraiya 84, 253
Fechner, Gustav Theodor
37
Fendoğlu, Hamit 224
Feuerbach, Ludwig 41
Feyzioğlu, Turhan 120
Fisk, Robert 199, 200, 253
Foster, John Bellamy 93,
178, 218, 253, 258
Frank, Andre Gunder 203
Frank, Füredi 59, , 254
Friedman, Milton 49,
50, 117, 191, 192, 213,
215, 254
Friedman, Thomas 177
Friedman, Harriet 212, 213,
215, 254
Frutes, N. D. 63
Fukuyama, Francis 51,
59, 60, 204, 205, 206,
207, 254

G

Gagarin, Yuri 181
Galbraith, John Kenneth
34, 36, 45, 254
Galileo, Galilei 23
Gallagher, J. 90, 254
Garipoğlu, Hayyam 142
Gates, Bill 205
Genç, Mehmet 75, 87, 134,
237, 254
Gevence, Salih 225
Gezmiş, Deniz 16, 113,
115, 124, 125, 222
Giritlioğlu, Necmettin
221
Godelier, Maurice 67, 254
Göktepe, Metin 230
Goodman, David 204, 254
Gortari, Carlos Salines de
204

Gowan, Peter 175, 180,
254
Griffin, Keith 51, 218, 254
Guevara, Che 183
Güçlü, Necdet 69, 206,
221
Gül, Mustafa 226
Günaydın, Yaşar 229
Günday, Ali 230
Günyol, Vedat 115
Gürkan, Celil 124, 125,
255
Gürler, Faruk 124
Gürses, Hürcan 225
Güvemli, Özlem 219, 255

H

Hablemitoğlu, Necip 230
Halliday, Fred 173, 176,
255
Hamilton, Hamish 51,
254
Hargreave, James 163
Hatipoğlu, Eşref 232
Hayek, Friedrich 49, 255
Hendricson, David 178
Hiderink, J. 104
Hitler, Adolf 49, 171, 173,
182
Huberman, Leo 85, 255
Hunt, E. K. 49, 255

I, İ

Ingram, J. K. 40
İnan, Hüseyin 15, 113,
125, 222
İnönü, İsmet 100, 107, 113
İpekçi, Abdi 226

J

Jenkins, Robin 216, 217,
255
Jevons, William Stanley
34, 38

K

Kaftancıoğlu, Ümit 227
 Kale, Metin 75
 Karaçam, Nail 222
 Karafakioğlu, Bedri 225
 Karal, Enver Ziya 70, 74,
 128, 256, 258
 Karayalçın, Murat 139,
 235
 Kayacan, Kemal 229
 Kemal, Yaşar 111, 122, 125
 Kennan, George 176
 Kennedy, J. Fitzgerald 182
 Kennedy, Robert 182
 Keskin, Adnan 147
 Keyder, Çağlar 65, 68, 69,
 71, 256
 Keynes, John Maynard 18,
 46, 47, 52, 142, 171, 174
 King, Martin Luther 182
 Kırar, Mübâccel B. 104,
 255
 Kirchner, Nestor 63
 Kırcı, Haluk 125, 225, 231
 Kışlalı, Ahmet Taner 230
 Kılılcımlı, Hikmet 72,
 256
 Klein, Naomi 53, 187, 256
 Koç, Vehbi 98, 130
 Kocadağ, Hüseyin 145
 Köksaloğlu, Abdurrahman
 227
 Koray, Hacı 229
 Köse, İsmail 223
 Köse, Ahmet Haşim 53,
 256
 Köymen, Oya 15, 16, 101,
 103, 105, 202, 256
 Küçük, Veli 238
 Küçükömer, İdris 65,
 67, 71
 Kundakçı, Hasan 233
 Kurmuş, Orhan 36, 70,
 256
 Kutlar, Onat 229

L

Lassalle, Ferdinand 41
 Lay, Kenneth 195
 Lerner, Daniel 206, 256
 Leslie, Cliffe 38, 39
 Levi, L. 89, 257
 List, George 40
 Locke, John 29, 158, 257

M

MacEwan, Arthur 48, 191,
 251, 257
 Macfie, A. L. 74, 95, 257
 Mağden, Perihan 103
 Maine, Henry 40
 Makal, Ahmet 102, 257
 Malthus, Thomas Robert
 31, 32, 33, 189
 Manga, Kadir 222
 Mantoux, Paul 167, 257
 Marcuse, Herbert 182
 Marx, Karl 15, 41, 67, 115,
 164, 165, 218, 253, 257
 Mavioglu, Ertugrul 135,
 221, 257
 McMichael, Philip 213,
 214, 257
 McQuaig, Linda 189, 257
 Mello, Collor de 204
 Menderes, Adnan 108,
 110, 113
 Menem, Carlos 204
 Mill, John Stuart 33
 Morales, Evo 63
 Moran, Berna 91, 111, 257
 More, Thomas 157
 Mumcu, Uğur 121, 122,
 123, 125, 136, 145, 151,
 221, 222, 229, 257

N

Naomi, Klein 53, 187, 256
 Nâzım Hikmet (Ran) 103
 Nesin, Aziz 137

Newton, Isaac 23
 Nixon, Richard 184, 193

O, Ö

Oral, Cavid 100
 Orhan Kemal 115
 Öcalan, Abdullah 126
 Önder, İzzettin 61, 142,
 258
 Önen, Yavuz 147
 Öniş, Ziya 128, 258
 Öz, Doğan 224
 Özal, Turgut 110, 136,
 224, 231
 Özbaran, Salih 75, 82,
 85, 258
 Özcan, Hadi 232
 Özdoğan, Alparslan 222
 Özen, Haldun 134, 258
 Özgüner, Sevinç 227
 Özgür, Taylan 221
 Özyörük, Levent 224

P

Paine, Thomas 166
 Palacio, Alfredo 63
 Palast, Greg 195, 258
 Palmerston, H. 89
 Pamuk, Şevket 65, 68, 69,
 71, 258
 Pareto, Vilfredo 33
 Philo, Greg 198, 199, 258
 Piven, Fox 61, 258
 Polatkan, Hasan 113
 Poulantzas, Nicos 204
 Prebisch, Paul 202, 203,
 204, 258

R

Ralston, Joseph 130
 Reagan, Ronald 49
 Redcliffe, Stratford de
 92, 258
 Rhee, Syngman 208, 209

Ricardo, David 23, 26, 40
 Ricci, Giovanni 74, 258
 Robert, Thomas 32
 Robinson, Joan, 42
 Robinson, Richard D. 90,
 100, 101, 254, 259
 Roni, Marguiles 63, 257
 Rostow, Walt W. 201, 259
 Roy, Arundhati 188, 202,
 259
 Rumsfeld, Donald 196
 Russell, Earl 92, 258

S, Ş

Sabancı, Özdemir 230
 Saidi Kürdi Nursi 110
 Samipaşazade Sezai 83
 Sartre, Jean Paul 183
 Savaş, Kutlu 232, 234, 235
 Savcı, Bahri 125
 Sayın, Hulusi 228
 Sazak, Emin 100
 Sazak, Gün 227
 Sazak, Güven 149, 231
 Schechter, Danny 198
 Selçuk, İlhan 122, 124,
 125, 259
 Selen, İsmail 228
 Senior, Nassau 34
 Sertel, Murat 15, 16
 Shaw, Martin 179, 180,
 254
 Shiva, Vandana 216, 259
 Silva, Lula de 63
 Sincar, Mehmet 229, 237
 Sipahioğlu, Ömer 229
 Sismondi, J. C. L. Simonde
 de 41
 Smith, Adam 23, 24, 25,
 31, 34, 35, 49, 87
 Somel, Cem 61
 Soral, Erdoğan 127, 259
 Soysal, Mümtaz 125
 Sönmez, Mustafa 61, 116,
 144, 259
 Spencer, Herbert 33

Sraffa, Piero 42, 259
 Stedile, Pedro 216, 259
 Stiglitz, Joseph 55, 58,
 59, 259
 Su, Ruhi 136
 Sunalp, Turgut 124, 234
 Sweezy, Paul 42, 61, 181,
 251, 259
 Şahinkaya, Tahsin 132
 Şenses, F. 53, 256

T

Tağmaç, Memduh 124
 Tahir, Kemal 65, 67, 71,
 111
 Taylor, Frederick 185
 Teznel, Deniz 132, 259
 Thatcher, Margaret 49,
 195
 Timur, Taner 67, 84, 85,
 94, 95, 103, 259
 Tokat, Altay 147
 Tökin, İsmail Hüsrev 100,
 260
 Toğrol, Ergun 17
 Topal, Ömer Lütfi 149,
 232, 237
 Topçu, Hülya 132, 259
 Topuz, Hıfzı 104, 260
 Tucker, Robert W. 177,
 178
 Tunçay, Mete 135, 260
 Turhan, Talat 124, 125,
 136, 260
 Türkeş, Alpaslan 116, 120,
 122, 126, 136
 Türkler, Kemal 104, 122,
 227
 Türlen, Faik 124
 Tütengil, Cavit Orhan
 226

U, Ü

Unakıtan, Kemal 101
 Urquart, D. 88, 260

Uzunlar, Osman Nuri 225
 Üçok, Bahriye 228
 Ümit, Tarık 236
 Ünlütürk, Memduh 124,
 228
 Ünsal, Osman 226, 232

V

Vazquez, Tabare 63
 Viquesnel, A. 89, 260

W

Wallerstein, Immanuel
 203
 Weber, Max 24, 37, 119,
 260
 Wilber, Charles, K. 214,
 252
 Wood, Meiksins Ellen 61,
 62, 94, 158, 183, 260

Y

Yamak, Kemal 121
 Yaman, Kerim 222
 Yaprak, Mehmet Ali 232
 Yavuz, Orhan 91, 147,
 222, 223, 251
 Yeldan, Erinç 53, 61, 142,
 256, 260
 Yerlikaya, Sinan 238, 239
 Yiğit, Korkmaz 142
 Yıldırım, Mahmut (Yeşil)
 15, 125, 146, 229, 236,
 237, 239
 Yıldızoğlu, Ergin 61, 141,
 260
 Yılmaz, Mesut 145, 150,
 151, 231
 Yurdakul, Cevat 226

Z

Zorlu, Fatin Rüştü 109,
 113

